

Dr Olivera Pavićević
Dr Leposava Kron
Dr Biljana Simeunović-Patić

**NASILJE KAO ODGOVOR:
SOCIJALNE I PSIHOLOŠKE
IMPLIKACIJE KRIZE**

Beograd
2013

Dr Olivera Pavićević
Dr Leposava Kron
Dr Biljana Simeunović-Patić

**NASILJE KAO ODGOVOR:
SOCIJALNE I PSIHOLOŠKE IMPLIKACIJE KRIZE**

Izdavač
*Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
Gračanička 18, Beograd*

E-mail
krinstitut@gmail.com

Za izdavača
Dr Leposava Kron

Urednik
Dr Leposava Kron

Recenzenti
*dr Miloš Nemanjić, naučni savetnik
dr Jelena Špadijer-Džinić, redovni profesor
dr Dragan Jovašević, redovni profesor*

Kompjuterska obrada teksta
Slavica Miličić

Design korica
Ana Serenčeš

Štampa
Zuhra Simić

Tiraž
500

Objavljivanje ove knjige finansiralo je
**Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja
Republike Srbije**

SADRŽAJ

AGRESIVNOST I NASILJE: UVODNI DISKURS	7
O pretpostavkama za sudbinu postkomunističkih društava.....	13
Faktori eskalacije adolescentnog nasilja i nužnost prevencije.....	16
Zabrana nasilja kao civilizacijska zabrana i moralni interes naciona	20
SOCIJALNI PEJZAŽ POZNOG KAPITALIZMA.....	29
Pozni kapitalizam, novo tržište rada i obrazovanje	35
Znanje: duhovno bogatstvo ili "tehnološki varvarizam"? ...	40
MASKULINITET.....	47
Individualna životna perspektiva i adolescenti u riziku: kultura mačizma.....	52
Adolescentsko nasilje.....	55
Uspešna i pobunjena muškost	59
Maskulinitet i kriminal	72
Herojska muškost	79
Protestni i mačo maskulinitet	85
Maskulinitet i socijalna isključenost: problem samoisključivanja	87

NEOLIBERALNO TRŽIŠTE I SOCIJALNI KONFLIKT	97
Narastajući sektor usluga i posledice promena na tržištu rada.....	101
Potrošački konzumerizam i kriza maskuliniteta.....	107
Srušena hijerarhija vrednosti i kultura cinizma kao pretpostavke za porast nasilja.....	116
Narcistični identitet	122
PEJZAŽI POSTKOMUNISTIČKIH DRUŠTAVA	129
Promena kulturne paradigme.....	136
Pobuna mladih	158
KRIZA IDENTITETA, SOCIJALNA ISKLJUČENOST I ODGOVORI	165
Neuspela individualizacija	165
O samopoštovanju.....	171
Društveni kriterijumi samoprocene.....	180
Realnost marginalizovanih kroz diskurs socijalne isključenosti	186
Novo tržišno društvo i tržište rodnih uloga	196
EPILOG	203
LITERATURA	215

AGRESIVNOST I NASILJE: UVODNI DISKURS¹

Represija agresivnih impulsa tokom vekova stvorila je kolektivnu civilizacijsku svest koja se intenzivno protivi nasilju. U kriminologiji i konvergentnim disciplinama već više decenija postoji veliko interesovanje istraživača za proučavanje fenomenologije, etiologije i eventualne prevencije interpersonalnog nasilja. Danas postoji impozantan broj konkurentnih psiholoških teorija violentnog ponašanja, užeg i šireg obima koje pretenduju da objasne poreklo i strukturu čovekove agresivnosti, uzroke i faktore nasilja, različitu stopu violentnog kriminala u različitim tipovima populacije, konkretne vrste nasilja kao i individualne razlike među učiniocima nasilja i ono što je jedinstveno, idiosinkratično i čini specifičnu, ličnu motivaciju pojedinca (Bloom & Dess, 2003; Cassel & Bernstein, 2006, Danto, 1982; Ferracuti, 1961; Lunde, 1976;

¹ Monografija predstavlja rezultat rada na projektu koje finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije: *Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije* (br. 47011) koji realizuje Institut za kriminološka i sociološka istraživanja (2011-2014).

Mcguire, 2004). Misaoni okviri iz kojih ove teorije potiču različiti su kao i njihove eksplanatorne i prediktivne moći i implikacije važne za prevenciju i socijalnu profilaksu.

Problemi čovekove agresivnosti kao i činilaca koji sprečavaju ljudski rod da se ponaša konstruktivno i razborito danas su, kao teme od dalekosežnog teorijskog i praktičnog značaja, u žiži interesovanja mnogih antropoloških nauka. Savremeno interesovanje naučnika za pitanja prirode i uzroka agresivnosti nesumnjivo veoma mnogo duguje izazovnoj i inspirativnoj Frojdovoj pretpostavci o egzistenciji *instinkta smrti*. Činjenica je da sa izuzetkom nekih glodara, ni jednoj drugoj vrsti kičmenjaka nije svojstveno da ubija članove sopstvene vrste niti im pričinjava istinsko zadovoljstvo da nanosi bol članovima vrste kojoj i sama pripada. Sudeći po tome, čini se da je čovek "najokrutnija i najnemilosrdnija vrsta koja je ikada živela na ovoj planeti" (Stor, 1989:7). Na taj sumoran zaključak navodi nas, pre svega, fakt da su surove pobude koje navode na ekstremno nasilje, ubistva, zlostavljanje, ratove i tiranije svojstvene upravo i samo čoveku.

Iako je Frojdovo učenje o *Tanatosu* (Freud, 1920) podvrgnuto žestokim logičko-metodološkim i empirijskim kritikama, uticaj koji je ono izvršilo na buduće istraživače agresivnosti je toliko snažan, a njegov doprinos razumevanju ljudske prirode tako dragocen da se, i pored činjenice da je u metodološkom smislu "netestabilan" i *stricto sensu* nepodložan eksperimentalnom proveravanju, pojam *instinkta smrti* ne može prenebregnuti. Prema Frojdovom shvatanju, agresija u odnosu na spoljnji svet uopšte, kao i u odnosu na partikularne ljude posebno, u krajnjoj

liniji nastaje kao posledica toga što dejstvo razornog nagona smrti sprečava ispoljavanje erotskog nagona, libida, kao i nagona za samoodržanjem i stvaranjem. Freud je bio uveren da svako živo biće na neki način nagonski teži smrti koja predstavlja stanje u kojem se organizam potpuno oslobađa napetosti, stanje konačne regresije pre ranog detinjstva i pre traume rođenja, stanje koje je u apsolutnom smislu početno, najranije od svih i koje prethodi i samom životu. "Bilo bi u suprotnosti sa zaštitnom prirodom nagona kada bi cilj života bio za sada još nedostižno stanje. To je pre neki prapočetak, od kojeg se živo biće odavno udaljilo, a kome se vraća raznim zaobilaznim putanjama razvoja. Ako prihvatimo da bez izuzetka važi da sve što živi umire usled uzroka koji su u njemu samom i vraća se u neorgansko stanje, onda samo možemo da konstatujemo da je 'cilj celokupnog života smrt' i obrnuto 'neživo stanje prethodilo je živom'" (Freud, 1920: 47). Za Lorenca, takođe, čovekova agresivnost ima svoj nagonski izvor: postoji stalno nagomilavanje instinktivne agresivne energije koja se periodično prazni. Ukoliko nedostaju draži koje će izazvati pražnjenje, čovek sam traži i stvara situacije pogodne za pražnjenje agresivne energije. Savremeni čovek, smatra Lorenc (Lorenz, 1970: 173) pati zbog nedovoljnog pražnjenja agresivnosti. Prema frustraciono-agresionoj hipotezi Milera i Dolarda čovek nije po prirodi agresivan, već se agresivna reakcija kod njega javlja kao posledica frustracije.

Bihevioralni teoretičari agresivnost smatraju posledicom pogrešnog učenja. Bandura i Hjuston (Bandura & Huston, 1961) su pokazali da se deca ponašaju neprijateljski pod uticajem posmatranja agresivnih akcija odraslih. Berkovite

(Berkowitz, 1962: 312) ističe da se agresivnost javlja kao odgovor na zanemarivanje, odbacivanje i surovo ponašanje roditelja. Dete koje ima iskustvo "pogrešnog" učenja nije spremno da usvoji moralne norme tako jednostavno, niti su njegove ego-kontrole dovoljno snažne da se suoče sa frustracijama. Umesto toga, ono imitira agresivno ponašanje roditelja razvijajući "agresivne navike" i stav nepoverenja prema drugim ljudima što predstavlja i stalni izvor novih frustracija.

Erik Bern (Berne, 1961) je isticao važnost ranog roditeljskog uticaja i "programiranja" u formativnom periodu koje predstavlja osnovu za zdrav i srećan život; ono je neophodno i značajno za dete iz više razloga. Prvo, postupci deteta dobijaju određenu svrhu, jer većinu stvari koje sasvim malo dete (ispod pete godine) čini, a nisu izvor njegovog direktnog zadovoljstva, čini za ljubav svojih roditelja. To bi odgovaralo onome što je Skinner (Skinner) opisao pod nazivom *sekundarno potkrepljenje*. Ljubav roditelja, kao sekundarni potkrepljivač, postaje vrlo značajan faktor u kontroli ponašanja deteta; zatim, detetu se na taj način pokazuje kako može da strukturira vreme na način koji je istovremeno prihvatljiv za roditelje. I konačno, roditelji uče dete onome što već spada u njihovo iskustvo kako bi ga zaštitili i predupredili njegovo učenje na sopstvenim greškama. U svakom slučaju, u scenariju, pozorišnom i životnom, postoje oni koji pobeđuju i oni koji gube. Ako roditelji imaju "program" za gubljenje, velika je verovatnoća da će ga preneti svom potomstvu.

Nasilje se u individualnom i društvenom životu ljudi ispoljava u različitim oblicima - ono može biti individualno ili

kolektivno, institucionalno, običajno, psihopatološko, rodno, ali ono što je u svim tim varijetetima zajedničko jeste složenost uslovljena postojećim strukturama moći i dominacije.

Često se i u laičkim interpretacijama može naći konstatacija da je nasilje izraz nemoći. Ta, *prima facie* paradoksalna procena, pokazala se generalno tačnom i istovremeno predstavlja tvrdnju da moć i nasilje nisu ekvivalentni, kao i da je rastuće ispoljavanje nasilja korelisano sa opadanjem moći.²

Nasilje se može posmatrati i kao reakcija na stanje ugroženosti, straha, bespomoćnosti i revolta koji je izazavan tim stanjem. U tom smislu je važno sagledati fenomen nasilja u društvenoj ravni, utvrditi amplitude i karakter njegovog ispoljavanja i demistifikovati njegov simbolički značaj u cilju pronalaženja pristupa i strategija kadrih da se suprotstave nasilju kao društvenom fenomenu. Taj zadatak zahteva široku i preciznu analizu usmerenu na prepoznavanje onih elemenata društvenih procesa, struktura i odnosa koji se pojavljuju kao potencijalni uzrok nasilja. Značaj analitičkog pristupa povezan je sa kreiranjem osmišljenih politika i strategija koje su u stanju da menjaju uslove i okolnosti koje vode eskalaciji nasilja, posebno kada su akteri nasilja deca, adolescenti ili pripadnici generacije mladih. Identifikovanje uzroka koji dovode do manifestnog nasilja podrazumeva istraživanje socijalnih faktora, dešifrovanje latentnih i simboličkih elemenata koji pozivaju na

² "Politički govoreći, nedovoljno je reći da moć i nasilje nisu isto. Moć i nasilje su suprotnosti; tamo gde jedno vlada, drugo je odsutno. Nasilje se javlja tamo gde je moć ugrožena, ali ako je prepušteno sopstvenom toku ono će dovesti do toga da moć iščezne. Ovo implicira da nije ispravno misliti da je nenasilje suprotnost nasilju; govoriti o nenasilnoj moći je, u stvari izlišno" (Arent, 2002: 70).

nasilje, a inherentni su različitim društvenim i kulturnim diskursima. Krajnji cilj je definisanje preporuka za efikasnu društvenu intervenciju na različitim nivoima (obrazovna politika, politika zapošljavanja, kulturna politika) koje će predupređiti aktiviranje nasilja u razmerama kada ga više nije moguće kontrolisati. Pri tome, treba imati u vidu da poreklo i izvor nasilja nisu jednoznačni, da su dinamični i da akteri nasilja često menjaju društvene i ideološke uloge i pozicije.

Ono što prethodi i koincidira sa nasiljem kao socijalno-psihološkim fenomenom jeste stanje socijalne krize. Kriza se može odrediti i kao konfliktna situacija koja ima potencijal promene i ponekad se nasilje pojavljuje kao modus njenog razrešenja i mogući povratak u stabilno stanje. Međutim, kriza može postati permanentno stanje koje opstaje uz tinjajuća žarišta čije razrešenje nije izvesno jer ne postoji potencijal za korenite obrte, ali predstavlja generator stalne frustracije i izvor agresije i nasilja.

Danas postoje akumulirana saznanja o društvenim, ekonomskim i vrednosnim promenama koje su izazvane tranzicionom krizom u Srbiji. Tranzicioni procesi su u srpskom društvu doveli do eskalacije nasilja koje je u prethodnih dvadeset godina imalo različite kontekste (političko, nacionalističko, rodno), a imajući u vidu njegov intenzitet, u pojedinim periodima se čak argumentovano moglo govoriti o "kulturi nasilja" kao dominantnom društvenom obrascu. Devedesete godine prošlog veka su bile rasadnik različitih socijalno-patoloških pojava sa kojima se srpsko društvo i danas suočava, pri čemu je svaka od njih na neki način

povezana sa nasiljem. Sada, kada uz ogromne muke tranzicioni proces nagoveštava nove društvene odnose, fenomen nasilja moguće je analizirati i iz nekih novih perspektiva.

O pretpostavkama za sudbinu postkomunističkih društava

Transformacija srpskog društva koja je započeta osamdesetih godina prošlog veka u okviru države koja je uveliko bila iscrpljena krizom socijalizma, bila je obeležena novom, još razornijom krizom, praćenom ratnim, ekonomskim, društvenim i kulturnim devastacijama i gubicima. "Efekti devedesetih" se i danas nameću kao model objašnjenja za najveći broj negativnih društvenih pojava u srpskom društvu, a posebno kada je reč o različitim oblicima kriminala i nasilju kao ekstremnim posledicama sveopšte kriminalizacije i banalizacije društvene stvarnosti tog vremena. Neosporna inverzija društvenih vrednosti koju je utemeljila tadašnja politička elita, proglašavajući malverzacije za legitimni modus opstanka, uz ideološko relativiziranje zločina i nasilja, ostaje karakteristika srpske aktuelne stvarnosti u kontinuumu krize koja se iz tranzicione transformisala u ekonomsku i finansijsku. Nakon dvadeset godina trebalo bi dati odgovor i na pitanje do čega je turbulentni tranzicioni društveni potres doveo i sa čime se suočava Srbija kao posttranziciono društvo. Preciznije, šta predstavlja suštinu promena i šta su atributi novog društvenog

ambijenta koji je nastao kao njihov rezultat, nezavisno od enormnih društvenih troškova koji su pratili proces tranzicije.

Ideološka i vrednosna konfuzija koja je nastala nakon propasti socijalističke doktrine otvorila je prostor u kome su populizam i nacionalizam zaklanjali gramzivost političkih elita u procesu instaliranja novog ekonomskog i društvenog poretka. Uvođenje neoliberalnog kapitalizma u srpsko društvo u mnogo čemu je značilo nezaustavljivo prodiranje "brutalne ideologije tržišnog fundamentalizma" i vrednosnih orijentacija potrošačke kulture što je, posledično, dovelo do komercijalizacije različitih društvenih sfera. Moglo bi se zaključiti da je nerazrešena višedecenijska ekonomska i društvena kriza kao i stihijski upliv komercijalnih kulturnih i medijskih sadržaja materijalističke kulture predstavljaju dominantne karakteristike posttranzicionog srpskog društva.

Specifičnost svih postsocijalističkih društava u procesu prihvatanja nove kulturne paradigme proizlazi iz nasleđa socijalizma usled čega se efekti rasprostiranja potrošačke kulture u ovim društvima ispoljavaju kako kroz sličnosti, tako i kroz diferencijalne razlike u odnosu na razvijena zapadna društva. Ispostavilo se da je pravo na kupovinu, konzumiranje i slobodan pristup svim robama i uslugama postao najznačajnija promena u odnosu na svet komunizma kao i dominantno tumačenje procesa demokratizacije. Međutim, kako Šompka primećuje (Sztompka, 1994), modeliranje promena prema slici kapitalizma koji se nalazi na svom vrhuncu prati pad u anahronizam i fetišizaciju, uz tendenciju zaboravljanja dugačke istorijske putanje zapadnog

kapitalizma, gubici na tom putu kao i visoka cena koja je plaćena za savremeni prosperitet.

Pa ipak, nostalgija za starim vremenima, sećanje na međuljudske odnose u kojima su u mnogo većoj meri bili prisutni humanost, toplina i solidarnost nisu karakteristike samo posttranzicionih komunističkih društava. U najvećem delu ove knjige analiziraće se karakteristike produkcije života kasnog kapitalizma koji je u velikoj meri oblikovao društvene pretpostavke i sudbinu postkomunističkih društava u koje je na različite načine, prodirao u poslednjih dvadeset godina, istovremeno otvarajući nove mogućnosti i puteve, ali i razbijajući pri tome stare iluzije. Temeljno upoznavanje sa kulturom koju karakteriše planetarna ekspanzija, pri čemu su njena svojstva uvek delimično modifikovana lokalnim obeležjima pojednih sredina u koje dospeva predstavlja važan analitički zadatak.

U ovoj knjizi će biti analizirane relevantne karakteristike kasnog kapitalizma³ i temeljne promene koje ga karakterišu u odnosu na ranije periode, a posebna pažnja će biti posvećena uticaju tih promena na specifični i uži predmet našeg interesovanja, a to je nasilje koje se, između ostalog pojavljuje kao manifestacija ugrožene muškosti.

³ Društveni teoretičari koriste različite termine kojima označavaju kapitalizam u sadašnjoj fazi: *postmoderni svet* (Bauman), *svet pozne modernosti* (Gidens) ili *svet druge modernosti* (Bek).

Faktori eskalacije adolescentnog nasilja i nužnost prevencije

Interpersonalno nasilje među adolescentima od jedanaeste do devetnaeste godine je socijalni problem od ogromnog značaja. Nasilje se tradicionalno smatra naučenim ponašanjem (Bandura and Huston, 1961; Berkovitz, 1962; Thomas, 2001; Pickhardt, 2010) što je pokazano brojnim empirijskim studijama nekoliko dekada unazad i zato se neophodnost prevencije i socijalne profilakse uvek mora imati na umu. Neki od programa prevencije fokusirani na mlade uopšte (primarna prevencija), dok su drugi dizajnirani tako da redukuju faktore rizika (sekundarna prevencija) ili na mladež koja je već razvila violentne obrasce ponašanja (tercijarna prevencija). Primarne i sekundarne strategije kao što su to programi za razvoj individualnih vještina i kompetencija (samokontrola, rešavanje problema, rad sa roditeljima na poboljšavanju njihovih vještina u komunikaciji sa decom) koji unapređuju socijalnu klimu u školi i pozitivne odnose među vršnjacima, pokazali su se kao visoko efikasni u prevenciji adolescentnog nasilja i eliminaciji faktora rizika (Elliott, Hamburg & Williams, 1998; Thornton et al, 2000; U.S. Department of Health and Human Services, 2001).

Nasilje je ponašanje koje odražava kratkoročne i dugoročne efekte socijalizacije i čije ispoljavanje varira u zavisnosti od socijalnog konteksta i okolnosti. Percepcija nasilja je takođe socijalno uslovljena. Način na koji pojedinci i grupe percipiraju nasilje i njegovu ozbiljnost podložan je promeni i pod uticajem je kulturalnih i socijalnih normi o tome šta predstavlja prihvatljivo

ili neprihvatljivo ponašanje (Levine & Rosich, 1996: 3). U različitim socijalnim sistemima i kulturama "nasilje" se razume i određuje različito, što se reperkutuje na pristup problemu i efekte prevencije nasilja. Tako, prihvatljivost, odnosno legitimnost nasilja u jednom socijalnom sistemu i neposredno i posredno uslovljava njegovu raširenost i oblike.

Pandemija nasilja i kriminala u Srbiji nije završena devedesetih, što se u okolnostima prolongirane krize nije ni moglo očekivati. Netolerancija, govor mržnje i agresija sreću se u svakodnevnoj komunikaciji, u medijima, kao i na javnim mestima čime se mogućnosti za imitaciju i identifikaciju mladih sa agresivnim odraslim ekstremno pojačavaju.

Ono što je karakteristično za način života generacije koja je u ne tako davnoj prošlosti ispoljila sklonost da ruši po ulicama Beograda i drugih gradova je i njihov novi način komunikacije koji uzima svoj danak, čak i u krvi (Kron, 2011). Mobilna telefonija, internet i društvene mreže omogućuju brzu i organizovanu razmenu informacija, a oni koji bi trebalo da ih vaspitavaju pa i kontrolišu - roditelji i nastavnici, često nemaju ni te veštine niti tu brzinu, tako da onaj ko ume da upotrebljava ta sredstva može efikasno da kontroliše i utiče na stavove, vrednosti, uključujući i emocije te generacije putem organizovanja koje ne zahteva ni fizičko prisustvo, ni pripreme, niti mnogo vremena: ponekad je dovoljno samo napraviti akcioni plan i formirati fejsbuk grupu. Ta pripadanost grupama sa viškom strasti je idealno utočište za one koji su nesigurni u sebe, koji se ne osećaju dovoljno vrednim i prihvaćenim, kojima je jednostavnije ako su deo neke "ekipe", odnosno grupe čiji identitet preuzimaju i

poistovećuju sa vlastitim. Adolescentnoj populaciji je na taj način lako ugraditi pogrešan sistem vrednosti budući da pripadanje takvim grupama ne zahteva nikakav napor, naročito ne intelektualni, a njihova socijalna dobit je osećanje grupne pripadnosti i prihvaćenosti.

Mržnja kao izrazito negativna i razorna emocija uglavnom je nešto što je stvar individue, njenog trenutnog ili trajnog psihološkog stanja, aktuelne motivacije, životnih okolnosti, temperamenta i strukture karaktera. Međutim, pod nekim specijalnim okolnostima, kad se zabrana nasilja sruši, iracionalna mržnja koja može biti vrlo "zapaljiva" može se "omasoviti" i dalje prenositi mehanizmima socijalne infekcije. Negativna osećanja su najčešće psihološki "zarazna" i ekstremno "zapaljiva". Adolescenti su "ranjiva" populacija na koju se lako utiče i kojom se može jednostavno manipulirati radi određenih političkih ciljeva, kao i zamišljenih ili stvarnih interesa neke grupe koja je u poziciji moći da tu manipulaciju organizovano sprovede nad ciljnom grupom. U istoriji se to, globalno posmatrano, nebrojeno puta ponovilo. Kad bi neka politička opcija namerila da ukaže na "narodno nezadovoljstvo", često bi se najjednostavnijim činilo izvesti adolescente na ulicu i dati im gotove parole, formule i matrice i prikazati to kao stav građana prema nekom problemu.

Nezadovoljstvo i frustracije se kanališu na razne načine; onda kada je u igri i nečiji važan interes ili težnja ka moći, ili pak neka lična ili kolektivna vendeta, stvari mogu otići predaleko u pravcu nasilja. Tako motivisano nasilje može da generiše novo nasilje i začeti začarani krug nasilja iz kojeg se jako teško izlazi.

Kako je jednom davno anegdotski zapisao jedan historičar, svet na Balkanu nije ni u čemu istrajan, pa tako nije ni u mržnji. Ponekad takmičenje nemoćnih i zavist koja uz to ide često dobija nepotreban oblik mržnje i to, sva je prilika, jeste specifikum Balkana. U društvima koja su vekovima dobro organizovana, surevnjivost se kanališe na socijalno poželjan način tako što se favorizuje viteško takmičenje u plemenitim, intelektualnim ili socijalnim veštinama, po strogo definisanim pravilima i kodeksom ponašanja. Ljudski je želiti da se bude bolji, uspešniji, obrazovaniji, talentovaniji, lepši, bogatiji ili šta god da se definiše kao životna vrednost pojedinca - od nekog drugog pojedinca ili grupe. To je u redu dok se poštuje fer plej u toj široko rasprostranjenoj socijalnoj i psihološkoj "igri" što je psiholog Erik Bern lepo opisao u svojoj knjizi *Koju igru igraš*. Dakle, ljudski je takmičiti se sa nekim i "igrati se" igara tipa čije su ruže lepše i travnjak zeleniji, krava naprednija ili sa boljim pedigreeom. Onog momenta kad prestaje fer takmičenje i kad zavist i zloba ili mržnja podignu svoju ružnu glavu, osoba može poželeti da "komšiji crkne krava". Mržnja je, u psihološkom smislu, izraz nemoći da se u životu igra fer. To onda otvara psihološki prostor i spremnost za malignu agresiju, nasilje i destrukciju.

Zabrana činjenja zla drugima je civilizacijska zabrana i njome se vekovima štiti moralni interes čovečanstva. Biblija, na čijoj tradiciji počiva naša civilizacija, uči nas da treba da budemo *čuvari brata svojega* u svakom smislu, kao i da je i sama ideja o činjenju zla drugima greh, čak i kada nije realizovana u stvarnom svetu ili u obliku konkretne akcije.

Zabrana nasilja kao civilizacijska zabrana i moralni interes naciona

Događaji u historiji čovečanstva, kako je to često isticao Frojd, predstavljaju rezultat međusobnog delovanja ljudske prirode, kulturnog razvoja i onih taloga arhaičnih doživljaja opisanih u religijama i mitovima. U svojoj toj složenosti koja ponekad zbunjuje, postoje dve prastare zabrane koje su tokom historije regulisale odnose među ljudima zastupajući praktični i moralni interes čovečanstva: *tabu incesta* i *tabu ubistva*. Tabu je stariji od svake religije i od svih moralnih kodeksa i zakona. Opstanak tabua zasniva se na činjenici filogenetskog kontinuiteta u psihičkom životu ljudi i urođenim dispozicijama da se u određenim situacijama reaguje na određeni način. Postojanju i održanju tabua tokom čitave civilizacije dugujemo i opstanak čovečanstva.

Istorijski i antropološki tekstovi pamte mnoga ekscesna kršenja tabua na koje se u određenim mikrosredinama sa specifičnim subkulturnim vrednostima i uverenjima gledalo sa odobravanjem (Kron, 2000). Ti primeri pokazuju kako ubistva iz političkih ili verskih razloga, u nekom smislu formalizovana i prenesena na kolektivni plan, mogu relativizovati tabu. Tabu ekstremnog nasilja može da prestane da bude univerzalna zabrana: iz nje je isključena grupa političkih ili verskih protivnika kao i onih koji se u ratovima, od kad je sveta, zovu zajedničkim imenom "neprijatelj". Unutar određene subgrupe u ljudskoj zajednici može nastati jasno definisan "razlog" koji predstavlja socijalnu racionalizaciju, opravdanje i alibi za

kršenje tabua iako je sasvim jasno da se to kršenje protivi esencijalnim interesima čovečanstva.

Situacioni relativizam tabua samo je jedan od mnogih indikativnih primera koji pruža osnovu za uverenje da događaji u istoriji čovečanstva i psihičkom životu ljudi, za razliku od prirode i njenih zakona, ne počivaju na opštim zakonima, pa se, shodno tome, ne mogu ni predvideti. Značaj kreiranja adekvatnih i efektivnih preventivnih programa u sve tri dimenzije (primarna, sekundarna i tercijarna) ima nesamerljivi značaj u kontekstu činjenica da eskalaciju nasilja, gotovo da je nemoguće zaustaviti ukoliko država nema konkretnu, dobru strategiju za to. Posledice toga nisu ni efemerne niti trenutne; naprotiv one su štetne na duži rok i mogu fatalno uticati na tok istorije i budućnost nacije ukoliko se nasilje ne redukuje i ne minimizuje na vreme. Budući da se violentno ponašanje širi mehanizmima socijalne infekcije i da relativizuje tabu činjenja zla drugima ("zašto ono što je dopušteno drugima ne bi bilo dopušteno i meni") ono može dobiti karakter pandemije u okolnostima poremećaja ili sloma hijerarhije vrednosti. Kada se jednom ta civilizacijska barijera probije, mete nasilja mogu postati kulturna i opšta dobra, kao i ljudski životi, pa čak ili posebno životi onih koji su u naciji nosioci progresa (ukoliko postoji politička volja interesne grupe koja je u poziciji moći da instrumentalizuje violentne grupe za svoje ciljeve, zamišljene ili stvarne).

Ono što naručena i planirana ubistva (asasinacije) razlikuje od "običnih" jeste, kako se čini, prisustvo tog "crva uništenja", *destruda*, autonomnog nagona za razaranjem koji je energetski

suprotstavljen *libidu*, nagonu stvaranja. Naši istorijski doprinosi asasinacijama i ubistvima iz političkih razloga, posebno kad su u pitanju figure na državnom vrhu, nisu beznačajni. Atentat na kneza Mihajla Obrenovića 29. maja 1868. godine od strane zaverenika ostao je, kako to u istoriji često biva, *de facto* nerazjašnjen do danas, osim što znamo ko su bili neposredni izvršioци, kao i fakt da je usled svog obrazovanja i prosvেćenih ideja za napredak Srbije knez Mihajlo smetao ideološkim i političkim protivnicima, kao što je na sličan način, sto trideset pet godina kasnije, premijer moderne Srbije, dr Zoran Đinđić, smetao svojim. *Credo* unutrašnje i spoljašnje politike Kneza Mihaila je bio: "Zakon je najviša volja u Srbiji". U sledećoj istorijskoj uspomeni, zbog izuzetno surovog ubistva kralja Aleksandra Obrenovića i njegove supruge kraljice Drage Obrenović, u Majskom prevratu 1903. Srbija je u nekim inostranim diplomatskim krugovima dobila status zemlje "kraljoubice". Sudbinu u nekoj ideji sličnu fatumu kneza Mihajla Obrenovića, koja je jednovremeno bila i loša fortuna celog naciona, doživeo je i premijer Srbije dr Zoran Đinđić na kojeg je atentat izvršen 12. marta 2003. godine u Beogradu. Većina reakcija na presudu svodila se na to da pravda nije zadovoljena, "jer je suđeno samo izvršiocima tehničkih radova - dok su arhitekте zločina ostale u senci" (Kron, 2007).⁴

Neki od navedenih primera nasilja i ubijanja iz političkih razloga pokazuju kako se tabu ubistva drastično relativizuje pod uticajem delovanja socijalnih i političkih mehanizama u

⁴ http://www.bbc.co.uk/serbian/news/2007/05/070524_djindjicareax.shtml

konkretnoj kulturi, subkulturi ili interesnoj grupi pod određenim uslovima (Kron, 2000; Kron, 2008). Unutar neke subgrupe u ljudskoj zajednici može nastati jasno definisan "razlog" koji predstavlja socijalnu racionalizaciju, opravdanje i alibi za kršenje tabua iako je sasvim jasno da se to kršenje protivi esencijalnim interesima čovečanstva. Civilizacija se, u nekom smislu, može shvatiti i kao sistem represije koja predstavlja barijeru koja sprečava emitovanje nagonске energije u njenim nesocijalizovanim oblicima, uključujući i proboj destruktivne agresivnosti. Kada se ta civilizacijska barijera probije dolazi do kontaminacije, havarije ili čak raspada sistema, kada se stiče alibi za uništavanje društvenih i ličnih dobara, uključujući i ljudske živote. Racionalizacija na socijalnom planu ima sasvim različit sadržaj od one koja se odigrava na individualnom, intrapsihičkom planu.

Srpsko društvo devedesetih godina prošlog veka pretrpelo je vrednosnu inverziju, koja je kao jednu od posledica imala uzdizanje antiheroja koji su postal idoli jednog segmenta adolescenatne populacije koji su u konfuznim okolnostima koje su dovele do nemogućnosti stvaranja spostvenog identiteta, prihvatili identitet grupe koja inklinira kriminalu. Kriminalci su i u medijima često nazivani "heroji podzemlja". Stepenu kojem je istorijski i društveni kontekst odgovoran za karakterističan profil negativnog heroja u Srbiji tog doba objašnjava se (Pavićević i Simeunović-Patić, 2011) istorijskim i etnološkim nasleđem kao i specifičnim okolnostima naše društvene krize i tranzicije.

Pretpostavka o kontinuitetu prisustva autoritarne vlasti u uslovima dezintegrisane društvene strukture uz konstataciju o tradicionalnoj sinergiji podaničke političke kulture i poslovičnog nepoverenja prema institucijama vlasti i sklonosti ka vaninstitucionalnom ostvarivanju pravde, upućuje na postojanje specifičnog simboličkog značaja buntovništva i prkosa. Potpomognuta konkretnom spregom države i kriminala kao i neprekidnim medijskim porukama o istaknutim kriminalcima-herojima, politička elita devedesetih je prilično jednostavno promovisala novi mit i efikasno ga zloupotrebila za svoje političke i ratne ciljeve. U tranzicionoj i posttraumatskoj Srbiji kriminal je postao jedan od najunosnijih zanata, mitski *plemeniti razbojnik* socijalno poželjna figura i uzor za identifikaciju za mladež, a nasilje deo psihopatologije svakodnevnog života.

Moralna konfuzija sveta koji se pomalja iz korumpiranog i manipulisanog okrilja birokratije traži, s jedne strane, nekomformističke heroje čije će akcije biti oslobođene ideologije, a s druge, junake koji će uspostaviti novu vitalnost, novu moralnost suprotstavljenu hedonističkim i često moralno slabim društvenim elitama. Kao odgovor na ove zahteve proizašle iz moralne krize društva pojavljuju se *mitski banditi* i *mitski ratnici*. To je ujedno jedan od načina da se uspostavi novi vrednosni sistem utemeljen na važnosti i "posebnosti" naciona i "harizmi" loše reputacije.

Četiri poruke iz anatomije ljudske destruktivnosti koje slede iz psiholoških studija o kolektivnom ponašanju u uslovima traumatizacije, tiranija, ratova i kolektivnog nasilja (Kron,

2008), važne su pre svega zato što iza njih stoji ne samo značajna empirijska evidencija već i moćna teorijska podrška.

1. Dramatični porast nasilja ne nastaje usled akumulacije agresivnosti kod ljudi, već se začinje u glavama nosilaca političke moći kao instrument za ostvarivanje konkretnih političkih ciljeva. Faktor ljudske destruktivnosti može se pripisati samo pomoćna uloga u vidu olakšane spremnosti ljudi, posebno maldih, da učestvuju u kolektivnom nasilju kada političke vođe odluče da ga započnu sa jasno određenim ciljem;

2. Socijalnim turbulencijama koje vode u nasilno ili destruktivno rešavanje problema uvek prethode psihološke pripreme. Tako se, na primer, mehanizmima transmisije malignih nacionalističkih poruka generiše stanje kolektivnog narcizma među pripadnicima jedne etničke grupe koje dovode do narcističnog naduvavanja "kolektivnog ja". Narcistični *Weltanschauung*⁵ pojačava solidarnost i kohezivnost patikularnih grupa što olakšava manipulisanje masama, putem apelovanja na već introjektovane narcistično-nacionalističke predrasude. Opsednutost pogrešnim emocijama može imati fatalne posledice. Grupni narcizam često, u svom ekstremnom vidu, poprima oblik fanatizma. U takvoj situaciji se pripadnicima drugih grupa (političkih, verskih, etničkih) poriče pravo na različitost, što u situacijama napetosti i doživljaja ugroženosti može dovesti do brutalnih i krvavih raspleta;

3. Pandemija nasilja kao jedan od snažnijih socijalnih stresora ugrožava mentalno zdravlje ljudi, posebno adolescenata koji se

⁵ Pogled na svet

još uvek nalaze u formativnom periodu. Nezdrava klima hostilnosti i izloženost prizorima nasilja i patnji dovode do stanja egzistencijalne nesigurnosti i vitalne ugroženosti kao i do ekstremnog porasta kriminala. Česti napadi anksioznosti, paničnih stanja i akutne stresne reakcije mobilišu kognitivne i konativne mehanizme ličnosti na bekstvo iz situacije koja se doživljava kao ugrožavajuća i hendikepirajuća. To "bekstvo" može voditi u kriminalnu karijeru koja se doživljava kao adekvatan izlaz iz egzistencijalne krize u okolnostima anomalije;

4. Drastičan porast nasilja najčešće izaziva frustrirajuće osećanje gubitka kontrole nad sopstvenom sudbinom i životom kod onog dela stanovništva, posebno mladog, koji ne spada ni u arhitekta, niti u protagonistu socijalne i državne politike.

Les droits de l'homme, prava čoveka i slobodu pojedinca ne garantuje samo "pravna" država već i svest, prosvetljenost i zrelost svih članova zajednice. Nužan uslov svake suštinske društvene promene jeste individualna promena u samom čoveku - u njegovom intelektualnom, moralnom i emotivnom stavu prema činjenicama socijalnog života. Društvene napetosti, politički razdori i sukobi u velikoj meri predstavljaju eksternalizaciju unutrašnjih konflikata pojedinca.

Život se na ovom prostoru fatalnih devedesetih godina prošlog veka odvijao po modelu patologije geta u kojem je cvetao svaki oblik kontrabande pa i trgovina ljudskim životima. Kao što je već istaknuto, nasilje je po svojoj prirodi zarazno i širi se mehanizmima socijalne infekcije. Na nesreću, živimo ne samo u vremenu vladavine nasilja - verbalnog,

fizičkog i mentalnog, već i u vremenu svojevrsne pohvale ludosti, lišene erazmovskog konteksta. *Tragedija je danas politika*, kako je davno govorio Napoleon.

SOCIJALNI PEJZAŽ POZNOG KAPITALIZMA

Pozni kapitalizam je obeležen rekonfiguracijom proizvodnje i tržišta, procesom globalizacije, fragmentacijom, slabljenjem starih socijalnih kolektiva, i uzdizanjem novih identiteta čini deo "velike transformacije" (Polyani,1957) čije se posledice moraju posmatrati kao polivalentni i multidimenzionalni procesi. Novi socijalni realiteti su izmenjeni do te mere da se gotovo ne mogu opisivati i razumeti upotrebom postojećeg sociološkog pojmovnog instrumentarijuma. Polivalentno opisivanje složenih i višedimenzionalnih procesa u privredi, politici, kulturi i svakodnevnom životu predstavlja jedini način da se izbegne jednostranost i da se zadovolje kriterijumi kritičke teorije (Kellner, 1998).

Dve karakteristike poznog kapitalizma koje su u najvećoj meri izmenile sudbinu ljudi odnose se na promene u sferi rada i sferi identiteta. Stubovi modernog industrijskog društva kao što

su stabilno tržište rada, porodica i zajednica temeljno su transformisani prelaskom u kasnu modernost odnosno postindustrijsko društvo. "Promene u prirodi rada bile su duboke, i one su dotakle individualne živote, kao i socijalne strukture. Danas, rad više nije očigledna solucija za socijalni problem, već sam čini deo tog problema" (Dahrendorf, 1990:138). Stabilna (muška) zaposlenost, stabilna porodica, zajednica, kao i kolektivni identitetski obrasci (klasa, nacija) koji su se odlikovali čvrstinom i solidnošću zamenjeni su društvom neodređenosti i dinamičke pluralnosti. Ričard Senet postavlja pitanje "kako da ljudska bića razviju priču o identitetu, životu i istoriji društva koje je sačinjeno od epizoda i fragmenata? Uslovi nove ekonomije kreiraju, umesto iskustva koje se proteže u vremenu, iskustvo od mesta do mesta, od posla do posla" (Sennett, 1998: 6-27). Okolnosti u kojima žive građani razvijenih društava izmenjene su do neprepoznatljivosti. Zlatan posleratni period poretka sigurnosti za koji su bili karakteristični visok stepen zaposlenosti, stabilna porodična struktura i konsenzus vrednosti objedinjenih oko države blagostanja, zamenjena je svetom strukturne nezaposlenosti, ekonomske nesigurnosti, sistematskog smanjenja provizija države blagostanja, rastuće nestabilnosti porodičnog života i međuljudskih odnosa. Društvo rizika, izrazite pluralnosti i individualizma došlo je na mesto društva udobnosti, konsenzusa i homogenosti. Ontološka sigurnost nestala je u opštem stanju nesigurnosti i neizvesnosti, stalne društvene promene kao dinamike postojanja u kojoj izgleda kao da je sve moguće i sve može da se dogodi. Nesigurnost i strah više nisu problem koji

dolazi spolja već je njihovo poreklo unutar same društvene organizacije.

U samom jezgru promena koje karakterišu kasnu modernost nalazi se promena na planu identiteta. Mreže sigurnosti i pripadnosti koje su zasnivale na stabilnim entitetima i kolektivnim identitetima su temeljno uzdrmane ili napuštene u dinamici pluralizma i stalnih promena. Identitet se, između ostalog, gradi u procesu individualne samoaktualizacije ali i u ambijentu fragmentizovane zajednice.

Mogućnost postizanja, socijalnog prepoznavanja i potvrde jedinstvenosti na koju svaka individua ima pravo pojavljuje se kao problem. Obezbeđivanje saživota mnoštva pojedinačnosti u trenutku enormnog reaktiviranja tržišta i to u daleko širem značenju od odnosa dobara i usluga dovodi do stvaranja novih društvenih relacija. S jedne strane uzdiže se globalizacijsko širenje institucionalnih i tehnoloških mreža, a s druge stoje pojedinačni akteri sa svojim partikularnim interesima čije je optimalno ostvarivanje interiorizovano kao osnovni egzistencijalni zadatak (Goše, 2004). Formiranje individue i njenog identiteta pod ogromnim je uticajem masovnih medija i takav proces simbolizacije donosi prevlast kulture nad svim ostalim prostorima ljudskog delovanja. Kulturni i simbolizacijski kodovi postaju kompenzatorna zamena za napuštene etičke, nacionalne, ideološke i istorijske identitete. Identitet i individualizacija se, između ostalog, definišu i u prostoru konkretne kulture. Uglavnom se radi o kulturi orijentisanoj na tehnologiju koja u osnovi ima razvijanje sposobnosti za brzo odbacivanje starog i još brže prihvatanje

novog. Neki autori smatraju da u poznom modernitetu identitet zavisi od neprestanih i toliko upornih promena koje ponekad dovode u sumnju uverenje u postojanje principa realnosti (Volin, 2006:497). Moderna, sveprisutna javnost nije suprotstavljena privatnoj sferi, već joj se u velikoj meri približava u procesu "pacifikacije" kulture. Zato je ključna teza političke implikacije kapitalizma kao sistema moći, koji uslovljava političko, teza o proizvodnji medijske kulture koja podstiče masovne fantazije nesaglasne sa građanskom kulturom kakvu traži demokratija (Volin, ibid: 665).

Pozivajući na uspostavljanje "kulture paradigme" umesto dekomponovane socijalne paradigme, Turen piše o percepciji nasilja, ratova i represivnih sistema zaključujući da "ovaj svet organizovanog političkog nasilja nije više socijalni svet" koji polako gubi svoju ulogu (Touraine, 2007). Kriza i dekompozicija paradigme socijalnog života kreirala je kaos u kome se razbuktava nasilje, rat i dominacija tržišta koji se opiru bilo kakvoj socijalnoj regulaciji – ali takođe i opsesija identitetom različitih zajedništava (ibid: 16).

Kastels društvo i kulturu "umreženog društva" definiše opozicijom između komunalizma i individualizma, tako što se identitet konstruiše, sa jedne strane, pod uticajem nasleđa iz prošlosti, istorije i geografije, a sa druge, projektom ljudskog subjektiviteta. Kultura zajedništva ima svoj koren u religiji, naciji, teritorijalnosti, polu, etnicitetu i okruženju. Kultura individualizma se, sa svoje strane, širi u nekoliko različitih pravaca. Po Kastelsu to su: tržišni konzumerizam, novi obrazac socijabilnosti baziran na mrežnom individualizmu kao i nova

želja za individualnom autonomijom bazirana na samodefinišućim životnim projektima (Castells, 2007).

Radikalni poziv za individualnošću ne traži rešenje u socijalnim i političkim institucijama već traganja i otkrića "značenja" ostaju u sferi "individualističkog univerzuma". U takvom ambijentu gotovo da je izgubljena nada da socijalne i političke institucije mogu kreirati različite koncepcije političkog života. Rezultat ubrzanog razvoja modernog neoliberalnog individualizma Kornelijus Kastorijadis vidi u dekompoziciji zapadnih društava. Ona, po njegovom mišljenju, nemaju više viziju celine koja bi određivala pokretanje bilo kakvog političkog delovanja. Zapadna društva prestaju da budu nacionalne države, postajući aglomeratima različitih lobija, koji cepaju društva na delove, u kojima niko više nije sposoban da osmisli konkretnu politiku, a svako je u mogućnosti da blokira bilo koju akciju ukoliko smatra da se ona kosi sa njegovim ličnim interesom (Castoriadis, 2010).

Sa druge strane, svi privatni i individualni interesi i vrednosti bivaju ugroženi pred onim što se pojavljuje kao institucionalizovani moralni i pravni poredak, koji se, brišući dosadašnje značajne kategorije politike, ekonomije i kulture integriše u većinu društava kroz svetske komunikacijske mreže.

Socijalna organizacija pod pretnjom globalizacije "odgore" ne može naći izvore samooporavka, dok joj odozdo pretil radikalni i strastveni poziv za individualno. Dekompozicija socijalnog se odvija pod snagama uzdignutim iznad društva,

kao što su: rat, tržište, komunitarizam, personalno i interpersonalno nasilje i sa druge strane, pod zahtevom za individualizmom kao principom "moralnosti", pri čemu su ove dve tendencije povezane izazivajući pad društvenosti i porast nasilja (Touraine, 2007:18).

Smrt socijalnog (Rose, 1996) čini dioptički pejzaž poznog kazino kapitalizma u kome je izmenjena klasna struktura kao i priroda socijalnih konflikata, ukoliko ih još možemo tako zvati. U individualizaciji socijalnih konflikata (Dahrendorf, 1999:159) klasna borba je zamenjena individualnom mobilnošću. Sa druge strane, klasni konflikti sada su pretežno situirani na nivou finansijskog menadžmenta, a ne na nivou rada i organizovanja produkcije. Klasna borba tako nestaje, ne zato što su relacije između zaposlenih i onih koji zarađuju platu postale miroljubive, već zato što su konflikti izmešteni iz unutrašnjih problema proizvodnje u globalne strategije transnacionalnih firmi i finansijskih mreža (Touraine, 2007:24). Korumpirani sistemi manipulisani bezličnim spin-doktorima, advertajzingom, lobistima i bledim političkim figurama izmenili su suštinu klasnog konflikta. Stara radnička klasa koja je "pobuaržena" pomerila se politički na desno, a leвица koju čine pripadnici mlade srednje klase postala je socijalna i politička snaga "posmaterijalističkih" vrednosti (Dahrendorf, 1999:139). Mogućnost ekspolatacije postaje privilegija u ogromnoj oskudici radnih mesta koje je istisnula informatička i tehnološka revolucija.

Kao reč skepse na kraju ovog dela dodajemo da Adorno (1997) lucidno primećuje da su teoretičari "nove" kulture

analizirajući svoj prezir prema savremenosti, naricanje nad propadanjem normi, nad konzumerizmom, nad banalnošću, nad **kulturom ničega**, i sami predstavljaju deo te iste savremenosti i te iste kulture. Naime, psihološki je upadljivo da njihova lamentiranja podležu istom neumoljivom zakonu tržišta kao trivije svakodnevice novoga doba.

Pozni kapitalizam, novo tržište rada i obrazovanje

Heroizacija individua u jednoj zajednici odražava, između ostalog, i status i hijerarhiju socijalnih vrednosti u njoj. Čak i u modernim društvima, gde se često tendenciozno i sa jasnim ciljevima definišu osobine poželjnog društvenog junaka, nesporan je uticaj spontanih afiniteta ljudi na odluku ko će biti prihvaćen kao junak, a ko ne, ma koliko oni bili instruisani posredstvom medija kao i putem ostalih mogućih političkih uticaja.

Posledice promena u ekonomskoj bazi gradova, podeli rada i raspodeli dohotka povezani su sa izrazitim restrukturiranjem velikih urbanih tržišta rada. Najveće promene vezane su za ogromni rast sektora usluga,⁶ pad proizvodnih zanimanja,

⁶ Nezaposleni nekvalifikovani muškarci, kako pokazuje studija Nicksona i Korczynskog (Nickson & Korczynski, 2009: 318) odbijaju poslove u okviru uslužne delatnosti jer takav rad traži sklonosti i sposobnosti koje su u suprotnosti sa habitusom muške radničke klase. Muškarci odbacuju "ženskost" koja dominira u uslužnim delatnostima i zanimanjima koja podrazumevaju visoku emocionalnost rada, jer se bore da upravljaju svojim emocijama i ostvare poštovanje u okviru svog rada, da ga sami organizuju i oslobode se stresa na uobičajen način – kroz viku, psovanje i smeh. Odbijanje interaktivnih uslužnih poslova, po mišljenju autora, ne znači da se radi o

potražnju za visokoobrazovanim tehnološkim profesionalnim profilima, zahteve za disciplinovanom i poslušnom radnom snagom (posebno poželjno u uslužnim delatnostima). Istovremeno je prisutno povećanje broja nazaposlenih, porast broja privremeno zaposlenih, uz izrazito nesigurne pozicije zaposlenih na neodređeno vreme. Oni koje novo tržište rada stavlja u položaj "viška" u najvećoj meri su mlađi muškarci - pripadnici radničke klase. Prema istraživanjima sprovedenim u Velikoj Britaniji sve veći broj mladih ljudi ima smanjene mogućnosti za društvenu pokretljivost u poređenju sa svojim očevima, što je posebno izraženo kada su u pitanju generacije radničke omladine (Egerton & Savage, 2000). U prvi plan mnogobrojnih debata koje se vode u okviru socijalnih i obrazovnih politika izbijaju mladi muškarci sa lošim uspehom u školi jer oni najčešće postaju učesnici uličnih tuča, huligani, pijani "besprizorci" koji remete javni red, agresivni nasilnici opsednuti buntovničkim stilom - oni koji odbijaju da se skrase uz naporan rad (Sewell, 1997; Delamont, 2000; Griffin, 2000). Premda je uspostavljen određen stereotip o njihovoj antisocijalnosti istraživanja su pokazala da problem sa gradskom muškom omladinom manifestuje izrazitu klasnu specifičnost.

Analizirajući vezu između obrazovanja, nejednakosti i socijalnog identiteta Konel (Connell, 1993) je pokazao kako ličnost može biti shvaćena kroz organizaciju socijalno strukturirane prakse metodom zasnovanom na istraživanju

muškom omalovažavanju radnih mesta koje zauzimaju žene, već ih treba čitati kao odbrambenu reakciju na sve oblike estetizovane konzumersko uslužne ekonomije koja brendove ovih ljudi i njihovih veština proglašava za tehnološki višak.

savremenih promena u maskulinitetu (Connell, 1993:92). Konel je sproveo analizu selektivnih grupa u kojima je došlo do promena u konstrukciji maskuliniteta koje po njegovom mišljenju, mogu da dovedu do značajnih uvida u istorijsku dinamiku društvenih promena. Prvu grupu čine mladi iz nižih društvenih slojeva, iz porodica radničke klase, bez društvenog ugleda, skoro izbačeni iz škole, suočeni sa strukturalnom nezaposlenošću i u senci zatvorskog sistema. Drugu grupu čine dečaci istih godina uglavnom imućnog porekla, uključeni u politiku "zelenih". Pokazalo se da su u slučaju radničkih porodica veze sa obrazovnim sistemom izrazito otuđene, ali su isto tako i dečaci iz imućnijih slojeva svedočili o pritisku i otuđenosti u nekim aspektima obrazovanja. Kao odgovor na strukturu autoriteta koji škola predstavlja, u doduše mekoj formi, od strane mladih muškaraca ispoljen je otpor kroz model ponašanja "upadanja u nevolju" (*getting into trouble*), ponašanja koje je konstantno definisano relacijom prema institucionalnoj moći (Connell, 1993:94). Tuča sa drugim dečacima, svađe sa nastavnicima, krađa, loše učenje, konflikti sa roditeljima pripadaju istom modelu ponašanja. Idilični momenti, za te dečake, rezervisani su za školski toalet koji predstavlja granični zaklon od represivnog autoriteta. Model "upadanja u nevolje" za dečake je u isto vreme i atraktivan i donosi im privilegije. Nasilni disciplinski sistem izaziva kompeticiju i mačizam, a struktura školskog autoriteta postaje antagonistička prema onima čiju je muškost sasekla. Etika osvete definisana kao muški ponos izrazito je seksualno i rodno obojena čineći otpor dečaka delom održavanja

postojećeg patrijarhalnog poretka u kome subordinacija žene predstavlja način ispoljavanja muškosti (Conell, 1993: 94).

Agresivnost i nasilje su posebna vrsta dobiti koja se ostvaruje u "scenarijima krvi i mesa". Oni se razlikuju od svih drugih, jer plaćaju direktno ljudskim mesom, krvlju i kostima. Postoji solidna osnova za verovanje da će dete koje je videlo ili na sopstvenoj koži doživelo zločin ili krvoproliće imati potpuno drugačiji životni put od ostale dece koja nisu imala takvo iskustvo i nikada neće moći da povрати pređašnju nevinost duha.

Sa stanovišta mehanizma obrazovnih akreditiva (*credentialis*) koji se odnose na planiranje dugoročne karijere mogu se uočiti veoma značajne razlike koje ujedno uslovljavaju i različite konstrukcije maskuliniteta. Na toj liniji se razdvajaju maskulinitet shvaćen kao racionalnost i odgovornost i maskulinitet određen arogancijom i agresivnošću. Mladići iz privilegovanih slojeva još pre rođenja imaju trasiran put kontinuiteta sa profesionalnim praksama njihovih porodica. Radnička omladina živi u nedostatku prilika za bolje obrazovanje i životne karijere oblikuje maskulinitet u kome dominira mačizam i agresivnost koji će ih eventualno voditi nasilnom ponašanju i dodatno osujećivati njihove životne šanse. Međutim, ni pripadnici imućnih slojeva ne uspeavaju da izbegnu posledice činjenice da maskulinitet oblikuje obrazovanje, isto onoliko koliko obrazovanje formira maskulinitet (Connell, 1993:98). Čak i u situacijama kada se od njih direktno ne traži da svoje školovanje i životna očekivanja usklade sa porodičnim i institucionalnim zahtevima tržišta diploma, oni ne mogu da izbegnu prihvatanje, tuđe i spolja

nametnute logike, kao saučesnici u funkcionisanju institucionalnog sistema i privilegija koje on donosi. Taj bolan kontrast sa personalnim ulaganjem i troškovima uzročnik je napada na isti taj institucionalni sistem i izvor sve te ljutnje i besa. Kontrast između "toplog" zbrkanog maskuliniteta "kraja" (*hood*) i maskuliniteta u koji je projektovana kalkulacija i imperativ ostvarenja karijera (koja podrazumeva adekvatno obrazovanje, često oličeno u "suvoj nauci"⁷) predstavlja klasnu diferencijaciju iskazanu kroz kulturnu verziju maskuliniteta.

Izuzetno je važna, po Konelu, promena obima i strukture kapitalističke ekonomije, a njen uticaj na dinamiku maskuliniteta je tema koja se, po njegovom mišljenju, dosledno izbegava u literaturi o "muškim studijama". Koncept "suve nauke" je povezan, sa jedne strane, sa ogromnim porastom državnog aparata i multinacionalnim kompanijama, a sa druge strane sa profesionalizmom, naučnim znanjem, snagom i ekonomijom privilegovanih centrala koje obostrano uključuju razvoj tehnologije i socijalne administracije nad modernom masovnom populacijom. Obe tendencije su povezane sa silom. Istovremeno, one su odvojene od personalnih snaga i nadilaze sve moći koje jedan mlad čovek može da mobilizuje (Connell, 1993:98). One su kao kolektivna sila pre oličene u ogromnim institucijama kao što su kompanije, država i tržište, u kojima moć koja donosi ekonomsku i kulturnu

⁷ Apstraktno akademsko znanje u značenju "suve nauke" kao verzija maskuliniteta koji karakteriše racionalnost i stručnost, kako su ga doživeli dečaci posvećeni "zelenom pokretu" bilo je predmet kritike (Lafitte, 1957; Johnson, 1968; Rich, 1979), a upravo je njihov odlazak u prirodu i duboka posvećenost problemima zagađenja okoline način preoblikovanja maskuliniteta kakvim ga je činilo njihovo akademsko iskustvo.

prednost biva ograničena na relativno malu grupu ljudi koji mogu da rukovode tom mašinerijom. "Čovek koji rukovodi tom silom ne mora da čita pisma i sluša zvuk mašine da bi utvrdio svoj maskulinitet. Njegov maskulinitet je utvrđen i pojačan u ogromnoj meri samim društvom" (Connell, ibidem:98).

Strateška uloga škole u demokratizaciji rodničkih odnosa, i prevazilaženju socijalnih, klasnih i obrazovnih ograničenja dovedena neoliberalnim društvenim konceptom u još veći ćorsokak.

Znanje: duhovno bogatstvo ili "tehnološki varvarizam"?

Sagledavajući obrazovanje kroz promene koje su iz temelja promenile društvenu strukturu poznog kapitalizma u kome znanje pruža izrazitu konkurentsku prednost u profesionalnoj utakmici, nameće se pitanje na kakav način nova tržišta rada i diploma utiču na proces obrazovanja, sticanja znanja i sazrevanja mladih ljudi. Analiza oblikovanja poželjnog obrazovnog profila značajna je za ovu studiju kako zbog činjenice da se znanje pojavljuje kao konstitutivni element modifikovanog pobedničkog maskuliniteta, kao i usled tesne povezanosti procesa obrazovanja sa zahtevima neoliberalnog društvenog koncepta. U osnovi stoji analiza značaja ovih tema za sagledavanje fenomena nasilja u modernom svetu.

Nepismenost, kao i otuđenost od škole i obrazovanja u razvijenim zemljama koncentrisana je u grupama siromašnih i socijalno marginalizovanih (Hunter i Harman, 1979). U svetlu te činjenice lako je uspostaviti vezu između modela "upadanja u nevolje" i školskog rata u kome se brani muški identitet oblikovan kao otpor školskom autoritetu koji u osnovi nosi prezir prema muškosti određenoj znanjem i disciplinom. No, pored doslovne nepismenosti Konel (Connell, 1993:99) ukazuje da se nepismenost pojavljuje i kao funkcionalna nepismenost, ergo poznavanje slova uz nesposobnost da se razume sadržina teksta koja je zahtevnija od čitanja oglasa za posao ili sportskih rezultata. Mnogi mladi ljudi nemaju ideju o tome da postoji znanje van onog koje nudi televizija i masovni mediji. Njima ostaje nepoznat čitav svet štampane literature u koji nikada neće zakoračiti. Proces učenja i saznavanja određen je sa jedne strane, neoliberalnim konceptom sticanja kompetitivnih veština koje će biti konkurentne na novom tržištu i sa druge strane, informacijama koje nude sredstva masovne komunikacije.

Oba pomenuta izvora saznanja karakteriše agresija - u prvom kao poziv na bespoštednu kompeticiju, a u drugom kao mnoštvo prikazanog nasilja, mizoginije i netrpeljivosti koji dovode do "moralne ravnodušnosti" (Bauman, 1999:36). Veza između epistemologije i moralnosti (Giroux, 2001) ukazuje da problem porekla i načina na koji mladi stiču znanja o svetu koji ih okružuje zahteva identifikaciju i analizu sfera dominantnih uticaja na oblikovanje njihove pojmovne i etičke vizure. Priroda novih tehnoloških, usko specijalizovanih znanja i senzacionalizam

sadržaja koje nude elektronski mediji obostrano sužava rakurse kritičkog mišljenja i produkuje ljude koji "ne misle", što je još po rečima Hane Arent, daleko veća opasnost za nastanak nezadrživog nasilja od ljudi koji misle zlo.

Neoliberalni diskurs obrazovanja umanjio je značaj školskih predmeta koji nisu direktno povezani sa putevima za sticanje karijere na tržištu rada nove ekonomije smanjujući prostor za sve one veštine koje nisu definisane u užem smislu ekonomske efikasnosti (Lakes, 2008). Standardizacija školskog i univerzitetskog znanja, selekcija uspeha putem testova za merenje učeničkih rezultata sračunata je na obezbeđivanje usko usmerenih profesionalnih kadrova koji će zadovoljiti kriterijume upravljanja rizikom, obećavajući zapošljavanje onima koji su napravili pravi izbor. Motivacija za učenje skopčana je, u najvećoj meri, sa postizanjem učinka koje diktira potreba za globalnom radnom snagom neoliberalnog tržišta. Sposobnosti učenika se mere kriterijumom meriokratskog modela uspeha i društvene promocije, što školu svodi na tehničko i stručno osposobljavanje za ulazak u svet korporativne ekonomije. "U stvari, društvene institucije kao što su škole moraju stalno da jačaju i održavaju etiku globalizacije poslovanja širenjem poruke o selektivnosti i individualnosti, ograničenim mogućnostima i žestokom rivalstvu koje vrebaju nakon obrazovanja pri zapošljavanju na putu društvene mobilnosti koja vodi ka gore" (Lakes, 2008). Obrazovne institucije nude nastavne planove i programe koji su određeni odlukama izbora karijera u ambijentu neoliberalnog principa da je svako odgovoran za sebe i da se

može osloniti samo na sebe. U društvenom ambijentu koji čini osiromašen smisao politike i javnog života, javne škole su postepeno pretvorene u poligon za obuku korporativne radne snage. Kako srednje škole postaju sve više zavisne od novca, korporacije postaju značajan deo školskih resursa i vrše snažan uticaj na nastavne planove i programe što rezultira promenom smisla i svrhe školovanja i zapošljavanja (Giroux, 2003). Na taj način korporativna kultura presudno utiče na usvajanje vrednosti, stilova, načina rukovođenja, prirodu racionalnosti u donošenju odluka, pa i sam jezik.

Obrazovanje mladih u duhu liberalne demokratske tradicije društvenog ugovora podrazumeva odgovornost odraslih posredovanu kroz njihovu spremnost da se bore za prava dece i donose reforme koje će pružiti obrazovne uslove neophodne da od njih stvore slobodne građane koji kritički misle (Giroux, 2003). Takav odnos osporava korporativni pristup školstvu i obrazovanju u kome su mladi simbolično shvaćeni samo kao protagonisti tvrdog progressa moderniteta. Konceptija budućnosti mladih koja je artikulisana kroz javni servis sazdan od vrednosti i društvenih odnosa koji su u stanju da odbrane kvalitet vitalnih institucija kao što su javno dobro i kvalitet javnog života ima posebnu važnost u procesu školovanja (posebno u srednjoj školi, Giroux, 2003) jer se u tom periodu stvara temelj demokratske budućnosti.

Izuzetan značaj vaspitanja u ostvarivanju mogućnosti za izgradnju demokratije isticao je još Džon Džui koji piše: "Test za institucije zrelog života jeste njihov efekat na nastavljanje vaspitanja. Vlada, biznis, umetnost, religija i sve društvene

institucije imaju značenje, cilj da oslobode i razviju sposobnosti pojedinca bez obzira na njihovu rasu, pol, klasu ili ekonomski status. Demokratija ima mnogo značenja, ali ako ima moralno značenje, ono se nalazi u tezi da najvažniji test, za svaku političku instituciju i industrijsko uređenje treba da bude njihov doprinos svestranom razvoju svakog člana društva" (Dewey, 1987).

Da bi funkcionisala, demokratija pretpostavlja građane ili tip čovečanstva koji nije prirodno dat. Mogućno je da će biće kulture izaći prilično izmučeno iz savremenih avantura individualnosti i unutrašnjosti. Na kraju, ništa ne garantuje da demokratsko duštvo mora automatski proizvesti ličnosti koje bi bile potrebne demokratskoj politici. Posvećenje individui ne vodi *ipso facto* do konstituisanja individue podobne da kolektivu omogući vladanje sobom. Čak, moglo bi se desiti suprotno (Goše, 2004:20). Obrazovanje treba da formira individuu, da je snabde sredstvima koja će joj omogućiti da stvori nezavisnost u meri u kojoj je to moguće. Regresija koja se najavljuje, kako Goše sluti, predstavlja početak svih patnji jer se individualna nezavisnost u korporativno-konzumerskoj kulturnoj konstrukciji te nezavisnosti pojavljuje u vidu stvaranja zavisnih ljudi koji imaju pretenzije nezavisnosti (Goše, 2004).

Presudna posledica promene društvenog ambijenta ispoljena u odnosu prema mladima sastoji se u tome da se mladost više na društvenom nivou ne tretira kao simbol budućnosti, mladi se vide kao pretnja i problem koji mora biti uklonjen (Giroux, 2003). Mladi su postali vodeći izvor većine društvenih problema, a ne

oličenje budućnosti na kome svet počiva. Njihov udeo u generisanju sveobuhvatne krize ne tretira se kao duboko ukorenjen u društvenoj strukturi, već se putem satanizacije od strane popularnih medija stvara politički diskurs "javne retorike straha, kontrole i nadzora" koja sprovodi socijalnu politiku u pravcu smanjenja javne sfere, građanske kulture i povećanja militarizacije javnog prostora (Giroux, 2003). Nega, poverenje i poštovanje zamenjeni su strahom, omalovažavanjem i sumnjom. Postajući robom kojom se trguje učionice u kojima se stiče znanje i intelektualna praksa definišu se u okviru "kulture potrošačkog društva koja zahteva zaboravljanje, a ne učenje" (Bauman, 1998:81 prema Giroux, 2003). Sužavanje obrazovanja na obuku devalvira značaj emancipatorskog kapaciteta znanja žrtvujući vrednosti demokratije i nezavisnog, kritičkog mišljenja efemernim zadovoljstvima i vrednostima potrošačkog tržišta. Podsticanje isključivo individualnog, unutrašnjeg iskustva u kome su svi problemi, pa i oni društveni, sagledani kao predmet lične borbe i zalaganja onemogućava viziju boljeg društva koje je sračunato na zajednički humaniji i pristojniji život. Dok mladost kao životno doba dobija apsolutni primat u preovlađujućoj "kulturi mladosti" u kojoj mladalački izgled, imidž, ponašanje i vrednosti postaju najtraženiji produkt potrošačke kulture, mladi kao realni populacioni i društveni segment postaju problematizovana društvena kategorija sagledana i tretirana kroz probleme nezaposlenosti, kriminala i marginalizacije.

MASKULINITET

U današnje vreme, kao i u istorijskoj perspektivi, muškarci su ti koji dominiraju u kontroli industrije, tehnologije, vojne sile, pravosudnog sistema, policije i mnogim drugim sferama. Muškarci dominiraju u vlasti i raspolazu najvećim delom svetskog bogatstva. Jasno je pak vidljiva i veza muškaraca sa nasiljem – univerzalno važi da muškarci upadljivo preovlađuju u strukturi učinilaca krivičnih dela uopšte, a naročito nasilnih. Muškarci neuporedivo češće vrše napade na život i telo, vrše nasilje u porodici i drže vatreno oružje (Connell, 2000). Odnos između polne pripadnosti, sile i moći objašnjavan je na više načina. Jedno od objašnjenja ponuđeno je kroz koncept maskuliniteta. Ovaj koncept oponira tezama da je muška dominacija "prirodna", odnosno rezultat delovanja bioloških činilaca. Osnovna ideja jeste da je maskulinitet socijalna konstrukcija. Dominacija u javnoj i privatnoj sferi, vrhunski je normativ maskuliniteta.

Maskulinitet nije fiksni identitet koji je genetski programiran niti karakterna osobina pojedinca, već bi se mogao definisati kao konfiguracija prakse koja se ostvaruje u socijalnoj akciji, a razlikuje se prema uspostavljenim rodnim odnosima u jednom društvu. Rod predstavlja deo relacija produkcije i zato društvene nauke ne mogu da analiziraju pitanja države, političke ekonomije, nadirućeg kapital–imperijalizma, procese socijalizacije, strukturu svesti ili politiku znanja bez dobre analize rodnih odnosa (Connell, 1987). U poslednjih dvadeset godina značajan obim istraživanja posvećen je socijalnoj konstrukciji maskuliniteta, muškoj pozicioniranosti i praksi u rodnim relacijama. Društvena determinisanost rodnih razlika omogućuje analitički pristup maskulinitetu kroz čije se promene mogu sagledavati efekti različitih socijalno-psiholoških fenomena. Variranje maskuliniteta deo je identitetskih promena koje se mogu posmatrati, kako na nivou individualnog sazrevanja adolescenta, tako i kao deo složenih i međusobno povezanih društvenih procesa.

Imajući u vidu da su u modernom svetu sveopšte povezanosti, lokalni konstrukti maskuliniteta uslovljeni uticajem složenih globalizacijskih procesa, internacionalnim relacijama, internacionalnom trgovinom i globalnim tržištem, može se govoriti o "lokalnom maskulinitetu u globalnom kontekstu" (Connell, 2008). Diverzifikacija obrazaca maskuliniteta potiče od različitih činilaca, kao što su istorijski, etnografski, klasni, regionalni i slično. Problem se sastoji u potencijalnoj ekskluzivnosti i uspostavljanju hijerarhije u relacijama između različito normiranih maskuliniteta kroz odgovore na pitanje "šta znači biti muškarac". Različiti obrasci maskuliniteta se u tom smislu mogu tumačiti kao izraz borbe za

poziciju moći pri čemu reflektuju promene u društvenoj strukturi izazvane ekonomskim, političkim i kulturnim promenama koje donosi pozni kapitalizam.

Zasnivajući svoje shvatanje maskuliniteta na tezi da su istorijski i kulturno uslovljeni rodni režimi i matrice ponašanja odgovorni za formiranje konstrukta muškosti, Konel je, osamdesetih godina prošlog veka, ustanovio pojam "hegemonijskog maskuliniteta". Ne osporavajući raznovrsnost u značenju muškosti i postojanja mnoštva njenih potencijalnih izraza i tipova, prema Konelu, uvek postoji jedan "pobednički stil" prema kome se većina upravlja.

Obrazac hegemonijskog maskuliniteta uključuje strukturu moći fokusirajući se na dominantnu grupu, pri čemu se u praksi (skup očekivanih uloga i identiteta) ostvaruje muška dominacija. Muškarci kroz patrijarhat stiču i održavaju prednost i dominaciju, a hegemonijska muškost dobija saglasnost koju ne ostvaruje putem nasilja (iako može biti podržana silom), već se dominacija postiže kroz kulturu, institucije i ubeđivanje (Connell, 2005:832).

Iako, statistički posmatrano, hegemonijski maskulinitet ne preovlađuje u društvenoj realnosti, on se smatra normativom. U muške kodove utkane su "muške vrline" sačinjavajući "normativnu muškost" – volja, čast, hrabrost, disciplina, konkurentnost, tiha snaga, stoicizam, istrajnost, avanturizam, nezavisnost, uzdržana i dostojanstvena seksualnost, kao i muževni ideali slobode, jednakosti i bratstva. Vrednost i poštovanje normativnih muških osobina zavise od vremena i

mesta. Navedeni opisi odnose se na muškarca sa kraja devetnaestog i početka dvadesetog veka u SAD i Evropi. Međukulturna istraživanja pokazala su da ne postoji univerzalni standard maskuliniteta, ali da se ipak, može označiti nešto što znači "univerzalno muški" i to na tragu kriterijuma učinka u funkciji reprodukcije, zaštite i izdržavanja porodice ("Man-the-Impregnator-Protector-Provider", Glimore, 1990: 223).

"Normativna" i "hegemonijska muškost" postavljaju standarde za muška ponašanja, razmišljanja i delovanja (Bederman 1995; Connell 1995). Industrijski kapitalizam podstakao je i razgoreo kompeticiju, strpljivo planiranje i fokusiranost na postizanje ciljeva. Muškarci su kroz konstrukt normativnog maskuliniteta naučeni da sebe doživljavaju kao ekstenziju industrijskog sveta koji ih okružuje, odnosno da svoj duh i svoje telo doživljavaju kao mašine, uz veličanje vrednosti poput discipline, preciznosti, samokontrole, dok se emocionalnost tretira kao izraz slabosti. Maskulinitet, međutim, nije nezavisan od socijalne strukture – naprotiv, ona vrši značajan uticaj projektujući različite oblike maskuliniteta za različite grupe muškaraca. Dominantan, hegemonijski maskulinitet uključuje socijalna i rodna očekivanja od muškarca više i srednje klase. Ispod njega je nekoliko subordiniranih oblika maskuliniteta, koji se odnose na muškarce iz radničke klase i pripadnike manjinskih grupa, koji dele vrednosti i ciljeve dominantnih muškaraca, ali nemaju pristup socijalnoj dominaciji i političkoj i ekonomskoj kontroli (Owen, 2012). Hegemonijski i subordinirani maskuliniteti zapravo su idealni tipovi 'akreditovane' i 'diskreditovane' muškosti (Tierny, 2010: 349).

Kriminalno ponašanje često je rezultat nastojanja muškaraca da potvrde vlastitu "muškost" (*doing masculinity*) i izbegnu etiketu slabića kroz uspostavljanje kontrole, kompetitivni individualizam, nezavisnost, agresivnost i kapacitet za violentnost, posebno onda kada su im drugi oblici rodnog potvrđivanja nedostupni (Messerschmidt 1993, 1997, 2000). Pristup alternativnim oblicima potvrđivanja muškosti naročito su ograničeni u siromašnim, marginalizovanim društvenim slojevima i grupama – za socijalno marginalizovane dečake malo je izgleda da će u tome uspeti legitimnim sredstvima, na socijalno prihvatljiv način. Pred njima su oskudni izbori i obično im ne preostaje nijedna druga "muškost" sem ona koja glorifikuje agresivnost, nasilje i seksualno iskorišćavanje. Za njih, kriminal i nasilje postaju sredstvo restauracije samopoštovanja, potvrđivanja vlastite vrednosti, dostizanja visokog statusa, način potvrđivanja rodne pripadnosti koji slavi muškost na asfaltu.

Međutim po mišljenju Kolijera (Collier, 1998), obrazac maskuliniteta na isključiv način povezuje muški rod, nasilje i kriminal. On smatra da hegemonijski maskulinitet u kriminologiji neopravdano identifikuje samo sa negativnim osobinama, koje se pripisuju muškarcima bez emocija, nezavisnim, agresivnim, grubim, sklonim kriminalu. Kolijer kao krucijalnu manu u konceptu hegemonijskog maskuliniteta vidi odsustvo "pozitivnih osobina" i ponašanja muškaraca koja imaju za cilj dobrobit žena. On se poziva na tradicionalne uloge muškaraca u obezbeđivanju sredstava za život, ostvarivanju bračne uloge i očinstvu. Međutim, upravo, "pozitivne" strane hegemonijske muškosti biće dovedene u pitanje u novijoj

diskurzivnoj dinamici maskuliniteta izazvanoj dominacijom potrošačke kulture i tercijarnog sektora u postindustrijskom društvu.

Individualna životna perspektiva i adolescenti u riziku: kultura mačizma

Ideja karijere koja je izgrađena na riziku ili "osetljivosti na krizu" (Beck, 1992) čine opciju mladih ljudi neizvesnom i nestabilnom, pri čemu je najveći strah izaziva sudbina socijalne i kulturne marginalnosti. Mlada osoba kojoj je uskraćen pristup poslu, ili obrazovanju suočava se socijalnim i materijalnim zaboravom. Oni koji bivaju odbijeni od sistema stručne obuke padaju u društveni ambis (Beck, 1992:133).

Sagledavajući ovaj problem u ambijentu poznog kapitalizma i društvenih promena nastalih globalizacijom Bek (Beck, 1992) sugeriše da životni kurs mladih ljudi više nije čvrsto određen rođenjem, tačnije jasno definisanom klasnom ili porodičnom pripadnošću. Kulturni kontekst postaje presudan za životni put i ostvarivanje lične biografije, namesto jasno određene, sa uzrastom povezane tranzicije od škole do vremena zaposlenja. Mladi ljudi danas, moraju da razvijaju sposobnosti pregovaranja i izbegavanja rizika na individualnom nivou. Oni moraju biti u centru akcije i na tom mestu reprezentovati sebe kroz svoje biografije, sposobnosti, orijentacije, relacije i slično (Beck, 1992:135).

Promene u poznom modernizmu menjaju tradicionalne i jednom za svagda date putanje u građenju životnih karijera; one više nisu određene usvajanjem ritmičkog obrasca prelaska iz adolescencije u zrelost koja podrazumeva sledstveni tok iz procesa obrazovanja u proces rada, već te putanje u svojoj neizvesnosti i riziku postaju stalni proces donošenja odluka kroz smenjivanje identitetskih sekvenci. Mlad čovek postaje odgovoran za svoju sudbinu koja je prevashodno određena rezultatima koje može da postigne na promenljivom tržištu rada. Neizvesnost karijere zahteva menadžment rizika (*risk management*), kao i stalne promene u raspoloživim sposobnostima, znanjima i samopouzdanju koji mogu doneti pobedu na tržištu rada nove ekonomije. Iako samo-reprezentacija, samopouzdanost i fleksibilnost postaju presudni elementi ostvarivanja životnih šansi u poznom kapitalizmu, promene koje su se dogodile nisu osporile nejednakosti koje se odnose na mogućnosti sticanje traženih znanja i veština.

Pitanje je, da li je pojedinac oslobođen ili lišen tradicionalne, utvrđene putanje od škole do zaposlenja kao i da li je stekao prednost veće socijalne pokretljivosti u širokom varijetetu profesionalnih mogućnosti ili je postajući usamljen u svojoj ličnoj promociji osuđen na konstantan strah od konkurencije. Čini se da pozni kapitalizam pored stvaranja velikog broja socijalnih viškova (nekvalifikovane radne snage) donosi izrazitu profesionalnu, pa i socijalnu kompeticiju u kojoj se samodovoljnost pojedinca pojavljuje i kao nagrada, i kao kazna. Nedovoljno kvalifikovanima ostaje opcija neprilagođenosti, dok one druge, čeka nova verzija mazohizma i melanholije.

Ipak, dok dečaci iz srednje klase nastavljaju da ostvaruju relativno dobre uspehe u školi, najslabiji uspeh pokazuju dečaci iz radničke klase koji žive u urbanim sredinama. Putevi karijera koje determiniše neoliberalna obrazovna strategija ekstremnu štetu su nanele pre svega porodicama radničke klase. Globalizacija koja je donela visoku stopu nezaposlenosti, deregulaciju tržišta rada mladih i promene u kaznenoj politici posebno su pogodile mlade muškarce koji pripadaju radničkim slojevima (Mac & Ghail, 1996).

Njihovo sve lošije iskustvo u školama potiče, sa jedne strane, od nepoverenja prosvetnih vlasti, a sa druge strane, od nedostatka vremena i novca da se roditelji uključe u školske aktivnosti dece. Savremena mlađa populacija radničke klase je označena kao "mladi u riziku"; oni se smatraju društvenom grupom koju država teško kontroliše i koja ugrožava buduće državno uređenje jer odbija da vodi "primeran" život. Ovakav diskurs regulaciju i kontrolu nudi kao jedini odgovor (Kelly, 1999). Tako viđen, problem neprilagođenosti prenebregava realnu situaciju u kojoj su mladi ljudi, razapeti između činjenice da ne mogu, kao nekada njihovi roditelji, vlastitim naporima i uloženim trudom na radnom mestu da napreduju u većini poslova kao i da njihova socijalna mobilnost u najvećoj meri zavisi od mogućnosti da pohađanju tražene koledže koji su im nedostupni.

Ova sumorna perspektiva dovodi do okretanja mladih ljudi kulturi mačizma. Oni više svoja očekivanja ne vezuju za stalan posao, već u različitim oblicima kriminala i nasilju vide način da ostvare frustrirani muški identitet. Kao socijalni autsajedri oni su

stavljani pred izbor da sopstveni interes prilagođavaju zahtevima nove ekonomije prilagođavajući svoju ličnost preduzetničkim zahtevima post-industrijskog koncepta (MacDonald, 1997) ili se mogu, prihvatajući marginalnost, sa njom suočiti ratoborno i destruktivno. Ispadničko ponašanje mladih ljudi iz siromašnih društvenih slojeva ogleda se u sukobu sa školskim vlastima i napuštanju školovanja, neprestanim konfliktima sa okolinom (vršnjačkom, porodičnom), zlostavljanjem i batinanjem drugih učenika, hapšenjima, fizičkim ili mentalnim nasiljem, mrcvarenju žena ili gej muškaraca, različitim koketiranjem sa smrću od kojih je prebrza vožnja nosi najveći stepen tragičnog ishoda (Connell, 1995:99). Ishodi takvih ponašanja kao što su izuzetno loš uspeh u školi, isteravanje pojedinaca iz škole, njeno svojevoljno napuštanje i hapšenje ovi mladi ljudi prepoznaju kao znak i simbol otpora koji im donosi benefite ukinute od strane socijalnog i institucionalnog sistema – donosi im ugled, značaj i poštovanje u miljeu koji oni samovoljno proglašavaju za važan. Kako Konel zaključuje, gubitak finansijske moći i detinjstvo obeleženo siromaštvom i zloupotrebom među australijskim muškarcima – pripadnicima radničke klase, doveli su do preteranog prikazivanja muškosti koja uključuje čvrstinu, konfrontaciju, seksualno i homofobično nasilje (Connell, 1995).

Adolescentsko nasilje

Preovlađujuća usmerenja u tumačenju adolescentskog nasilja kreću se od isticanja negativnog uticaja preterano

agresivnih medijskih sadržaja posvećenih deci i omladini (Klein i Chancer, 2000), uključujući Internet, video igre koje podstiču identifikovanje adolescenata sa nasilničkim ponašanjem, do socijalno-psiholoških objašnjenja koja uključuju porodičnu patologiju, siromaštvo, nejednakost, i slično. Rodni aspekt je dugo bio zanemaren u teorijama o kriminalu i maloletničkoj delinkvenciji.

Prvi značajan osvrt na ulogu muškosti u maloletničkom kriminalitetu dao je Albert Koen (Choen, 1956) u knjizi *Delinkventni dečaci*, stavljajući je u centar kriminološke analize. Prema Koenu, muška mladalačka subkultura u osnovi obezbeđuje alternativni kontekst u kome obični dečaci, ili oni koji su manje od običnih, uspevaju da steknu samopouzdanje kroz manifestovanje "muškosti" koje će ih učiniti važnim u ovom svetu (Carrington, 1998: 79).

U kasnijim studijama se "opasni maskulinitet" ili "hiper-maskulinitet" označava kao moguća, ali ne i neizbežna faza u adolescentskom sazrevanju dečaka. Adolescentsko doba je izuzetno problematičan prelaz iz dečastva u odraslo doba i tokom tog procesa se neki oblici nasilja pojavljuju u kontekstu mladićkog stabilizovanja (ibid., 84).

Ispitivanje značaja maskuliniteta kao faktora rizika usmerava pažnju istraživača na lokalnu kulturu i hijerarhije, vršnjačke interakcije, normativne rodne ideologije i interakcije između nastavnika, adolescenata i rodnog identiteta (Kimmel i Mahler, 2003).

Baveći se problemom školskog nasilja američki sociolozi su ukazali da termini kao što su "tinejdžersko nasilje", "omladinsko nasilje", "gang nasilje", "nasilje iz predgrađa" pretpostavlja jednaku zastupljenost dečaka i devojčica u kriminalu sa elementima nasilja i da se malo pažnje posvećuje činjenici da je nasilje u značajnoj meri zastupljenije kod dečaka, te da se maskulinitet pojavljuje kao pojedinačni i najveći rizični faktor kod školskog nasilja. Po mišljenju autora, dečaci koji ga čine nisu psihopatološki devijantni, već se pre mogu opisati kao previše prilagođeni partikularnim normativnim konstrukcijama maskuliniteta, konstrukciji koja definiše nasilje kao legitiman odgovor na stanje ugroženosti i pretpostavljenog poniženja (Kimmel & Mahler, 2003). Opaža se konzistentna rodna razlika, a to je nasilje i spremnost da ga dečaci vide kao legitimno sredstvo u rešavanju konflikata. Četiri puta više tinejdžera od tinejdžerki smatra da je fizički sukob neizbežan i opravdan u odbrani sopstvene pozicije (Kimmel, 2000). Psihološka saznanja koja se zasnivaju na merenju stavova o muškosti i ideologiji muškosti dokumentuju u svojim rezultatima da se nasilje legitimiše kao "muškost" i da je ono normativno za većinu dečaka (Lefkowitz, 1997). U osnovi ovakvog ponašanja stoje kriterijumi koji određuju adekvatnu rodnu pojavnost sa utvrđenim kodovima muškosti. Oni dovode do "kulture marginalizacije" onih koji ne pripadaju "tvrdoj muškosti" što se često ispoljava kroz homofobično nasilje, maltretiranje, pretnje drugim dečacima, mazohističke i sadističke igre i rituale, ekscesne i rizične postupke (pijanstva i vožnje u pijanom stanju) i seksualno nasilje. Zlostavljanje, nasilje i polna zrelost počinju

vrlo rano kod dečaka sa pojedinačnim rezonancama u sedmoj i osmoj godini života (Chu, 2000). Za razliku od devojčica, dečaci "stiču glas" neautentičnim stavovima muškosti, lažnom hrabrošću, bezrazložnim i rizičnim nasiljem koje ustanovljava "dečačke kodekse" ili "maske muškosti". Ovaj "oklop muškosti" često skriva nežna, saosećajna, komunikativna i ranjiva bića iza veoma rano izabranog stoičkog, nekomunikativnog i grubog ponašanja.

Priče o dečacima i njihovim bandama u američkoj kulturi imaju svoje društveno-istorijsko utemeljenje. Konstrukt "dečačkog koda" se povezuje sa razvojem kulture industrijskog društva u Americi, a promene koje su zahvatile postindustrijsko društvo poznog kapitalizma (nestabilno tržište rada, promene na planu porodice, porast individualizma) dovele su do diverzifikacije obrasca muškosti.

Iako dinamika maskuliniteta uključuje neprekidnu interferenciju opšte normativne konstrukcije maskuliniteta i njegovih lokalnih osobnosti (identitet, starost, seksualnost, rasa, nacionalna i klasna pripadnost), u tom mnoštvu se, prema Irvingu Gofmanu (1963), samo jedan tip muškosti u Americi pojavljuje kao neosporan i neupitan. To je mlad, oženjen, beo, urban, severni, heteroseksualan, protestant, otac, sa završenim koledžom, zaposlen sa punim radnim vremenom, sa dobrim izgledom, uspešan u sportu. Svaki muškarac koji ne uspeva da se kvalifikuje za ovakav profil, sagledava sebe, makar na momente, kao nedovoljno vrednog, nekompletnog i inferiornog muškarca (Goffman, 1963:128). Naravno, Gofmanova određenja, budući da pripadaju šezdesetim

godinama prošlog veka, u modernom dobu su ipak pretrpela izvesne modifikacije i to ne samo u američkoj kulturi.

Onaj ko pokuša da odgovori na pitanje "šta znači biti muškarac" u Srbiji, kao postkonfliktnom i posttranzicionom društvu, suočava se sa konfuzijom u kojoj se u okviru patrijarhalnog modela prožimaju različiti diskursi muškosti. Dominantni tradicionalni patrijarhalni obrazac koji je opstajao tokom socijalističkog perioda u formi emancipovane muškosti koja deklarativno priznaje rodnu jednakost, pod naletom tranzicije će biti rekonstruisan u procesu re-tradicionalizacije i re-patrijarhalizacije, da bi se u posttranzicionoj Srbiji situacija menjala pod uticajem potrošačko-konzumerske kulture rukovođene potrebama tržišta. Smena ideologija neće osporiti dominaciju patrijarhalne muškosti u Srbiji, ali će se u različitim periodima različitim intenzitetom ispoljavati dva osnovna sindroma patrijarhata – agonizam i hedonizam (Nedeljković, 2010). S tim u vezi, normativni maskulinitet ostaje u okvirima tvrde muškosti, a sa njim povezano nasilje će biti posledica različitih izvora frustracije.

Uspešna i pobunjena muškost

Dominacija koja se očituje u rodnim odnosima ugrađena je i normalizovana u društvenim odnosima i strukturama. Rodne relacije ne uključuju samo odnose između muškaraca i žena, već i između različitih grupa muškaraca podrazumevajući hijerarhiju u kojoj se te grupe pojavljuju kao nejednake, a

jedan ili više modela maskuliniteta postoji kao dominantan u odnosu na ostale koji su subordinirani, marginalizovani i isključeni.

Hegemonijski maskulinitet je blizak konceptu normativnog maskuliniteta, ali ne mora u potpunosti da se podudara sa njim, jer nosioci hegemonijskog maskuliniteta mogu biti retki pojedinci koji dele većinu osobina definisanih normativnim maskulinitetom, ali ga u određenoj meri prevazilaze svojim natprosečnim i ekstraordinarnim svojstvima. U odnosu na podređene maskulinitete hegemonijski se postavlja kao apsolutno dominantan. Veza između hegemonijskog i normativnog maskuliniteta se ogleda u prihvatanju specifičnog vrednovanja pojedinih oblika muškosti, davanja smernica drugim muškarcima, pri čemu se žene manje ili više otvoreno stavljaju u podređen položaj koji se prihvata kao prirodan poredak stvari. Većina muškaraca, a ne samo nosioci hegemonijskog maskuliniteta, imaju koristi od patrijarhalne muškosti kao dominantnog obrasca jer on omogućuje simboličku i stvarnu prednost u odnosu na žene, pre svega, u raspodeli moći, prestiža i materijalnih dobara. Individualni i društveni nivo maskuliniteta može predstavljati mesto rascepa između onoga što društvo smatra dominantnim obrascem muškosti i individualnog ili porodičnog modela koji ne priznaje i ne prihvata vladajući obrazac maskuliniteta. Stoga, maskulinitet podrazumeva konfiguraciju praksi unutar rodnih odnosa, odnosno strukturu koja uključuje institucije, ekonomske odnose, isto kao i interpersonalne odnose i seksualnost (Connell, 1995).

Društvena dimenzija maskuliniteta je izuzetno važna kada se radi o promeni jer promenu rodnih praksi kod mladića/muškaraca teško je postići samo uveravanjem da je promena važna. Pojedinaac može biti voljan da se promeni ali ga institucije, ili pak pritisak vršnjačke grupe mogu odvratiti od toga (Connell, 2007). Ideja da su muškarci suštinski drugačiji od žena i da postoji nepremostiva biološka i društvena razlika između maskuliniteta i feminiteta čine osnovu patrijarhalnosti koja varira u odnosu na istorijski i društveni kontekst, a klasni, etnički, starosni, religijski i drugi faktori određuju šta će biti primarna muška uloga.

Odnos moći i muške dominacije direktno je povezan sa pitanjem ekonomske i socijalne pozicije pojedinca u društvenoj produkciji i može značiti različite stvari u različitim društvenim kontekstima. Dekonstrukcija patrijarhalnog modela muškosti ne obuhvata samo proces emancipacije od tradicionalne patrijarhalne muškosti, već napuštanje maskulinističkih etika i ideologija koje promovišu logiku dominacije kao pretpostavku delovanja u patrijarhalno ustanovljenim društvenim uređenjima. Posebno je važan pokušaj "razotkrivanja patnje onih koje smo do juče smatrali onim drugima" (Mujkić, 2000).

Borba za prevlast između različitih obrazaca maskuliniteta koji teže da postanu normativno važeći izražava borbu oko ekonomske i društvene moći i rezultat je uspostavljenih odnosa moći. Iako, je koncept hegemonijskog maskuliniteta kritikovan sa stanovišta dinamike relacija i neprestanog preoblikovanja koncepata maskuliniteta i feminiteta u

savremenom društvu, tom činjenicom nije prevaziđena hijerarhijska struktura koja determiniše odnose maskuliniteta i feminiteta, kao i različitih obrazaca maskuliniteta između sebe. Dinamika promene u hijerarhijski određenim relacijama između različitih tipova muškosti odvija se pod uticajem brzih društvenih, ekonomskih i političkih kretanja u kojima su mnogi muškarci pretrpeli tešku marginalizaciju usled klasnih, starosnih, fizičkih i etničkih karakteristika.

Iskustvo socijalne patnje oličeno u rodnom aspektu veoma je snažno. Muška ugroženost, ili stradanje muških subjekata dovodi do destabilizovane muškosti. Samodestruktivno i destruktivno ponašanje je reakcija uzdrmanog samopoštovanja, mogućnosti za potvrdu visoke samoprocene, kako u okvirima porodice, tako i u širem okruženju. Muški doživljaj marginalizacije je dramatičniji jer su po patrijarhalnom ključu, trpljenje, pasivnost i pristajanje na neuspeh rezervisani za žene. Reakcija na gubitak ekonomskog, društvenog i profesionalnog statusa se ogleda u očaju i nemoći kao izrazu trajne povrede i poniženja koji su pojačani rodnom dimenzijom i značajem muške uloge. Težnja da se "prava" ili "normalna" muškost realizuje kroz sposobnost da se zaradi novac, brine o ženi i deci, poboljša položaj na radnom mestu, kreće se u okvirima tradicionalne hegemonijske muškosti koja podrazumeva heteroseksualnost, ekonomsku autonomiju, profesionalni uspeh i snagu kao suprotnost u odnosu na sve što je ženstveno (Connell, 2005).

Alkoholizam, nasilje u porodici i izvan nje su reakcija na siromaštvo i socijalne probleme pred kojima se pojedinac oseća nemoćnim. Postoji tendencija da se u izuzetno

nepovoljnim socio-ekonomskim okolnostima muške egzistencije abreaguje nasiljem uperenim prema feminitetu i subordiniranim oblicima maskuliniteta koji se doživljavaju kao još nemoćniji. Na taj način, ljudski viškovi nastali u procesu ekonomskih i političkih promena koje u postsocijalističkim društvima karakterišu izrazita ekonomska nejednakost, ekstremna polarizacija, propadanje ruralnog i industrijskog sektora i ogromna nezaposlenost postaju gnevni, a svoj gnev ne usmeravaju na pretpostavke svoje loše pozicije, već na grupacije koje prepoznaju kao slabije u rodno-hijerarhijskom režimu starog/novog poretka.

Prema rezultatima studije o muškarcima koji vrše nasilje u porodici, koju je sproveo Peterson (Peterson, 1991), nedostatak novca, obrazovanja i drugih okosnica statusa snižavao je samopoštovanje muškaraca i paradoksalnom se činila njihova vrlo izražena muška superiornost. Peterson je naveo da se nedoslednost koja je postojala u teoriji o niskom samopoštovanju kao uzroku, može otkloniti saznanjem da muževi koji vrše nasilje nad ženama nisu posedovali status i moć, ali su ipak održali tradicionalne poglede na mušku dominaciju u braku. Pretnja muškom samopoštovanju može biti spoljna, ili poticati iz porodice, pri čemu ugrožavanje tradicionalnih stavova o porodici i rodnim ulogama, a posebno muških očekivanja od privilegija i preteranog osećanja odgovornosti za porodicu vode ka nasilju (Gondolf, 1982). Kada je ugrožena muška superiornost i muška dominacija u braku muževi postaju nasilni. Muškarac sebe doživljava kao nadređenog, ali istovremeno strahuje da drugi nedovoljno prihvataju taj stav. Okolnosti koje podrivaju veru u

mušku superiornost najviše doprinose nasilju muževa u porodici (Gelles & Strans,1988; Gondolf,1985; Hornung et al. 1981; Hornung et al. 1981). Kada ishodi u muškoj uspešnosti podbacuju u odnosu na očekivanja, muškarac je ranjiv, strahuje od nepoštovanja unutar porodice i sklon je da posegne za nasiljem da bi povratio osećanje superiornosti.

Studije o muškarcima pripadnicima radničke klase u postsocijalističkim zemljama pokazale su kolika je mera njihovog fizičkog, psihološkog i socijalnog propadanja. U intervjuima, oni gotovo da nisu mogli da verbalizuju bolna i traumatična iskustva. Svoje živote su karakterisali kao nevažne, izgubljene, bedne, bez postignuća. Uz to su verbalizovali strah od gubljenja muževnosti koja je poticala od nemogućnosti da se legalno zaposle, socijalne odbačenosti (posebno starijih muškaraca), nestabilnosti prihoda i socijalne nesigurnosti. Sebe su okarakterisali kao ljude bez snova, ljudsko smeće, bez ičijeg poštovanja. Nekadašnji ugled koji su imali kao zaposleni radnici, kada su ih šefovi pozdravljali sa poštovanjem, zamenjen je statusom nevidljivih gubitnika, čijeg prisustva nove gazde nisu ni svesne. Mnogi se osećaju kao nepravedno devalvirani, inferiorni na radnom mestu, sa izrazito negativnim odnosom pretpostavljenih što predstavlja izvor njihovog besa, frustracije, ogorčenosti i erozije samopouzdanja (Tereškinas, Magnus, 2010:32). Reakcija ugrožene muškosti koja u konceptu hegemonije muškosti podrazumeva "osvajanje i održavanje dominacije" u kontekstu siromaštva i marginalizacije u pojedinim segmentima muške populacije vodi samouništenju, očaju i tihoj patnji.

Telesni aspekt muškosti oličen je u zdravom i snažnom muškom telu. Umorni, iscrpljeni i oronuli radnici odlikuju se izuzetno lošim fizičkim stanjem. Pohabana, iznurena, sa različitim invaliditetima, njihova tela svedoče o drami anksioznosti i nesigurnosti (*Men and Social Suffering in Contemporary Lithuania*). Depresija i disocijacija su telesno izražena iskustva (Connell, 1987), ona postaju vidljivi znaci neuspeha. Kroz obrasce svoje telesnosti muškarci otelovljuju uspostavljene razlike u vrednosti, manifestuju oblike pozicionih relacija. Društvene nejednakosti su somatizovane i naturalizovane preko iscrpljenih tela (Charlesworth 2005: 301, prema Tereškinas, Magnus, 2010:32).

Međutim neki pripadnici muške populacije (pretežno mlađi muškarci i adolescenti) ispoljavaju "protestni maskulinitet" koji se okreće radikalizovanom fizičkom nasilju kao otporu prema društvenoj nejednakosti i demaskulinizaciji. Nasilje se pojavljuje kao odbrana muškosti.

Muško telo kao oličenje mesta u tržištu rada i socijalnom prostoru može biti iskorišćeno u iskazivanju nezadovoljstva u sklopu "protestnog maskuliniteta" koji potencira muškost kao militantnu snagu, snagu mišića, telesnih simbola muške dominacije, tetovaže, atletske građu. Muška snaga i njeno ospoljenje će biti sublimacija za nedostatak društvene moći, što će svakako, biti posebno izraženo kod adolescentske populacije koja će pokušati da izbegne sumornu sudbinu svojih očeva.

Protestni maskulinitet, može biti hipertrofirani i veoma blizak fašizmu. Kult muškog tela, vizuelno savršenog i zdravog,

vrlo je isključiv. Hipermaskulinitet koji uključuje pojačanu agresivnost ne mora biti ekvivalentan realnoj društvenoj moći i snazi, koja se često kompenzuje kroz upadljivo forsiranje muškog koda, muške solidarnosti i muške nasilnosti. Faktička nemoć mnogih muškaraca da ispune zahteve normativnog maskuliniteta ne čini ih kritički orijentisanim ka preispitivanju dubljih društvenih uzroka sopstvene marginalizacije, stradanja, egzistencijalne nesigurnosti i socijalne isključenosti. Pojačani negativni aspekti maskuliniteta posledica su nemogućnosti da se ospore društvene pretpostavke gubitništva velikog broja muškaraca i žena, ali revolt muškaraca ne izlazi iz okvira patrijarhalnog modela u okviru koga je došlo do smene u pobedničkim oblicima muškosti.

U procesu repatrijarhalizacije tradicionalni patrijarhalni identitet evocira ratnički kod militantne muškosti koja obećava povratak izgubljenog dostojanstva kroz nacional-šovinističku kolektivnu pripadnost, kao muškoj ideji. Tako normativna muškost zapada u krizu nasilja u kojoj se izgubljene društvene pozicije i osujećena egzistencija zamenjuju protestnim, zloćudnim i ideološki interpretiranim nasiljem snažno oslonjenim na mačizam kao izrazom moći. Izgubljene mogućnosti pozicioniranja u novim hijerarhijama kompezovane su snaženjem konstrukta hipermuškosti koji se kreće u rasponu od kriminala, šovinizma i ekstremnog nasilja prema drugačijem i drugom (ksenofobija, homofobija, mizoginija i drugo).

Retradicionalizacija porodice, kao i uloge žena i muškaraca u periodu tranzicije u Srbiji, bila je strategija u rešavanju egzistencijalne krize. Proširena, srodnička porodica predstavljala

je familijarnu zadrugu koja je mogla da obezbedi preživljavanje u oskudici. "Porodica jača ne samo zato što jačaju patrijarhalne vrednosti, već zato što obezbeđuje ključne resurse za preživljavanje. Kod svih "gubitnika" i "gubitnica" porodica je osnovni izvor podrške i preživljavanja" (Blagojević, 2009). U tom smislu, porodični model transformacije rodnih režima ima tendenciju smanjivanja rodnih razlika, jer se pojačava međuzavisnost žena i muškaraca i omogućuje da se uspostavi bolja ravnoteža među rodovima, upravo zbog te zavisnosti (Blagojević, 2009).

Istovremeno, repatrijarhalizacija podrazumeva simboličko jačanje dominantne uloge muškaraca u skladu sa tradicionalnim patrijarhalnim obrascem maskuliniteta kakav postoji u društvima organizovanim na bazi srodničkih veza. Tradicionalno, uloga majki i očeva se suštinski razlikuje. Dok univerzalna uloga majke podrazumeva toplinu i osećajnost koja potiče od rađanja i negovanja, muškarci grade "očinski autoritet" kao apstraktno nasuprot neposrednom, on potiče od onoga što je van porodice i transcendentira ka društvenoj zajednici (McWilliams, prema Pateman, 1988:79). Muška prokreativna snaga čini muškarce "glavnim agentima u generaciji". Patrijarhalni argument time odbija bilo kakvo priznanje kapaciteta i kreativnosti koji pripadaju ženama (Pateman, 1988:89).

Autoritet koji potiče od "muškog principa" čini muškarce subjektima višeg autoriteta – čini ih braćom (*fraternity*). Univerzalno bratstvo je u modernom svetu prazna apstrakcija i ostavlja muškarce izgubljenim, bez identiteta i podrške, ali nada da bratstvo može biti uspostavljeno u starom smislu

predstavlja moralni ideal zajednički različitim radikalnim pokretima (ibidem, 1988:80). Gubitak dominantne pozicije izvan proširene porodice u profesionalnom, radnom i širem okruženju poziva se na autoritet muškosti koji garantuje patrijarhalnost kao princip. Tradicionalni patrijarhalni argument koristi porodicu kao metaforu političkog poretka podrazumevajući odnose pretpostavljenog i potčinjenog kao odnos oca i sina. U modernom svetu, očevi nisu politički vladari i porodica i političko i građansko udruživanje se posmatraju kao dva veoma različita oblika udruživanja. Međutim, tumačeći patrijarhat kao oblik tradicionalizma. Karol Pejtmn smatra da je moguća samo delimična transformacija patrijarhata u kojoj tradicionalan (autoritet zasnovan na relaciji muž-otac) prelazi u moderan (autoritet ima muškarac kao takav) (Pateman, 1988).

Patrijarhalno pravo je na miran način prošireno na bratstvo svih muškaraca postajući legitimni društveni izraz zajedničkog interesa da se legitimiše pravo maskuliniteta u sticanju materijalne i psihološke koristi od potčinjavanja žena. Karol Pejtmn smatra da je građansko društvo zasnovano na transformisanom originalnom ugovoru u kome građani stupaju u bratske odnose kao jednaki. U privatnoj i javnoj sferi konkurencija nije više lično rivalstvo između srodnika (braće) već je društveno ustanovljena kao depersonalizovana potraga za interesima u tržišnoj konkurenciji, koja je regulisana zakonima. Za razliku od tržišne konkurencije u kojoj pobeđuju samo neki, u maskulinom takmičenju nagradu mogu da osvoje svi muškarci (ibidem, 1988).

Neautentičnost repatrijarhalizacije kao ideološkog projekta potiče od faktičke neutemeljenosti poretka tradicionalnog patrijarhata u stvarnosti.

Patrijarhalna struktura porodice je u opadanju zahvaljujući ravnopravnijoj poziciji muškaraca i žena na tržištu rada – dvostrukošću uloge u obezbeđivanju sredstava za život. Smatra se da je patrijarhalna struktura u novim okolnostima zasnovana na "slobodno plutajućim" (*free-floating*) ideologijama (McCarthy et al., 1999).

Snaženje muškosti je deo ideološkog konstrukta retraditionalizacije društva koje se pred turbulentnim promenama koje donosi tržišni kapitalizam vraća primordijalnim formama udruživanja. U sklopu tih procesa se pojavljuje pozivanje na muški savez kao muško bratstvo. Kriza normative muškosti se ispoljava u vidu reakcionarnih, nasilnih i fašističkih reakcija na deprivacije, nesigurnosti i uznemirenost.

Karol Pejtmn ukazuje da generalna upotreba termina "bratstvo" (*fraternity*) referira na veze zajednice, dok prularna forma "*fraternities*" ima tendenciju da odmah asocira na eksplicitno muške, nekad i tajne organizacije. Redovi bratstva podrazumevaju inicijacije, rigidne i hijerarhijske strukture. One su bliske fašističkim perverzijama bratstva, agresivnoj bratskoj grupi. Ovakve grupe mogu biti deo primarne slike bratskih grupa koje se formiraju u ćelijama raznih organizacija koje mogu biti levo i desno orijentisane. To su udruženja u kojima ženama nema mesta, osim marginalnog i pomoćnog.

Ekstremni kodovi muškosti sadržani su u ideologiji fašizma koji tradicionalnost suprotstavljaju modernosti, akciju intelektualnom promišljanju. Intelektualci se odbacuju kao dekadentni, degenerisani snobovi, iracionalizam akcije koja je lepa sama po sebi odbacuje bilo kakvo prethodno razmišljanje (Eco, 1995). Kritični stavovi se odbacuju kao subverzivni, a neslaganje je znak nepoželjne drugosti. Pišući o ur-fašizmu Umberto Eko ističe njegovu potrebu da postiže konsezus oko eksploatacije povećavajući prirodni strah od različitosti. Povika na uljeze je prvi apel fašističkog rasizma koji potiče od individualne ili socijalne frustracije. Klasa koja zapada u ekonomsku krizu ili političko poniženje postaje uplašena pod pritiskom nižih društvenih klasa. U moderno vreme kada nekadašnji proleterici postaju malograđani fašizam nalazi svoju publiku u toj novoj većini. Volja za moć se prenosi na ksenofobiju i seksualna pitanja. Izraziti mačizam podrazumeva prezir prema ženama i netoleranciju nestandardnih seksualnih navika (Eco, 1995).

Uticao tržišta na rodne režime ispoljen je i kroz individualistički model koji, prema mišljenju Marine Blagojević, povećava rodnu jednakost (po modelu "muške karijere" i visoke kompetitivnosti) (Blagojević, 2009). Ona ističe da je gubitništvo kod muškaraca pre svega povezano sa položajem na tržištu rada, a kod žena sa negativnom kombinacijom između odnosa u porodici (npr. samohrane majke) i položajem na tržištu. Ideologija patrijarhalne rodne dominacije zasnovana je na povezanosti između strukturnog patrijarhata i individualizovanog tržišnog poretka, a ispoljava se kao sindrom "hijerarhijskog ličnog

interesa" (Hagan et al, 1998) o kome je već bilo reči. Ta ideologija je sindrom modernih industrijskih društava koja imaju tendenciju da budu veoma konkurentna i snažno vezana za logiku slobodnog tržišnog kapitalizma (Hadjar, 2004). Uspeh u svim oblastima života znači sposobnost pojedinca da sebe predstavi bolje od drugih. Faktori koji čine hijerarhijski lični interes su višestruki i međusobno se dopunjuju. Tipični su: konkurentnost, makijavelizam, orijentacija ka uspehu, individualizam, prihvatanje društvene nejednakosti (vidi: Boehnke et al. 1998; Hadjar 2004). Rodna uslovljenost muškosti u tržišnoj ideologiji razvijenog kapitalizma muškarce primorava da dominantnost ostvaruju u radnoj sferi tako da oni u većoj meri prihvataju hijerarhijski lični interes (Hagan et al., 1998). Žene i pored sve ravnopravnijeg učešća na tržištu rada, zadržavaju primarno ulogu majke i negovateljice i potvrđuju se kroz uspešno ostvarivanje tako definisanog cilja.

Iako se na različite načine neprestano radi na dekonstrukciji patrijarhata, neke od njegovih primarnih vrednosti/odlika spadaju ili se savršeno uklapaju u savremene društvene tokove. Tako su kompetativnost, hijerarhija, moć u novcu i vlasništvu, moć nad porodicom i dalje važeći, čak i poželjni obrasci po kojima savremeni muškarci žive. Patrijarhalne strukture u radnoj sferi jačaju hijerarhijski lični interes kod muškaraca koji su prinuđeni da ostvaruju uspeh i na taj način ih približava riziku da ga ostvaruju nelegalnim sredstvima.

Maskulinitet i kriminal

Rod kao rutinsko ostvarivanje muške uloge kroz svakodnevnu interakciju identifikuje način na koji je muškost direktno povezana sa kriminalnim ponašanjem, posebno kada je reč o upotrebi nasilja (Walklate, 1995:172). Obrasci naučeni u procesu socijalizacije zaduženi su za adekvatno predstavljanje muškosti. Konstantna samoprezentacija muškosti prisutna je tokom svake društvene interakcije, muškost je u stalnom procesu re-kreacije koja se odvija u porodici, na poslu, u školi kao i u svim društvenim saodnošenjima. Cilj ove predstave je potvrda moći i dominacije (Miedzian, 1991). Muško nasilje je blisko ovom zahtevu i tumači se kao podrška održanju statusa i osećanja muškog identiteta. Kako u tradicionalnim, tako i u alternativnim načinima postizanja muškosti postoje jasno utvrđene karakteristike, sredstva i sposobnosti koje se razumeju kao muževne. Te karakteristike su reorganizovane kroz istoriju, ali postoje prepoznatljive sličnosti u konceptima koji su sračunati da pokažu muškost. Njihova zajednička osobina je da u prvi plan stavljaju fizičku i mentalnu snagu i dominaciju (Gilmore, 1990:48; Meidzian, 1991; Messerschmidt, 1993; Gutmann, 1997:403). Ove karakteristike su prihvaćene na opštedruštvenom nivou i predstavljaju adekvatno prikazivanje roda u sklopu socijalne interakcije koju akteri i okruženje smatraju ispravnom. Maskulinitet određen fizičkom snagom, agresivnošću i vidljivim dokazima samoprezentacije (Messerschmidt, 1993; Gutmann, 1997) muški identitet definiše osobinama hrabrosti i čvrstine.

Muškarci su predodređeni da preuzimaju veći rizik nego žene, riskantno ponašanje je važan aspekt u afirmaciji maskuliniteta.

Kriminal predstavlja polje u kome se suspenduje važnost pravnog i krivičnog aspekta rizičnog ponašanja, u situacijama kada nekriminalni resursi nisu dostupni, alternativni i kriminalni resursi će se ukazati kao korisni u ostvarivanju muške rodnosti (Messerschmidt, 1993). Moć muškosti potiče iz porodičnog i obrazovnog postignuća, prihoda, socijalnih i političkih veza, a njihov izostanak može voditi ka nasilnom ponašanju kao alternativnom resursu koji nadoknađuje zaostajanje u statusu definisanom hegemonijskim maskulinitetom.

Iako hegemonijski maskulinitet ne preovladava u populaciji jer ga samo manjina muškaraca praktikuje i može ga ostvariti, dividende koje muškarci ostvaruju u vidu prednosti i privilegija koje imaju kao pripadnici muškog roda predstavljaju izvor njihovog pojačanog samopouzdanja i samoprocene. Najvidljiviji predstavnici hegemonijskog maskuliniteta ne moraju nužno biti najmoćniji muškarci, to mogu biti glumci ili sportisti, literarni i filmski junaci, a u određenim društvenim okolnostima i zločinci koji dobijaju status junaka (Pavićević, Simeunović-Patić, 2011). Mitovi, folklor, masovni mediji i društveni stereotipi normiraju dominantni maskulinitet. On se formira i biva prihvaćen neopaženo kroz manje ili više suptilne mehanizme reprodukcije dominantne patrijarhalne rodne strukture, kako kroz institucije, tako i kroz neformalne grupe. Kriminal, a posebno nasilje nudi muškarcima mogućnost da ostvare "pravo na muškost" koje im je osporeno slabo plaćenim poslom, nestabilnim tržištem rada i nemogućnošću participiranja u privilegovanom statusu muškosti.

Sfera kriminala je izrazito rodno segregirana, te samo uključivanje u podzemne kriminalne strukture pojačava osećanje superiornosti kao dominacije muškosti. Tvrda mačo muškost militantnog oblika muškarca-kriminalca ženu stavlja u poziciju objekta. Ona je predmet istovremenog prisustva različitih oblika eksploatacije i paternalističke zaštite pri čemu je nasilje neizostavni element. Nasilje ima simboličko i faktičko značenje. Kompleksnost maskuliniteta kakva postoji u društvenoj praksi u kriminalnoj subkulturi je isključena i konfliktna u odnosu na maskulinitete koji su pozicionirani pri dnu maskuline hijerarhije. Oni će biti simbolički asimilirani u feminitet, a takvi muškarci će biti označeni kao "devojčice", "slabići", označeni imenima koja će ih činiti sličnijim ženskom rodu. Moć kriminalizovane muškosti garantuje revitalizaciju ugrožene i ranjene muškosti koja je omanula u zadovoljavanju tradicionalnih i konvencionalnih zahteva normativne muškosti. Nasilje je ukalkulisano u samu pripadnost kriminalnoj subkulturi i deljenje moći prenosi se na pojedince koji joj pristupe. Magnetizam visoko pozicionirane muškosti koja se zasniva na visokorizičnom ponašanju, lakom pristupu materijalnim dobrima, lagodnom i raskošnom životu, seksualnoj snazi i fizičkoj moći, vanrednoj snalažljivosti i hrabrosti čini kriminalce harizmatičnim i izuzetno privlačnim i sa stanovišta feminiteta koji se prilagođava tako definisanom rodnom režimu.

Kriminalizovana kultura srpskog društva u devedesetim godinama dvadesetog veka, kriminalce je promovisala kao heroje. Kriminalno ponašanje je afirmisano kao prihvatljiv, alternativni način da se u subratnim okolnostima, ekonomskoj blokadi i

kriminalizovanoj smeni društvenih elita projektuje i ostvari muškost. Nasilje je prepoznato kao tradicionalno sredstvo za uspostavljanje muškosti, koje će se u okolnostima krize i vrednosne konfuzije pokazati kao neizostavni deo stabilizovanja muškog identiteta. Pretnja muškom samopoštovanju kao kolateralna šteta procesa ekonomske i političke transformacije za veliki deo muške populacije praćena je konverzijom u kojoj je politička elita kriminalnu i nelegalnu društvenu marginu uvela u legalne ekonomske i društvene tokove i učinila društveno prihvatljivom. Posledice su bile dalekosežne i teško otklonjive, posebno kada je reč o adolescentima.

Nasilje i kriminal i dvadesetak godina kasnije opstaju kao način da se u punoj meri realizuje "muški kod", a nasilje se opaža kao "normalna" faza u odrastanju muškarca. Generacijska smena i inicijacija adolescenta koji se kandiduje da postane "pravi muškarac" podrazumeva nasilje kao otelovljenje naraslog samopouzdanja, biološke snage i nesputanosti koje karakteriše to životno doba. Podrška muškom samopouzdanju se ostvaruje kroz tvrdi koncept hipermaskulinizacije koji do ekstrema dovodi rizično ponašanje, neustrašivost, predatorska ponašanja u kome se svet i život vide kao mesto gde pobeđuju biološki najmoćniji pojedinci. Kriminalom osnaženi maskulinitet je atraktivan za klasno raznorodnu populaciju mladih, nije rezervisan samo za pripadnike nižih stratuma kako bi se to očekivalo na osnovu istraživanja koja su rađena u Zapadnoj Evropi, posebno u Velikoj Britaniji. Rasprostranjenost ovako shvaćene muževnosti potiče od kulturno-istorijskog nasleđa koje se zasniva na koliziji između legalnosti i legitimnosti koja je karakteristika srpskog društva u

dugom istorijskom kontinuitetu. Nepodudarnost ova dva aspekta društveno dozvoljenog ponašanja je izražena kao veoma velika verovatnoća da se u uslovima kada legalna sredstva za postizanje tradicionalnog ili modifikovanog maskuliniteta nisu dostupna, nelegalna sredstva proglašavaju za legitimna jer ih odobrava sistem vrednosti koji suštinski osporava legitimitet vladajućih normi i zakona. U tom procesu nasilje i kriminalne aktivnosti se tumače kao buntovništvo, socijalni revolt, hrabrost da se otvoreno krše norme nasuprot licemerju vladajućih struktura, ostvarivanje pravde i sl.

Populacija adolescenata se na prvom koraku u osvajanju "prava na slobodu" suočava s preprekom da to pravo shvate kao potencijal za osmišljeni i bogatiji lični samorazvoj, a ne kao ograničenje koje će, u krajnjem, kroz prihvatanje rigidne patrijarhalne strukture stajati na putu njihovim mogućnostima i potencijalima. Potrošačko-hedonistička kultura masovne zabave sa izraženim kriterijumima konkurencije, tržišnog individualizma i materijalizma pojačava potrebu muškarca da se potvrdi kroz posedovanje i prezentaciju tako shvaćene uspešnosti. Egoizam, narcisoidnost individue smešta se u retradicionalizovanu ideologiju hipertrofirane uloge muškarca, po kojoj on, kao dominantni akter za neuspeh plaća najveću cenu. U tom smislu, adolescenti vrlo brzo shvataju da put ka uspehu nije stvar kompromisa i da se neuspeh plaća nepriznavanjem, sramotom i prezirom koji je rezervisan za nemoćne i slabe. Koketiranje sa, ali i prihvatanje izazova kriminalne subkulture razume se kao riskantan ali efikasan način da se od života prigrabi najbolje.

Istovremeno sa popularizacijom kriminalne ikonografije došlo je do uspostavljanja adekvatnog feminiteta koji je određen očekivanom ulogom devojaka/žena koja ih čini erotiziranim objektima muške pažnje. Hipererotizacija ženskog izgleda u adolescentskoj populaciji predstavlja istovremeno podilaženje stereotipima, ali i način da se tvrda muškost potčini kroz "žensko oružije" - lepotu, seksualnost i telesnu privlačnost. Borba za opstanak i mesto u muškom svetu kriminalizovane estradne estetike oblikovalo je feminitet koji položaj i ponašanje žena približava trgovini zasnovanoj na uspešnom plasmanu fizičkih aspekata ženstvenosti.

Veza između muškosti i kriminala koja predstavlja fokus nekih kriminoloških istraživanja (Messerschmidt 1993, 1997; Newburn & Stanko, 1994), kritički je komentarisana, posebno u feminističkim studijama. Nedostaci se vide kao odraz i uticaj hegemonijskog maskuliniteta inkorporiranog u kriminološke studije, pri čemu je mesto žena određeno principom koji analitičari dele sa svojim ispitanicima. Insistiranje na muškim kodeksima kao načinu realizacije "žilave" muškosti sledi istu logiku isključivanja žene kao pasivnog subjekta, pri čemu se istovremeno ogrešuje i o muškarce ne obraćajući dovoljno pažnje na muške strahove i uzbuđenja (Morgan, 1992).

U osnovi ovih kritičkih zapažanja stoji primedba da nije samo u pitanju "delovanje" muškosti kroz kriminal kao resurs, već i da kriminologija nudi resurse za delovanje muškosti (Walklate 1995:76). Kritika kriminološkog diskursa muškosti odnosi se na predimenzioniranje značaja patrijarhalnog maskuliniteta kao faktora kriminalnog ponašanja muškaraca. Klasici kriminologije

se optužuju za seksistički pristup kriminološkoj analizi jer analitički tretman muškosti postavlja muškost kao aktivan element u odnosu na žensku pasivnost. Delinkvent postaje simbol nesputane tradicionalne muškosti koja ima auru glamura i romantike (Naffine, 1987). Na Koenovo upozorenje da je hegemonijski maskulinitet sa tvrdo definisanim karakteristikama muškosti sadržan kao "podzemno" svojstvo i u organizovanim sportovima, fantaziji igara, u filmovima, televiziji i stripovima, Naffine dodaje da je prisutan i u kriminologiji.

Međutim, muška identifikacija delinkventnih subkultura, bez obzira na feminističke prigovore, ima osnove u društvenoj praksi čiji je deo i kriminal. To ne znači da rodni odnosi u samoj kriminalnoj margini nisu podložni dinamici promene rodni odnosa i da se shodno njima neće menjati. U velikoj meri je prisutno ujednačavanje razlika u stopi kriminala u adolescentskoj populaciji, pri čemu kvantitativni pokazatelji ne znače nužno i kvalitativnu promenu u rodnom režimu. Činjenica je da su kriminalitet i muškost povezani, jer u njihovom delovanju ima mnogo toga zajedničkog. Demonstracija fizičke snage, određena vrsta agresivnosti, vidljiv i spoljni dokaz postignuća bilo legalni ili ilegani, to su aspekti koji čine idealnog muškarca i u sebi sadrže mnogo kriminalnog ponašanja. Nekada je vrlo tanka linija razdvajanja između onoga što je muževno od onoga što je zločinačko (Box, 1983: 175). Kriminalno ponašanje može da posluži kao resurs za određeni tip muškosti (Messerschmidt, 1993:27).

U posttranzicionom društvu kakvo je Srbija, naglašena kriminalizovana muškost ima dimenziju otpora novim obrascima

potrošačke kulture koji se tumače kao previše feminizirani. Odrastanje u kome se izbor svodi na ultimativni uspeh u novoj preduzetničko-potrošačkoj produkciji života ili odbijanje i nemogućnost da se u njoj učestvuje adolescenta/adolescentkinju približava ideji da se potreba za samopotvrdom može ostvariti prihvatanjem kriminalizovane alternative koja obećava glamur, moć, slobodu i autonomiju, uz istovremeno poricanje autoriteta koji se dovode u pitanje. Na društvenom nivou problem potiče od činjenice kriminalizacija društva devedesetih nije prevaziđena uspostavljanjem humanijih vrednosti već se na nju nadovezala potpuna komercijalizacija i banalizacija koja na nivou društvene zajednice nije raščistila sa antidruštvenim vrednostima niti je humanitet postavila kao centralnu vrednost.

Herojska muškost

Smena različitih ideologija kroz istoriju Srbije patrijarhalnost je održavala kao dominantni model rodnih odnosa, a karakter dinamičnih političkih i društvenih promena generalno je obeležen niskim emancipatorskim kapacitetima.

U periodu socijalizma, na nivou doktrine proklamovana je ravnopravnost polova i emancipacija žena, ali to nije suštinski ugrozilo principe tradicionalne normativne muškosti. Projekat rodne ravnopravnosti pokazao se jednako krhak, kao i druga socijalistička načela, posebno pred nadiranjem nacionalizma koji čini organsku spregu muškosti, nacionalizama, i državotvornosti. Ono što razlikuje period socijalizma, tranzicije ili posttranzicije,

nije odsustvo/prisustvo patrijarhalne dominacije muškosti, već razlika u tipu normativne muškosti, kao i percepcija pobjedničkog maskuliniteta koja se menjala u pojedinim periodima. Socijalistička uravnilovka u kojoj su programski i deklarativno izjednačene političke i društvene pozicije drugova i drugarica, nije bila oslobođena ni klasne i rodne nejednakosti. Normativni maskulinitet je u socijalizmu bio oličen u muškarcu pripadniku visokoobrazovane, ekonomski stabilne, dobro pozicionirane, kosmopolitiski orijentisane srednje klase, koja će se sa prvim znacima tranzicionog propadanja stopiti u resantimanu nižih klasa izraženom kroz revitalizaciju patrijarhalnih, anahronih i nacionalističkih ideologija ratoborne muškosti i pretećeg nasilja.

Konflikt između obespravljenih i pauperizovanih radnika i seljaka, s jedne strane, i osiromašenih i destabilizovanih pripadnika srednje klase s druge, poprimio je svojstva ideološkog sukoba između nacionalista i evropejaca, rodoljuba i izdajnika, sela i grada, ratnika i pacifista i slično. Nezadovoljstvo obeskokorenjenog nasilno industrijalizovanog, pa zatim u procesu propadanja socijalističke dirigovane privrede deindustrijalizovanog seoskog stanovništva predstavlja psihološki i socijalni temelj nestabilnog identiteta koji je bio podložan populističkoj, nacionalističkoj uzurpaciji koja je u sebi imala elemente mačizma.

Ideološka transformacija rodniha odnosa socijalističku praksu promovisanja rodne ravnopravnosti sunovraćuje u militarizovanu i kriminalizovanu muškost tranzicionog perioda. Potrošačka i materijalistička kultura tržišnog kapitalizma će u posttranzicionom periodu normirati muškost

u skladu sa vrednostima i principima koji garantuju uspeh na tržištu komercijalizovane produkcije života.

Varijete maskuliniteta su se u ovim periodima menjali, ali jedno svojstvo koje je prepoznato kao konstantno jeste herojstvo kao deo muškog identiteta, digniteta i samorelaizacije.

U Jugoslaviji i svim njenim delovima, kao i u drugim socijalističkim društvima, normativni diskurs muškosti definisan je kroz lik radnika i vojnika. Poštovanje muškosti koja insistira na radu i disciplini održavala je herojsku muškost kao oličenje fizičkog i radnog pregalaštva i vojničkog herojstva, pri čemu su žene ostale podređene muškom autoritetu. Heroji rata i heroji rada su bili postavljeni na pijedestal muškog ideala. Normativna muškost, tako shvaćena, predstavlja skup osobina od kojih je sazdan poželjni muški identitet, a to su agresivnost, fizička snaga, hrabrost, dominantnost, sposobnost da se preduzme rizik, tradicionalnost, samopouzdanje, odsečnost, zaštitnička grubost, prikrivanje slabosti, surovost prema neprijatelju i shodno tome, odsustvo sentimentalnosti, reducirana nežnost i saosećajnost.

Krajnja ciljna tačka u realizaciji herojskog mentaliteta srpskog muškarca oličena je u dostizanju statusa junaka. Maskulina identifikacija inspirisana herojstvom ima duboke korene u mitom i epom obojenoj istoriji srpskog naroda, a postoji mnogobrojna etnološka i antropološka literatura koja otkriva uzroke i prirodu herojske muškosti (Dvorniković, Cvijić, Džadžić, i drugi). Obrnuta strana muškog herojskog identiteta je kukavičluk, slabost i izdaja i ona se mora po svaku

cenu izbeći. Heroji kao društveni uzori nisu gubili značaj ni u jednom društvenom poretku, te su u socijalizmu bili poznati narodni heroji, heroji rada koji će kasnije biti zamenjeni nacionalnim i ratnim herojima, ali i herojima kriminalcima (Pavićević, Simeunović-Patić, 2011). Herojstvo, kao vrhunski izraz muškosti u devedestim godinama prošlog veka, u Srbiji postaje izopačeni princip legitimisanja kriminalne margine. Hajdučko nasleđe koje poštuje odmetnika –zaštitnika kao jedinog koji stoji u odbrani "narodne" pravde percipira se kao prototip društvenog junaka. Međutim, to više nije bio hajduk, već heroj kriminalnog podzemlja.

Populistički i nacionalistički potencijal herojskog diskursa muškosti je neosporan. Govoreći o ur-fašizmu, Umberto Eko piše da igranje uloge naroda u fašizmu čini jednu pozorišnu fikciju u kvalitativnom populizmu koji se danas može pripisati televiziji ili Internet populizmu, gde se za glas naroda proglašava emocionalni odgovor odabrane grupe građana. Ljudi su zamišljeni kao kvalitet, monolitini entitet koji izražava zajedničku volju. Ovakav kvalitativni populizam uvek mora biti protiv "trule" parlamentarne vlade. Vođa je izraz te volje.

Hijerarhijski organizovana društva herojska svojstva traže za svog lidera. On je izuzetno biće koje u ekstremnim ideologijama, kao što je fašizam, postavlja herojstvo za normu. U ur-fašizmu kult herojstva je strogo povezan sa kultom smrti, heroj žudi za junačkom smrću, i ona predstavlja najbolju nagradu za herojski život.

Nacionalistička politika je izuzetno tlo za herojsko postizanje muškosti. Država je suštinski muška institucija u kojoj postoji hijerarhijska struktura vlasti i muška dominacija u odlučivanju, kao i muška superordiniranost (Connell, 1995). Kultura nacionalizma uključuje termine kao što su čast, patriotizam, kukavičluk, hrabrost i dužnost, tako da se nacionalističko i muževno teško razlikuju u "mikrokulturi muškosti" u svakodnevnom životu (Nagel, 1998:252). Studenti koji su odgovarali na pitanje šta je najgore što možete pripisati polnim razlikama, dali su zapanjujuće i poražavajuće odgovore. Najgore ime za žene je bilo "kurve", a za muškarce "slabić", "kukavica" ili "pičkica" (Nagel, 1998).

Za ljude oslabljenog socijalnog identiteta privilegija muškosti oličena je kroz dominaciju muškog interesa i ideologiju nacionalističkih pokreta kao interakcije "muške mikrokulture", seksualnog militarizma i nacionalizma koji razlikuje "neprijatelje". "Neprijatelji" kao kategorija ne pripadaju muškim, heteroseksualnim, monoetničkim grupama u okviru kojih se ostvaruje i učvršćuje uzdrmani ili izgubljeni identitet.

Muškost je u posttranzicionom srpskom društvu pod pretnjom ekonomske bede, socijalne isključenosti i gubitka političke i društvene moći, kao i pritiskom specifičnih vrednosnih zahteva novog tržišta, posebno u urbanim sredinama. Uspeh definisan novim tržišnim principima rezervisan je za one koji poseduju konkurentno obrazovanje i sposobnosti – jednom rečju, za novi tip maskuliniteta. Demaskulinizacija se odvija na dva nivoa - kroz gubitak moći i kroz modifikaciju dobitničkih muških profesionalnih uloga što,

u oba slučaja, predstavlja izazov tradicionalnoj muškosti generišući nasilne i anahrone odgovore kao pokušaj obnavljanja muškog dostojanstva.

Industrija zabave i materijalističko-hedonistička kultura uvodi hazard kao novi aspekt muške probitačnosti, koji se veoma opasno približava kriminalu. Posebno su adolescenti izloženi riziku od vrednosnih orijentacija koje nameće kazino-kapitalizam. Neupitna je velika atraktivnost medijski promovisanog životnog stila u kome je herojstvo povezano sa statusom slavni ličnosti (sport, estrada, biznis, mafija, politika) i njihovog izloženog raskošnog privatnog i javnog života. U nedostatku realnih mogućnosti za postizanje "slave", mladoj osobi se nudi rešenje u spektru različitih vidova odustajanja od sebe. Percepcija kulturnih vrednosti kratkoročnog hedonizma kao poželjnih veoma je rodno uravnotežena, ali se posledice mirenja sa ograničenim mogućnostima reflektuju kao rodno osetljive.

Patrijarhalni maskulinitet obogaljuje ljude, muškost kakva je poznajemo u našem društvu zahteva samodestruktivni identitet, duboko mazohističko samoodricanje, savlađivanjem i reduciranjem sebe, koje odustaje od čitavih životnih sfera, čovek koji poštuje zahteve maskuliniteta postaje polu-čovek (Horrocks, 1994: 25; Levant, 1997; Messner, 1997: 5–6, prema Nagel, 1998:246). Antropocentrična kultura nasilja osuđuje i muškarce i žene na patnju reduciranog života obeleženog nesposobnošću da se voli i razume kultura drugih, ali i da se razume i odbaci nova imperijalna patrijarhalna dominantna ideologija zapadne tržišne kulture u ime nenasilja, humaniteta,

brige za drugoga i uvažavanja individua koje uspevaju da maksimiziraju svoje potencijale kao slobodnija ljudska bića.

Protestni i mačo maskulinitet

Hipermaskulinizacija se najčešće pojavljuje kao odgovor na stanje krize, bilo da je ona individualna, kao deo procesa muškog sazrevanja, ili društvena, prevedena na krizu muškosti. U prvom slučaju se restriktivno shvatanje maskuliniteta pojavljuje kao izraz zbunjenosti mladića ili sredstvo muškog razrešenja krize. Protivurečnost između percepcije moći mladog muškarca i njegovog osećanja faktičke nemoći dovodi do "protestnog maskuliniteta" (Conell, 1995) koji dečacima omogućuje utisak moći, iako ne postoje realni resursi na kojima se ta moć zasniva. Ograničeni u pristupu sredstvima za dosezanje hegemonijske muškosti, mladi muškarci koriste resurse koji su im dostupni. U tom pokušaju oni se čvrsto hvataju za banalne izraze muškosti i muških komparativnih prednosti pribegavajući preteranom mačizmu. (Messerschmidt, 1994; Yates, 2003, prema Harland, 2005). Restriktivna interpretacija muškosti zahteva da mnogi mladi muškarci često negiraju ili skrivaju važne aspekte svoje ličnosti, kao i da manifestuju ponašanje bez intrinzičke podloge u cilju ispunjavanja ideala muškosti. Jedna od posledica je nasilje ili sa nasiljem povezano ponašanje koje postaje normalno i prihvata se kao aspekt omladinske kulture. Stremeći afirmaciji i potvrdi vlastite "muškosti", ti mladi

muškarci stavljaju sebe u opasnost narušavanja zdravlja i svoje i tuđe bezbednosti, upuštajući se u visokorizične aktivnosti. Dokazivanje muškosti je fundamentalni aspekt njihovog svakodnevnog života (Harland, 2005). Hipermaskulinitet poprima buntovni karakter kao izraz nemoći, nezadovoljstva i bezperspektivnosti, a stupanje u vršnjačke, ne retko kriminalizovane grupe formirane na principu hipertrofirane muškosti, obezbeđuje osećanje pripadnosti, moći i sigurnosti.

U kulturnom širenju obrasca hegemonijskog maskuliniteta učestvuju ličnosti koje postaju primer, kao što su to proslavljeni heroji. Hegemonijski maskulinitet se naturalizuje u formi herojske prezentacije uzdizanjem heroja kroz kulturne sadržaje kao što su balade, vesterni, trileri, knjige, filmovi, televizija i sportski događaji (Donaldson, 1993).

Međutim, heroje u periodima krize zamenjuju antiheroji, čije uzdizanje svedoči o poništavanju vladajućih društvenih vrednosti i normi. Ta potreba je posebno izražena kod adolescenata čija nesigurnost, tenzija i uznemirenost traže razrešenje turbulencija prelaska u zrelo doba kroz suprotstavljanje autoritetima. Kada se individualna kriza poklopi sa društvenom, problem se dodatno komplikuje i ishod je neizvestan. Mačo-maskulinitet postaje zlokoban jer poprima konfliktnost koja je u interakciji sa društvenom i kulturnom nestabilnošću. "Dugotrajno osećanje nemoći i nemogućnost afirmacije u očima značajnih drugih generatori su hroničnog i dubokog nezadovoljstva. Strah, strepnja, nesigurnost i hronično stanje i osećanje bespomoćnosti mogu biti izazvani i

produbljeni različitim oblicima društvene krize i patoloških pojava koje je prate" (Pavićević i Simeunović-Patić, 2011).

Maskulinitet i socijalna isključenost: problem samoisključivanja

Problem socijalne isključenosti (široko shvaćen kao skup nepovoljnih društvenih ishoda kao što su marginalizacija, deprivacija, društvena dezintegracija, nemogućnost pristupa značajnim društvenim, ekonomskim i političkim resursima) predstavlja jednu od najmalignijih posledica savremenog kapitalizma, kako u zemljama jezgra, tako i poluperiferije. Međutim, diskurs socijalne isključenosti se suštinski razlikuje između ova dva regiona, prevashodno usled izrazite razlike u stepenu ekonomskog i društvenog razvoja koja je usloвила poreklo, operacionalizaciju i perspektivu problema socijalne isključenosti. Evropska unija posvećuje veliku pažnju problemu socijalne isključenosti, s pravom, ističući ekonomski rast i socijalnu koheziju kao preduslov za smanjenje isključenosti. Narastajuća polarizacija društva koja je uslovljena ekstremno nejednakom raspodelom bogatstva i moći, nigde ne dozvoljava tretiranje socijalne isključenosti (ma kako ona bila definisana)⁸

⁸ Različite definicije socijalne isključenosti proizilaze iz različitih tradicija i specifičnih okolnosti u pojedinim društvima. U američkom i anglosakonskom diskursu siromaštvo, marginalnost, potklasa i socijalna zavisnost predstavljaju dominantne koncepte. Pojedini teoretičari (Saraceno, 2001) tvrde da je socijalna isključenost razvijenija kao diskurs nego kao koncept. Kako se upućuje, mnoge ideje vezane za isključenost formulisane su u službi jezika politike, te je socijalna isključenost pre

kao periferne i patološke pojave koja pogađa neprilagođene grupe i pojedince, već se ona mora posmatrati kao endemska pojava.

U Evropskoj uniji dominira koncept "socijalne integracije" koji nezaposlenost identifikuje kao glavni faktor socijalne isključenosti⁹¹⁰. Socijalna isključenost se tretira kao samoodrživa i samomultiplikujuća, sa ihodom u perzistentnim, višestruko deprivirajućim okolnostima koje je cementiraju.

Gomilanje nepovoljnih životnih okolnosti dovodi do međusobnog preplitanja različitih aspekata socijalne isključenosti – kombinaciju niskih primanja i loše tržišne pozicije sa nemonetarnim pokazateljima dobrobiti (Šućur, 2004).

U tom smislu, zaposlenost se označava kao najbolja zaštita od socijalne isključenosti, a promovisanje kvalitetnog zapošljavanja podrazumeva politiku podsticanja sticanja

idejna predstava o specifičnim okolnostima nego koherentan i čvrst teorijski koncept koji bi nadilazio nacionalne i političke okvire (vidi: Šućur, 2004).

⁹ Evropska unija određuje socijalnu isključenost na sledeći način: "Socijalna isključenost je proces kojim se pojedinci potiskuju na rub društva i sprečavaju da ostvare punu participaciju usled siromaštva ili nedostatka bazičnih kompetencija i mogućnosti za celoživotno učenje, ili usled diskriminacije. To ih udaljava od zaposlenja, prihoda, mogućnosti za obrazovanje i obuku, kao i od mreža i aktivnosti na nivou društva i lokalne zajednice. Oni imaju malo pristupa organima vlasti i odlučivanja i zato se često osećaju nemoćnim i nesposobnim da preuzmu kontrolu nad odlukama koje utiču na njihov svakodnevni život" (*Joint Report by the Commission and the Council on social inclusion* adopted by the Council (EPSCO) on 4 March 2004, p. 8). [http://ec.europa.eu/employment_social/soc-prot/soc-incl/final_joint_inclusion_report_2003_en.pdf].

¹⁰ Međutim, postoje značajne razlike u tumačenju koje iznose različite diskurse 'socijalne isključenosti', koji podrazumijevaju različita shvatanja o tome šta inkluzija 'može da znači' (Levitas 1998). Levitas identifikuje tri različita diskursa: diskurs redistribucije u kojoj siromaštvo predstavlja glavni faktor u isključenju, diskurs u kome su razlike u kulturi (negativno vrenovanje u moralnom smilu) glavni faktor socijalne isključenosti i percipira se "moralno niža klasa", i na kraju diskurs društvene intergrationisti diskurs u kome se nedostatak plaćenog posla sagledava kao glavni faktor. Prema Levitas, javni diskurs predstavlja nešto između ova tri diskursa. Evropska unija je uglavnom usvojila diskurs socijalne integrisanosti, prihvaćen je "otvoreni metod koordinacije" koji omogućava značajnu različitost između država članica.

kompetencija, veština i celoživotnog učenja. Sistem socijalne zaštite treba da bude organizovan tako da garantuje svakom resurse potrebne da živi u skladu sa ljudskim dostojanstvom, uključujući mogućnosti za pristojno stanovanje i zdravstvenu negu, pri čemu je politika usmerena na "sprečavanje životnih kriza" koje mogu dovesti do socijalne isključenosti (npr. zaduženost), na očuvanje solidarnosti porodice, a naročita pažnja se poklanja osobama sa invaliditetom, deci, imigrantima, kao i oblastima visoke društvene isključenosti. Traži se uključivanje svih relevantnih organa na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou, pri čemu se mora imati na umu višedimenzionalni karakter socijalne isključenosti – zaposlenost, stanovanje, obrazovanje, informisanost i komunikacije, mobilnost, bezbednost i pravda, slobodno vreme, kultura. Promoviše se dijalog između svih relevantnih organa uključujući i socijalne partnere, nevladine organizacije, socijalne usluge, podsticanje društvene odgovornosti građana, privrednih aktera, a posebno se potencira participacija ljudi koji su pogođeni socijalnom isključenošću i njihov uticaj na mere koje će biti preduzete u procesu njihovog uključivanja. Takođe, briga za rodnu ravnopravnost bi trebalo da bude glavni tok u svim akcijama koje se preduzimaju za postizanje navedenih ciljeva, sa posebnim procenama implikacija za muškarce i žene u različitim fazama planiranja, donošenja odluka, i praćenja shodnih aktivnosti (Fairclough, 2005:9).

Indikatori socijalne isključenosti i siromaštva u EU (*Leaken indicators*) ustanovljeni decembra 2001. godine kao deo Lisabonske strategije, grupisani su na tri nivoa i uključuju:

primarne pokazatelje koji pokrivaju najvažnije faktore socijalne isključenosti (niske stope prihoda domaćinstva (sa pragom na 60% medijane prihoda domaćinstva u zemlji), raspodela prihoda, perzistentnost niskih prihoda, , medijana jaza niskih primanja, regionalna kohezija, stopa dugovremene (godinu dana i duže) nezaposlenosti, broj domaćinstava sa nezaposlenim članovima, rano napuštanje škole i odustajanje od nastavka obrazovanja ili obuke, očekivano trajanje života, samodoživljeni zdravstveni status); *sekundarne indikatore* koji obuhvataju i druge dimenzije problema, i *tercijarne pokazatelje* koji dolaze od pojedinačnih država članica i odnose se na njihove specifičnosti, odnosno pomažu u tumačenju osnovnih i srednjih indikatora (EU, 2004: 128-129).

Postoji generalno slaganje autora da kombinacija distribucijskih i relacijskih dimenzija socijalne isključenosti pruža bolju perspektivu za istraživanje socijalne nejednakosti i isključenosti, jer se polazi od stava da su ove dimenzije povezane - što je nepovoljnija distribucijska situacija, mala primanja, niži standard života, lošiji stambeni uslovi, pojedinci će češće imati pokidane socijalne veze, slabiju političku participaciju i druge simptome nematerijalne deprivacije. Tek njihova kombinacija može poslužiti kao pokazatelj socijalne isključenosti (Šućur, 2004). Međutim, novija istraživanja dovode u pitanje nepobitnu postavku o povezanosti socijalne isključenosti i siromaštva, nezaposlenosti i siromaštva, socijalne izolovanosti i siromaštva. Ta povezanost varira zavisno od tipa kulture, porodičnih običaja, mreža socijalne sigurnosti.

Zatvorena kultura siromašnih reprodukuje sopstvenu isključenost usled blokirane sposobnosti da iskoristi mogućnosti koje nudi savremeno društvo. Siromaštvo dobija stalan karakter reprodukujući se kroz generacije, a socijalna isključenost (shvaćena kao posledica unutrašnjih, ali i geopolitičkih procesa) postaje teško zaustavljiva u dugom vremenskom periodu. Siromaštvo narušava kapacitete za socijalno uključivanje. Mnogo nezaposlenih postaje hronično nezaposleno usled nesposobnosti prilagođavanja svojih stručnih kapaciteta novim zahtevima tržišta rada sa kojim postepeno gube svaki kontakt. Ono što najviše zabrinjava je činjenica da nove generacije dolaze sa ozbiljnim deficitom kapaciteta za efikasno uključivanje u tržište rada. Siromaštvo se konvertuje u stanje uporne socijalne isključenosti, deficit kapaciteta održava u hroničnom siromaštvu. Promene na tržištu rada i pad zaposlenosti povezani su sa rastućom marginalizacijom mladih u ruralnim (posttranzicione zemlje) i deindustrijalizovanim (razvijene zemlje) područjima i ograničenim kapacitetom obrazovanja.

Kada je reč o mladima, škola predstavlja mogućnost, ali i potencijalnu tačku socijalne isključenosti pojedinca. Pokazalo se da je socijalna isključenost dečaka koji su usvojili aktivni, agresivni maskulinitet prediktor socijalne isključenosti u školama. Socijalna isključenost se na nivou školskog ponašanja ispoljava kroz loš uspeh, nezainteresovanost za nastavu, agresivnu konfliktnost u odnosu na nastavnike, gubitak kontrole, neposlušnost, maltretiranje drugih učenika i preteće ponašanje. Sindrom odbijanja školovanja koji se pojavljuje kao

nepokolebljivi stav pojedinih učenika, ima šire društvene uzroke. S obzirom na to da se uporno pojavljuju rodne razlike i da je veći broj dečaka u toj situaciji potrebno je uvažiti i rodni aspekt u analizi i merama koje će se preduzimati u rešavanju problema.

Učenje i marljivost se doživljavaju kao "ženskasti", a otpor školi i agresivnost se mogu tumačiti kao problem "kulturno pomešane muškosti" pri čemu se mora voditi računa o rodnoj interakciji sa drugim aspektima društvenog identiteta, klasnom, kulturnom, etničkom, seksualnom (Archer & Yamashita, 2003). Školski pristupi stoga moraju da priznaju različite vrste muškog identiteta i uključe ispitivanja i razmatranja procesa kroz koje će dečaci ostvarivati svoje identitete, kao i koncepte muškog identiteta koje će im kroz prilagođene školske programe, škola kao institucija, ponuditi. Neki autori (Nayak, 2006) smatraju da dečaci više ne mogu da konstruišu svoj identitet u industrijskom kontekstu koji je značajno izmenjen u odnosu na njihove očeve i dedove, a da škola nije u stanju da adekvatno sagleda rodni identitet u okviru mikrokosmosa koji predstavlja kao institucija za sebe. Njihov zaključak je da postoji potreba za istraživanjem identiteta koji će podrazumevati školu kao deo šireg društvenog procesa. Promene koje su se dogodile, posebno u identitetskoj konstrukciji radničke klase i muškosti njenih pripadnika, ne samo što su dramatične za sebe, već su imale uticaj na individue, porodice i zajednice. Alijenacija adolescentske populacije radničke klase u odnosu na školu ne može se prevazići samo nametanjem identiteta školskog učenika, već se škola mora okretati promociji i ostvarivanju socijalne pravde kroz kulturno prepoznavanje pojedinih grupa u okviru školskog

sistema. Svaka pojednostavljena intervencija u osnivanju "alternativnih programa" na duge staze vodi još krućem raslojavanju i većim nejednakostima. Iskljućenost koja u većoj meri pogađa neprilagođene dećake predstavlja deo šireg društvenog konteksta koji moraju da uvaže i programi za njeno prevazilaženje. Smirivanje konflikta i prevencija iskljućenosti orijentisana na ostvarivanje socijalne pravde, pre nego na školski uspeh, problematizuje pitanje mogućnosti i kapaciteta škole da obezbedi dobro za mlade ljude.

Većina dećaka, kako su pokazali rezultati jedne škotske studije (Kane, 2006) iskljućena je zbog neposlušnosti (23.7%), agresivnosti i zlostavljanja osoblja (16.6%), zlostavljanja školskih drugova (13.2%), agresivnog i pretećeg ponašanja (26.3%). Rezultati istraživanja pokazali su da je školska iskljućenost u najtešnjoj vezi sa socijalnom iskljućenošću. Uporna neposlušnost i nameran opozicioni stav u odnosu na školu moraju se tretirati kao kompleksna pojava koja se dotiče pregovaranja oko rodnog i klasnog identiteta. Inkluzija se zasniva na sistemima podrške koji školu čine inkluzivnom za širi spektar ućenika. Međutim, ona je ogranićena jer je školsko ponašanje posledica širih društvenih činilaca i oni se mogu rešavati samo kroz politiku koja smanjuje socijalnu stratifikaciju i nejednakost. Uvođenje politike socijalne pravde kroz socijalnu inkluziju u programima vlade Velike Britanije i Škotske podrazumeva identifikovanje veze između školskih iskljućenja i socijalne iskljućenosti. Praćenje je organizovano kroz statističke podatke o nizu društvenih faktora: polu, siromaštvu (korišćenje besplatnih školskih obroka), etnicitetu i drugim faktorima šire socijalne iskljućenosti, o ćemu

izveštavaju lokalne vlasti u skladu sa specijalno formulisanim obrazovnim potrebama. Kao što je rečeno, dečaci su oko četiri puta više nego devojčice u situaciji školske isključenosti. Ovaj veoma izražen rodni obrazac u oblasti školske discipline relativno je zanemaren u programima i politikama poboljšanja učenja i discipline školske dece.

Takođe, rezultati škotskog istraživanja su potvrdili da su iskustva dečaka iz radničke klase pokazala veći stepen školske isključenosti, što navodi na zaključak da su "muška" ponašanja u školi deo mnogo šireg obrasca, pri čemu je muški identitet isprepletan sa drugim oblicima identiteta - posebno klasnim. Prepoznavanje pregovora oko određenih muških identiteta u okviru rodne analize ukazuje na pokušaj dečaka da se pozicioniraju u školi, sa manjim ili većim uspehom, u interakciji sa nastavnicima i različitim normama maskuliniteta sa kojima se susreću. Njihova školska marginalizacija se pojavljuje kao neuspeh u tim pregovorima, pri čemu prihvatanje tvrdog maskuliniteta predstavlja način da se razreše oprečni uticaji porodice, sa jedne strane, i vršnjačke grupe u školi, sa druge. Taj sukob iziskuje herojske napore da se obezbedi saglasnost obe grupe.

U studiji *Learning to Labor*, Vilis (Willis, 1977) ilustruje kako dečaci aktivno konstruišu društveno-klasne relacije u poslednje dve godine školovanja, u skladu sa njihovim rodnim i društveno-klasnim identitetima. Antisocijalno ponašanje koje se kreće ka odbacivanju školovanja interpretirano je kao priprema za "otpor prilagođavanju" koje su praktikovali radnici u industrijskoj kapitalističkoj ekonomiji. U kritičkom

osvrtnu na ovo delo (Aront, 2003 ,prema Kane, 2006:675) osporen je Vilisov zaključak kao "preterano romantizovano slavljenje momaka radničke klase", ali uticaj ove studije je neosporan kada su u pitanju mnogi kasniji autori čiji je fokus usmeren na načine na koji su kreirani, regulisani i reprodukovani različiti maskuliniteti u okviru školske postavke (Mac an Ghail, 1994; Connell, 1995; Francis,2000; Skelton, 2001;). Ovi autori ukazuju na vezu između ponašanja dečaka u školskom ambijentu i stratifikacije, kako školske, tako i kapitalističke. Radi se o načinu na koji se dečaci iz radničke klase snalaze sa neizbežnim kontradikcijama iz njihovih života.

Nesrazmerna isključenost dečaka mora se posmatrati u kontekstu njihovog razapinjanja između različitih identiteta i sposobnosti da prevladaju sukob između njihove realne društvene egzistencije i budućnosti kakva im se predstavlja i nudi kroz školsko obrazovanje i sisteme. Svakako da je pristup zasnovan na podršci daleko prihvatljiviji od onog koji podrazumeva kaznu, ali i on ima ograničene domete i uticaje. Učenici iz "radničke klase" često donose racionalnu odluku da odbiju zahvalnost za akreditive, što znači da oni unapred odbijaju školski uspeh kao opciju i u tom slučaju mnoge od strategija školskog poboljšanja verovatno neće uspeti. Neki učenici bez obzira na to šta škola čini, podstaknuti su da "budu protiv" odbacujući školske norme, ponekad sa izraženim problematičnim formama maskuliniteta. Takvo ponašanje mora biti razmatrano u relaciji sa širom socijalnom isključenošću, socijalnom nejednakošću i socijalnom stratifikacijom.

NEOLIBERALNO TRŽIŠTE I SOCIJALNI KONFLIKT

Srbija našeg doba nalazi se, kao što znamo, u specifično komplikovanom položaju: uzdrmana je tranzicionim procesima i ekonomskom krizom, perpetuirajućim političkim promenama, pogoršanjem kolektivnog mentalnog zdravlja *grosso modo*, kao i porastom stope kriminala, pogotovo nasilnog i organizovanog (Kron, 2010). Okolnosti, unutrašnje i spoljašnje, daleko su od optimalnih, a pri svemu tome ni intelektualna ni politička elita ne nalaze se na mestu na kojem se formira geopolitika niti donose važne odluke za budućnost društva i države. Takve okolnosti, pored ostalog, dovode do promocije negativnih društvenih junaka.

Dosledno sproveden diskurs neoliberalizma vidi slobodu kao neometano sticanje profita i slobodan izbor u potrošnji u kome se čuvari javnog interesa predstavljaju kao antidemokratski. Kada se ukrste agresivno odbacivanje društvenih aktera koji odbijaju da podrede potrebe društva

tržištu i prilično niska etika neoliberalne ekonomske filozofije, posledica je uspostavljanje kulture cinizma, dosade i očaja. Poziv na individualizam je posebno nespremno zatekao one koji su inače bili u nepovoljnom ili rizičnom statusu - mlade, siromašne i marginalizovane.

S jedne strane, sve je glasniji poziv na individualizam i pozivanje na ličnu odgovornost kao osnovni uslov za meriokratski uspeh na tržištu koji preduzetnički projekat i zapošljavanje u novoj ekonomiji proglašava za moralnu obavezu (Brown, Hesketh, 2004: 232). S druge strane, sve su očiglednija i teže rešiva oštra klasnih, ekonomska i društvena ograničenja koja dovode pojedince do očajanja u izolaciji i samoći. Poruka o samopouzdanju kao vrhunskoj vrednosti proglašava sve one kojima je potrebna pomoć države zavisnim ili slabim socijalnim parazitima koji odlaze na dno, ustupajući mesto dinamičnijim članovima društva (Sennett, 1998: 139). Međutim, u ambijentu brutalnog cepanja socijalne solidarnosti radikalnom individualizmu pretila opasnost od samoukidanja.

Neravnopravna trka za društvene pozicije počinje veoma rano u životu pojedinca i institucionalizovana je već procesom obrazovanja, tom prvom selekcijom koja favorizuje životnu filozofiju uspeha baziranu na privilegijama. Mnogi mladi ljudi se isključuju ili samoisključuju u startu jer nemaju sredstava, a ni motiva za bolje obrazovanje i sticanje novih kompetitivnih znanja. U kasnijem životu pojedinca utakmica će se odvijati u ambijentu društva rizika oštro determinisana kapricima nesigurnog i hazarderskog tržišta rada uz minimalnu socijalnu podršku.

Kriminalizacija socijalnih konflikata kao posledica pada društvenosti čini nasilje dominantnim fenomenom poznog kapitalizma. Nasilni konflikti bez koherentnog ideološkog i klasnog opredmećenja, oslobodili su nasilje od vladajuće ideologije, tako da država više nema monopol nad nasiljem i svako se njime može oglasiti u spletu brutalnosti i nasilja svakodnevnog života koji doživljava kao beznade i očaj.

Ako je društvo bez snažnih uverenja društvo koje je spremno da umre, kako tvrdi Debray (Debray, 1981), postavlja se pitanje kakva uverenja, ciljeve i vrednosti nudi društvo neoliberalizma. Na koji način će ono uspeti da prevaziđe stanje usamljenosti i ugroženosti koje se nadvija nad individuum modernog doba. Da li je nova otuđenost zasnovana na usamljenosti pojedinaca koja vodi nihilizmu, zloupotrebi droga i kriminalu?

Primena nasilja se može razumeti i kao otpor silama koje usamljeni pojedinac više ne može da identifikuje kao društvene, kao alternativa neprijateljskom ekonomskom poretku ili kritika kulture komercijalizma i konzumerizma. Nasilje se može interpretirati kao reakcija nemoći izolovane individue u ambijentu moralne kontuzije i ravnodušnosti.

Nekvalifikovani, ili nedovoljno kvalifikovani se suočavaju sa realnošću u kojoj ima previše kvalifikovanih kandidata za premalo radnih mesta, što kod njih učvršćuje uverenje da sami ne mogu postići ništa (MacDonald, 2008). Psihološki izazov za nekvalifikovane mlade koji se suočavaju sa nemogućnošću da se zaposle u konkurenciji sa kvalifikovanim kandidatima u uslovima oskudice radnih mesta, skraćenim radnim vremenom

i niskom cenom rada dovodi u pitanje njihovu sposobnost da ostvare zahteve svoje muške uloge: da izdržavaju porodicu i pruže joj egzistencijalnu sigurnost¹¹.

Mada i u poznom kapitalizmu "muškost" ostaje dominantan princip društvenosti, njena funkcija, realizacija i spoljašnji izraz značajno su se izmenili. Ona je sada manifestna u transnacionalnom muškom biznisu kojim rukovodi globalna elita, vrlo pokretljiva, okrenuta kosmopolitskom i potrošačkom stilu života u kome nema lojalnosti bilo čemu. Mladi ljudi koji nisu u prilici da prodaju znanje postaju periferni viškovi u redizajniranju života pobednika novog kapitalizma (Lipman, 2004: 8).

Kada je reč o srednjoj klasi, ona se prividno pojavljuje kao društvena potpora privilegovanih elita, ali se dubljim uvidom u njeno realno stanje otkriva da je situacija drugačija. Stagnacija prihoda i rast troškova ukazuju na borbu srednje klase za ekonomski opstanak koja se odvija u uslovima rasta fiksnih troškova, plaćanja hipoteka, privatnih zdravstvenih osiguranja, transporta, brige o deci, školovanju i dr. Pripadnici ovog sloja gurnuti su u emotivni ambis, izgubili su mesto u društvenom pejzažu, kao i koherentni identitet što ih čini osujećenim, pa čak i bespomoćnim u pokušajima da poboljšaju svoj položaj. Globalizacija kao bogaćenje nekolicine na račun mnogih stvorila je hegemonističku vladajuću klasu (Robinson, 2004: 48) kao transnacionalnu menadžersku elitu sa središtem u centrima svetskog kapitalizma.

¹¹ Bauman ističe da se dominantna arena života u poznom kapitalizmu gradi na zabavi i konzumerizmu koji je u suprotnosti sa protestantskom etikom rada i odricanja kao temelja muškog identiteta (Bauman, 1998).

Narastajući sektor usluga i posledice promena na tržištu rada

U prostoru između transnacionalne menadžersko-finansijske elite i socijalno isključenih - marginalizovanih ljudskih viškova koje čine nedovoljno kvalifikovani ili radnici iz nekadašnje industrijske proizvodnje, razgranao se ogroman sektor administracije i usluga. Nove mogućnosti zapošljavanja zahtevaju promene u izboru i profesionalnom ponašanju nove radne snage. Povlačenje teške industrije i deindustrijalizacija doveli su do povećanog zahteva za ženskom radnom snagom, ali istovremeno su izmenili poželjne karakteristike “muškosti“ u odnosu na one koje karakterišu tradicionalna radnička zanimanja što će potencijalno nositi tendenciju otpora i neprihvatanja novog profesionalnog profila koji se zahteva od muškarca. Kao što je već istaknuto, privredno restrukturiranje nije podjednako uticalo na sve ljude. Najznačajniji pad ekonomske aktivnosti tokom poslednjih godina zabeležen je među manuelnim radnicima i ljudima sa niskim stepenom obrazovanja (Alcock *et al.*, 2003). Problem deindustrijalizovanih zona u kojima prevladavaju radnička zanimanja bez mogućnosti zapošljavanja u struci, dodatno se komplikuje činjenicom da se ova radna snaga teško uklapa u ponudu servisnih zanimanja i da, takoreći odbija mogućnost prekvalifikacije prihvatajući nezaposlenost kao bolju opciju (Nixson, 2009:301)¹². Istraživanja zapošljavanja pripadnika muške radničke klase koji napuštaju školu utvrdila su da u oblasti delovanja službe za zapošljavanje najveći izazov

¹² Nezaposlenost se pojavljuje kao legitimna opcija izbora ili životna faza.

predstavlja muškost kao ključna komponenta radničke klase i potreba njenih pripadnika da je sačuvaju kao idealizovani radnički maskulinitet suprotstavljen zahtevima za poštovanjem i poslušnošću u uslužnim zanimanjima koja se nude onima sa niskim stepenom kvalifikacija (McDowell, 2003). Neatraktivnost uslužnih zanimanja za nezaposlene radnike potiče od težnje za očuvanjem muškosti. Habitus muške radničke klase protivan je mnogim oblicima rada u servisnim uslugama koji traži visok nivo emocija, posebno u vidu iskazivanja servilnosti prema klijentima prilikom servisnih delatnosti koja nije u skladu sa onim što se obično smatra muškim stavom i ponašanjem oduzimajući mu autoritet, snagu i kontrolu.

Analizirajući promenu koncepta u svetlu zahteva tržišta rada u kome dominira sektor usluga Nikson ukazuje na nemogućnost generalizacije tog pojma usled velike heterogenosti uslužnih zanimanja i predlaže analizu koja će biti zasnovana na grupisanju sličnih uslužnih zanimanja (Nixon, 2009:302). Elfring (1989) izdvaja sledeće grupe uslužnih zanimanja: proizvodne usluge, socijalne usluge, distributivne i lične usluge. Proizvodne usluge su srednji input za dalju produkciju usluga. Najbrži rast aktivnosti u ovom sektoru je vezan za podsektor finansijskih usluga i znanja i profil zanimanja koji on traži su visoko kvalifikovani beli okovratnici, sa izuzetnim veštinama. U najvišim nivoima ovog sektora preovlađuju muškarci, dok niži činovnički nivoi uveliko prednjače u broju zaposlenih žena. Socijalne usluge su sledeći sektor koji ne prodaje na tržištu već je obezbeđen od strane države, a takođe zahteva visok obrazovni nivo zaposlenih u kome na višem nivou dominiraju muškarci, a na nižem žene. Treći

sektor su distributivne i lične usluge i gotovo 43% svih službi zapošljavanja u Velikoj Britaniji obuhvata ovaj sektor generišući najviše nekvalifikovanih službenika u savremenoj ekonomiji (Nixon, 2009:302). Ovo je ključni izvor zapošljavanja za one sa niskim stručnim kvalifikacijama. Distributivni sektor obuhvata uslužne delatnosti i u njemu dominira nekvalifikovana muška radna snaga sa najvećim stepenom porasta u uslužnim delatnostima. Transportne usluge u kojima su u najvećoj meri prisutni muškarci obuhvataju zanimanja vozača autobusa, taksija, vozova, instruktora vožnje, poštanskih terenskih službenika. Lične uslužne delatnosti dominantno generišu žensku radnu snagu i u njima preovlađuju ka potrošaču orijentisana nekvalifikovana servisna zanimanja kao što je rad u barovima, restoranima, hotelima i pružanje lične i kućne usluge.

Servisna ekonomija obuhvata veoma različite vrste rada i uključuje, kako veoma visoko kvalifikovane obrazovne profile, tako i nisko kvalifikovanu radnu snagu što dovodi do polarizacije u strukturi zaposlenosti sektora usluga.

Distributivne i lične usluge predstavljaju najperspektivniji resor za upošljavanje nekvalifikovane radne snage i generiše se u oblastima kao što su maloprodaja, transport, ugostiteljstvo i kućne usluge. Nezaposleni muškarci koji se okreću ovom sektoru susreću su se sa dva problema: dominacijom ženske radne snage i specifičnom prirodom i karakteristikama ovih zanimanja. U sociološkoj literaturi koja se bavi promenama u prirodi i suštini zanimanja u uslužnim delatnostima izdvojila su se dva koncepta. Prvi ističe orijentisanost ka kupcu/potrošaču kao dominantnom u servisnoj privredi (videti Bolton, 2003; DuGay, 1996; Korczynski,

2005; Rosenthal et al., 2001; Sturdy et al., 2001; Taylor, 1998), dok drugi skreće pažnju na značaj pojma "emocionalni rad"-menadžment ljudskih osećanja u toku socijalne interakcije u procesu rada u niskokvalifikovanim uslužnim delatnostima (Hochschild, 1983). Oba koncepta naglašavaju sve veći značaj odnosa između pružaoca i korisnika usluge. Radnici u maloprodaji se podstiču da razvijaju maštovite identifikacije sa željama mušterija i time stavljaju akcenat na znanja o potrošnji koja brendiraju "dušu", imidž i vrednosti korporacije kroz komunikaciju i artikulisanje emocionalnog iskazivanja ličnosti zaposlenog kroz afektivni angažman u obavljanju delatnosti (Hochschild, 1983). U način na koji zaposleni u sektoru usluga sebe reprezentuju od presudnog je značaja otelotvorenje korporativnog imidža kao ličnog i kulturnog atributa radnika u uslugama, posebno kada su u pitanju ugostiteljstvo ili industrija slobodnog vremena (Nixson et al., 2001). Sposobnost da se "izgleda dobro i zvuči dobro" u skladu sa zahtevima kupca ključni je imperativ u niskokvalifikovanim servisnim zanimanjima. Ova izrazita potreba da se radnici prilagode i ispolje emocionalni i estetski aspekt rada ključno su povezana sa rodnim oblicima rada. Snažna tradicija žena zaposlenih u servisnim zanimanjima zasnovana je na njihovim sposobnostima da sa većom lakoćom pruže usluge koje karakteriše prijateljski, atraktivni ili šarmantni pristup. Dominacija žena u niskokvalifikovanom servisnom sektoru gotovo da je deo istorijski stvorenog arhetipa koji je vrlo prisutan u modernoj strukturi zaposlenosti. Takođe duga istorija tipično muških servisnih zanimanja odredila je specifičnu vrstu "maskulinih" niskokvalifikovanih uslužnih delatnosti kao što su

skladištenje, distribucija, transport, usluge zaštite. U ovim poslovima interakcija sa klijentima je relativno mala, od radnika se ne zahteva emocionalna uključenost. Posebno u uslugama zaštite, radnici zadržavaju relativno visok stepen moći i autoriteta.

U tom smislu, razdvajanje muških i ženskih zanimanja značilo je očuvanje muškog autoriteta na dva načina. Prvi je zadržavanje visokih pozicija muškaraca u sektoru finansijskih i socijalnih usluga, a drugi izbor tipično muških zanimanja u okviru nisko kvalifikovanog uslužnog sektora. Međutim, proces deindustrijalizacije i tehnoloških promena doneo je neminovnost "kompromisa sa muškošću" jer zanimanja koja se nude nezaposlenoj nekvalifikovanoj muškoj radnoj snazi u narastajućem sektoru usluga nude "ženski rad" kao najtraženiji na tržištu rada. Tako nevolja za predstavnike muških radničkih zanimanja postaje veća. Oni ne samo da postaju višak radne snage usled pada proizvodnih industrijskih grana, već se moraju prilagođavati tržištu rada na kome dominiraju poslovi koji traže ne samo promenu koncepta "muškosti", već promenu odnosa prema sopstvenoj ličnosti koja postaje sastavni deo proizvoda koji se nudi. Time se smanjuje sposobnost muškaraca da kroz posao potvrđuju svoju muškost pobijajući homosocijalnu poslovnu kulturu (Bird, 1996), uz pojačani strah od "feminizacije" i homoseksualnosti.

Vršnjačke grupe muškaraca pokazale su visok stepen konflikta i pritiska vršnjaka na izazove muškosti koje su oličene u odbijanju i neprihvatanju zanimanja koja se smatraju karakterističnim za žene (Simpson, 2005). Značaj obrazovanja

se ispoljava u činjenici da su muškarci koji poseduju više obrazovanje spremniji da prihvate relativno feminizirana zanimanja koja nude potencijal za napredovanje u menadžerskim pozicijama. Usled toga su, pripadnici srednje klase otvoreniji za feminizirani rad od nisko obrazovanih muškaraca iz radničke klase (Nixon, 2009:308). Pripadnost muškoj radničkoj klasi se u društvenoj i kulturnoj praksi valorizovala kroz demonstraciju mačo muškosti koja odbacuje vrednosti srednje klase i obrazovanja (Willis, 1977).

Identitet muškosti ostvaren kroz rad koji je oličen u fizičkom radu osporen je u poznom kapitalizmu, kako sa stanovišta sve nesigurnijeg tržišta rada, tako i enormnim rastom zanimanja koja zahtevaju intelektualna, tehnološka znanja i sposobnost samoprezentacije. Akademski uspeh bez fizičkog rada stavlja u centar novog koncepta muškosti stručno i tehnološko znanje kao krucijalnu prednost u društvenoj promociji (McDowell, 2003). Manuelni rad i oko njega sazdan koncept maskuliniteta blede jer proizvodna zanimanja gube značaj u ekonomiji poznog kapitalizma. Proslavljanje muške seksualnosti kroz fizički rad koji je pripadnicima radničke klase davao mogućnost konstrukcije muževnog i moćnog maskuliniteta obezbeđujući im osećanje samopouzdanja, ponosa i prednosti u odnosu na srednju klasu definitivno je poražen. Agresivno ispoljavanje muškosti preostaje kao jedina opcija da se iskaže otpor degradirajućoj pobedi žena i "štrebera". Nezaposleni nekvalifikovani muškarci ispoljavaju ogromne teškoće u emocionalnom angažovanju koje zahtevaju novi poslovni angažmani. Ono što se pojavljuje kao značajno je činjenica da

radnički habitus koji se snažno opire novom hijerarhijskom ustrojstvu i odbija da bude razapet između nadređenog menadžera i klijenta, radije prihvata nezaposlenost kao opciju nego ovako nedostojno zanimanje. Pobunjena "muškost" u potpunosti prenebregava klasnu dimenziju problema, fokusirajući se isključivo na tradicionalni muški identitet koji je doveden u pitanje. U tom smislu se klasna hijerarhija i izrazita društvena polarizacija, kao i nestabilno kapitalističko tržište koje ih neumoljivo gura na socijalnu marginu doživljavaju kao manji problem od osećanja ugrožene "muškosti". Ta činjenica, sama po sebi, svedoči u kolikoj je meri konstrukt "muškosti" sagledan kroz fizičku moć i fizički rad bio kompenzacija za odsustvo stvarne društvene moći nižih društvenih klasa.

Potrošački konzumerizam i kriza maskuliniteta

Neoliberalizam kao ekonomski i ideološki sistem kojeg karakteriše slobodno tržište i neretko redukovanje izdataka za socijalnu, zdravstvenu zaštitu i obrazovanje stanovništva, zaoštava socijalno-ekonomsku polarizaciju i dovodi do osiromašenja velikih segmenata stanovništva u mnogim zemljama. Globalizacija kao proces proizvodi značajne ekonomske, socijalne, političke, ali i kulturalne i psihološke efekte. Konzumerske potrebe neprestano rastu, a najširi slojevi imaju sve manje mogućnosti da ih zadovolje. I dok žene iz ekonomski nepriviligovanih slojeva u mnogim zemljama širom

sveta prihvataju slabo plaćene poslove u sektoru usluga kao tradicionalno ženska zanimanja, pritisak da se odgovori zahtevima normativne rodne uloge muškarce sve snažnije gura ka kriminalnim opcijama ili u reaktivno nasilje. Premda nasilje nije isključivo muška praksa, ono je čvrsto povezano sa muškim identitetom,¹³ bilo da se šifrira i dešifruje kao zaštitničko i odbrambeno, bilo kao sredstvo za postizanje i održavanje moći ili kao mehanizam za rasterećenje od nagomilanih frustracija.

Strukturalno determinisano nasilje proisteklo iz nepovoljnih društvenih i ekonomskih ishoda kao što su nezaposlenost, nesigurnost zaposlenja, smanjenje javne potrošnje, devastiranje institucija i nedostatak odbrane socijalnih temelja javnog dobra predstavlja odgovor na "nasilje" kapitalizma. Kriza kapitalizma uključuje i krizu maskuliniteta pri čemu se priroda te krize ogleda manje u ekonomskim, političkim i društvenim uslovima kapitalizma, a više u porastu potrošačke kulture u kojoj su muškarci navodno "pripitomljeni", pasivni, mekani i demaskulinirani. Prelazak iz proizvodnje robe u proizvodnju znanja potiskuje "muškost", oduzima joj primat i tradicionalne preokupacije.

¹³ Termin *maskulinitet* se u savremenoj sociologiji često koristi u množini ('masculinities'), budući da se govori o različitim načinima na koje se može potvrđivati muški rodni identitet, odnosno „muškost“, u zavisnosti od socijalnog poretka i društvenih uslova. Kao što je već rečeno, dominantni model maskuliniteta naročito karakteriše težnja ka moći, dominaciji i postignuću, agresivnost, kompetitivnost i slično. Maskulinitet se, pored ostalog, može potvrđivati i kroz različite kriminalne aktivnosti poput fudbalskog huliganizma, nasilja, pa i vršenja krivičnih dela iz domena kriminala belog okovratnika (Carrabine *et al.*, 2004: 88-89). Pored koncepta *hegemonijskog maskuliniteta* Konel (Connell, 1987, prema: Connell, Messerschmidt, 2005) je formulisao i njegov pandan - *naglašenu ženskost (emphasized femininity)*, težeći da njima uputi na asimetričnu poziciju žene i muškarca u patrijarhalnom društvenom i rodnom poretku. Sveprisutno "naglašavanje ženskosti" danas se uglavnom vidi kao deo procesa svojevrzne retradicionalizacije rodnih uloga kao odgovora na sve restriktivnije i zahtevnije tržište rada i znanja, odnosno krizu koju proizvodi neoliberalizam.

Bahata kultura potrošnje zajedno sa marginalizovanjem proizvodnje ima za posledicu krizu identiteta ekstremnih razmera. Muški junak modernog doba radni dan ne definiše u slici fizičkog rada u kojem muškarac koristi svoju snagu da zaradi za potrepštine za svakodnevni život. Novi "radni" junak je sada stvoren po uzoru na slike mladih japija uz kompjutersko "zujanje" koji kreira svoj život i ciljeve preko komercijalnih kompanija, trgovanja, bogaćenja pre dvadeset i prve godine i upadljive potrošnje skupih proizvoda (McDowell, 2003).

Heteroseksualni pripadnici radničke i srednje klase suočavaju se sa povećanom neizvesnošću i nesigurnošću i više nemaju lak pristup zajednicama u kojima mogu da plasiraju oblik muškosti koja se definiše u opoziciji sa ženskošću. Dosada, površnost i praznina koju širi potrošačka kultura izaziva otpor ugroženog maskuliniteta koja ne želi muškost izvaljenu na sofi uz kapučino. Ugrožena muškost traži mogućnosti za stvaranje osećanja zajedništva u kome muškarci mogu da povrate svoju muževnost i moć. Kritika savremenog konzumerizma i korporativne kulture koja nudi novi obrazac muškosti u profesionalnom i svakodnevnom životu zahteva prevazilaženje krize muškosti kroz tradicionalne oblike muške socijalnosti. Muško vezivanje u obliku personifikovane muževnosti suprotstavlja se kulturi koja se oslanja na femininost čime se postiže kvalitet podrške i empatije muškim atributima snage protiv feminizacije. Samouvereni i drski muškarac sa duhom anarhizma stoji nasuprot "upakovanoj" japijevskog uglađenosti.

Magnetizam izolovanog neustrašivog antiheroja (Pavićević i Simeunović-Patić, 2011) čiji se javni imidž zasniva na atrakciji kulta

ličnosti je u suprotnosti sa artikulisanim demokratskim pojmom političke reforme. Magija koja se pojavljuje kao nova religija i tajno društvo otvoreno samo za muškarce izaziva krvavi haos koji vraća instikte i lovce u društvo koje ih je pretvorilo u gubitnike i alijenirane prazne potrošače. Nasilje koje sledi nudi destrukciju i samouništenje kao poslednju odbranu. Fizičko nasilje postaje neophodan element muškosti. Sledbenici prave muškosti mogu da postanu aktivni društveni akteri samo ako su rukovođeni primarnim instiktima koji pobeđuju konkurenciju, a nasilje je "jedini pravi" način ispoljavanja njihovog muškog identiteta. Povratak autoritarne muškosti u hiperindividualizovanom društvu odbacuje politiku povezanu sa demokratskim pokretima približavajući se simbolima i vizijama kakve su imali lideri fašističkih frakcija. Predvodnički politički pokret hijerarhijski organizovanih krutih društvenih relacija na čijem čelu stoji harizmatični vođa kulta proglašava se za jedinu silu koja omogućuje osporavanje kapitalizma. Činjenica koja se prenebregava, a od suštinskog je značaja, jeste da su takvi pokreti upravo izdanci kapitalizma i da ga oni ne mogu ugroziti. Kriza kapitalizma prepakovana u krizu muškosti predstavlja "otkup" muškosti kroz obećanje nasilja u interesu društvene i političke anarhije. Borba sa prosečnošću i nedostatak svrhe u životu izaziva represivnost koja potiče od smanjene mogućnosti ostvarenja muškosti. Muškarac kome je frustrirana "muškost" razvija sklonost ka njenom tvrdom konceptu. Nestabilnost rodnog identiteta pokreće nasilje koje se kreće u amplitudi između mazohizma i sadizma.

Iluzija slobode kao posledica kapitalizma koji interiorizuje imperitive samo-regulacije i samo-kažnjavanja povezana je sa istorijom mazohizma kao istorijom stvaranja kulturne ličnosti belog muškaraca. Istorijska analiza Dejvida Savrana (Savran, 1998) rasvetljava kontekst u kome se gradi subjektivitet belih muškaraca. Istraživanje Dejvida Sarvana se u velikoj meri oslanja na Frojdovu studiju o mazohizmu stavljajući je u istorijski kontekst kao rezultat društvenih, kulturnih i istorijskih procesa, pri čemu, on uspostavlja vezu između muškog subjektiviteta i nasilja u formiranju normativnog maskuliniteta belih muškaraca u modernim vremenima. Vaspitavanje dece u procesu postizanja samoregulacije i samodisciplinovanja vrši se kroz obrazovanje kao poricanje muškog deteta.

Po Savranu, patrijarhalni maskulinitet prosvetljenog buržuja u sebi sadrži elemente prisile i sputavanja koja pogađaju muškarca kao njegovog nosioca. Patrijarhalni maskulinitet obogaljuje muškarce, jer takva muškost zahteva samodestruktivni identitet, duboko mazohističko samoodricanje, povlačenje u sebe i okretanje od čitavih oblasti života. Zadovoljavanje sopstvenih želja mora biti suzbijeno u formiranju moralnih i vrednih buržoaskih građana koji će efikasno učestvovati u javnoj, komercijalnoj i političkoj areni. Razvoj merkantilnog kapitalizma, raspad apsolutizma i pojava liberalne demokratije poklopili su se ovim pedagoškim imperativom za odricanjem od sebe, svog zadovoljstva i uspostavljanjem samonadzora koji traži od pojedinca da prihvati bol kao afirmaciju svog subjektiviteta (Savran, 1998:24). "Uspon liberalizma i kapitalizma, sa naglaskom na individualnosti personalne autonomije, privatnog

vlasništva i nesputanog tržišta postavio je novog subjekta kao agenta slobodne volje i priznao ga/nju kao autonomnog autora smisla i delanja" (ibidem, 25). Samoregulišući subjekt koji sebe mazohistički doživljava kao jedinog odgovornog za uspehe i neuspehe u disciplinovanju i savladavanju sebe, mora da pronađe ne samo put ka napretku, već potvrdu samog sebe. On mora da prihvati otuđenost u doživljaju samog sebe nemilosrdno i okrutno se odnoseći prema svom egu koji je tiranski suspregnut u mešavini zadovoljstva i bola. Ekonomski sistem slobodu i razum upreže u svrhe ekonomskog opstanka i napretka tako što individualna nezavisnost interiorizuje "zakon, Oca i Sveta" zasnivajući mušku subjektivnost na nasilju koje stoji u korenu odstranjivanja želja subjekata koji kao novi buržujci moraju vršiti nadzor nad samim sobom i sopstvenim prirodnim željama. On mora da radi predano i rigorozno da bi se iskupio za zadovoljstvo i bol, a težina kazne stalno lebdi nad njim. Stanje samoregulacije analogno je moralnom mazohizmu u Frojdovom tumačenju jer interiorizacija vlasti, kao što je zakonska ili roditeljska, rezultiraju u konstantnoj represiji super ega i kažnjavanju ega. Istorijski diskurs fenomena samodiscipline koji daje Mišel Fuko govori o smeni prinudnog, apsolutističkog poretka u kome je spoljno fizičko kažnjavanje pojedinca zamenjeno u društvu kapitalizma psihološkim podsticajem samoregulacije subjekta koji u mukama liberalnog kapitalizma i humanizmu slobodne volje mora sam sebe išibati. Izgradnja muškosti buržujca pripadnika bele srednje klase postaje figura mazohista koja opstaje u kontinuitetu. Od ove figure, usled razočarenja efektima njegove samoregulacije biće

stvorena figura pobunjenika posebno u periodu šezdesetih godina prošlog veka u sferi politike identiteta (Savran, 1998).

Uzroci razočaranja potiču iz različitih izvora od kojih su najznačajnije promene u ekonomskom ambijentu, konstantni pad prihoda bele radničke klase i niže srednje klase muškaraca. Bela muška pobuna uperena je i protiv narastajućeg feminističkog pokreta, ostvarivanja prava lezbijskih i gej pokreta, ograničenog uspeha pokreta za građanska prava u ispravljanju istorijske bruto nejednakosti. Robovanje ekonomskom poretku belu mušku pobunu gura u revolt protiv dominantne kulture koja je navodno muškost gurnula na marginu. U demaskulinizaciji kulture muškost vidi pretnju za svoju falusnu vlast. Korporativni mazohista postaje predmet prezira, a zadatak muškosti se javlja kao odbijanje da učestvuje u feminiziranom društvu, da se odupre kastraciji kulture i povrati izgubljenju muškost. Normativna muškost u mehanizmu opstanka zadržava svoje sado-mazohističke impulse kao mehanizam opstanka.

Društvena nesreća, kada je dugotrajna, produkuje autodestruktivno raspoloženje, koje se ogleda i u prepuštanju negativnim junacima, čije nehumane karakteristike u takvoj atmosferi, ponovo dobijaju svojstva neophodnosti i preimućstva. Analizirajući Kamijevo delo Nikola Milošević uočava psihološku pojavu snevanja po danu. Kada zdrav čovek sneva čini to zamišljajući stvari do kojih ne može da dođe na javi, kao što su uspeh, bogatstvo, zdravlje. Kada sneva psihički uništen čovek on sneva o sopstvenoj nesreći, a to što je ne realizuje znak je da je zadržao poslednji odbrambeni mehanizam ličnosti, tačnije -

nagon za samoodržanjem (Milošević,1972:249 prema Pavićević i Simeunović-Patić, 2011).

Nasilje nad samim sobom usled gubitka muškosti izaziva melanholiju i mazohističko preuzimanje uloge koja je tradicionalno povezana sa ženskošću što znači da agresor preuzima duboko kontradiktorne uloge podnošenja patnje i viktimizacije uz istovremeno agresivno muževno nasilje ispoljavajući nestabilnost rodnog identiteta. Nestabilni karakter rodnog identiteta naglašava Džudit Batler (Butler) tvrdeći da ne postoji unutrašnje polno jezgro. Sledeći Fukoa, ona otkriva ideološku pozadinu istorijske pravno-medicinske preferencije da se rod prikazuje kao prosto ogledalo pola. Istražujući međuzavisnost pola i roda ona ukazuje da se ne radi o činjenici prirode, već o proizvodu naučnog diskursa koji proglašava nepromenljivi karakter pola, jer tako konstruisan odnos pola i roda uvek ima za posledicu brisanje razlike između njih (Butler, 1990:7). Stvarnost roda zahteva preispitivanje istine jer se uvek radi o atributima koji simuliraju stvarnost.

Kriza bele muškosti je ukorenjena u izmeni kulturne konstrukcije roda pojavom kulture detalja, ukrasa (*ornamental culture*) u kojoj muškarci gube tradicionalne vrednosti svog rada i postojanja u svetu komercijalnih vrednosti koje se kreću oko takmičenja u tome ko ima najviše, najbolje i najbrže (Faludi, 1999:599). Suzan Faludi izdaju muškosti vidi u izneveravanju obećanja koje su očevi namučeni velikom depresijom i Drugim svetskim ratom dali svojim sinovima o boljem životu i kulturi u kojoj će biti ostvarene tradicionalna svojstva muškosti. Vladavina komercijalne

kulture je smanjila muškost pretvarajući je u robu koja se kupuje na tržištu. Muški preduzetnički poduhvat zadobija formu ženskih aktivnosti. Ugroženi muškarci ne dovode u pitanje samo feminiziranu komercijalnu kulturu već i principe demokratskog delanja šireći poruku o neophodnosti brutalnog muškog vezivanja. Samoodricanje i samodisciplina iskazani kroz lični napor preduzetništva i muškog rada nisu više garant ekonomskog i socijalnog uspeha. Muški identitet kao fiksiran i robustan traži povratak na staro optužujući usput nasumično identifikovane neprijatelje koji su često oličeni u različitim tipovima manjinskih grupa. Nadiruća muškost traži regres i žrtve. Identifikovani kao tlačitelji, a ujedno se osećajući i kao žrtve, nosioci trvdog maskuliniteta traže izlaz u protivnicima i krivcima identifikovanim u feministkinjama, džogerima, ilegalnim useljenicima. Oni zapravo, nemaju objašnjenje za svoju situaciju. Institucije pokrenute od samih muškaraca čine njihovu situaciju kontradiktornom jer su oni sami odgovorni za svoje ugnjetavanje (Faludi, 1999:604).

Kapitalistički mazohizam koji zahteva naporan rad i samoodricanje ne može više biti osnov muškog subjektiviteta i on se sada izražava kroz viktimizaciju od strane tog sistema kroz istovremenu ulogu kreatora i žrtve sistema. Nasilje je neizostavan rezultat te podvojenosti jer ono stvara imaginarnog neprijatelja koji agresiju oslobađa ka spolja vraćajući poredak u "normalu". Privatan domen nezadovoljstva koči društvenu akciju u savladavanju tenzija kontradikcije, a izostanak socijalne odgovornosti čini da otpor opresijama postaje sve manje javni i kolektivan. Muška paradigma konfrontacije dovodi do regresije

kao izbora u kojoj mora biti identifikovan drugi i drugačiji kao predmet agresije. Revitalizacija patrijarhalne paradigme sukoba se pojavljuje kao spasonosno rešenje tako što će se konzumerizam napadati identifikovanjem novog neprijatelja, a ne osmišljavanjem novih društvenih i kulturnih koncepta i akcija. Javni i komunalni prostori ostaju ispražnjeni u vladavini privatnih sfera korporativnog sveta i podzemnih paravojnih pokreta. Prostori koji bi uzeli u obzir individualne i kolektivne potrebe, a ne samo potrebe globalnog kapitala nadoknađuju se regresom u nasilje koje traži nezadovoljena muškost.

Srušena hijerarhija vrednosti i kultura cinizma kao pretpostavke za porast nasilja

Bazične demokratske vrednosti ugrožene su kazino kapitalizmom u kome se nesmotreno gube trilioni dolara iz javnih kofera u kocki i korupciji (Giroux, 2010). U poslednjih trideset godina vladavina ekonomskog neo-darvinizma slavi prevaru, krađu i nasilje. Sveto trojstvo deregulacije, privatizacije i komodifikacije fundamentalističkog režima slobodnog tržišta proizvelo je najveću koncentraciju prihoda i bogatstva od 1928. godine i izazvalo ogromne patnje i teškoće među stanovništvom koje se danas smatra viškom za jednokratnu upotrebu. Neosporno je da je socijalnom i ekonomskom kolapsu izazvanom recesijom prethodio moralni i politički kolaps izazvan delovanjem političke klase i formativne kulture koja je duboko neosetljiva prema društvenoj i etičkoj odgovornosti. Opsednutost

materijalnim bogatstvom, divljenje nesputanom tržištu i zabluda nesputanog rasta doveli su "doba pigmejaca" ravnodušnog prema svemu drugom.

Dug period socijalnog i ekonomskog potiskivanja onih koji se smatraju marginalizovanom populacijom vrhuni guranjem ljudi u radne programe koji ih teraju u ropski rad i gde se rigorozne politike nulte tolerancije pojavljuju kao sredstvo eliminacije te populacije. "Siromaštvo nije nestalo, već je društvena vidljivost nepovoljnog građanskog položaja siromašnih smanjena" (Wacquant, 2009). Uspom kaznene politike kao rešenja za marginalizovane, populaciju koja se suočava sa problemima, umesto merama socijalne zaštite tretira kaznenim merama. Rat protiv siromaštva je transformisan u rat protiv siromašnih (Giroux, 2010). Obrnute vrednosti "pozorišta građanske morbidnosti i kulture okrutnosti" posledica su odnosa moći koji neće biti uzdrmani emotivnim žalopojkama. Uspeh na tržištu ideologije koja je proizvela šokantne nivoe nejednakosti, siromaštva i ljudske patnje na moralnom nivou je izazvala bezobzirnu pohlepu i korupciju. Neoliberalna logika izlazi izvan ekonomske oblasti formirajući "moralnu većinu" u kulturi stalnog rata i straha, kriminalizacije određenih identiteta i patologizacije koncepta socijalne zavisnosti.

Posebno je značajna kategorija mladih ljudi koji su danas napadnuti na nove načine jer su prestali da budu deo sveta budućnosti, već su postali pretnja sadašnjosti. Oni više nisu element nijednog političkog diskursa, već samo i jedino disciplinskog. Intenzifikacija nasilja nad mladim ljudima se kreće između "mekog i tvrdog rata" koji se vodi protiv njih. "Meki rat"

obuhvata promene uslova života mladih u okviru nemilosrdnog širenja globalnog tržišta koje mlade tretira kao potencijalno tržište, potrošače i robu. Ovaj rat niskog intenziteta se vodi kroz obrazovnu snagu kulture koja ne samo da komercijalizuje svaki aspekt života mladih, već putem interneta, mobilnih telefona i raznih društvenih mreža i medijskih tehnologija usmerava mlade na potrošačko tržište svim raspoloživim, direktnim i ekspanzivnim sredstvima (Giroux, 2010). "Težak rat" se, pak, odnosi na diktat logike kazne, nadzora i kontrole koji upravlja kontrolom mladih siromašnih manjina. Sve popularnija praksa disciplinskih kazni organizovanih po školama pod nadzorom visoke bezbedonosne tehnologije nameće oštre i često nepromišljene principe nulte tolerancije koja liči na kulturu zatvora. Država kažnjava pojedine segmente mlade populacije kao lošu manjinu koja je postala potpuno suvišna, proizvodni otpadak društva koji nema nikakvu vrednost. Te grupacije mladih su doživele određenu vrstu socijalne smrti jer su gurnuti iz škola, negira im se mogućnost obuke za posao u skladu sa rigoroznim načinima nadzora i krivičnih sankcija, oni postaju loši potrošači i građanski prestupnici. Oni se ne tretiraju kao osiromašeni već kao nesposobni i lenji, tretiraju se kao kriminalci koji nestaju iz građanskog svakodnevnog života. Nasilje i oblici oštre konkurencije sa naglaskom na istrajnosti u kombinaciji sa pedagogijom koja obrazovanje čini treningom ostavlja mlade nespremni da se odupru imitaciji najgorih dimenzija sebičnih i narcističkih vrednosti i ponašanja koji dominiraju u svetu potrošnjom zaludenog društva. Ova moralna i politička tragedija donosi "tešku politiku" (Robbins, 2008) koja mlade tretira kao

kriminalce, dok ih uskraćivanje osnovnih uslova neophodnih za poboljšanje kvaliteta njihovih života i budućnosti čine sposobnim i rešenim da povećaju nasilje koje vrše jedni prema drugima. U situaciji "proterivanja nade" kazna i strah su zamenili samilost i socijalanu odgovornost kao najvažnije modalitete koji posreduju u odnosima mladih, ne samo u odnosu na širi društveni poredak, već i u međusobnim relacijama.

Kolaps intelektualnih i moralnih vizija mladih ljudi može i mora biti prevaziđen buđenjem odgovornosti odraslih koji će zamisliti i kreirati politiku, vrednosti, prilike i socijalne relacije rukovođene etičkim imperativom obezbeđivanja ekonomskih, socijalnih i obrazovnih uslova posebno za marginalizovane grupe mladih osiguravajući im podnošljive uslove života i održivu budućnost.

Nadolazeća klima antidemokratskih pokreta i snaga spaja se sa institucionalnom i simboličkom kulturom cinizma tražeći odgovor u reakcionarnim stavovima koji pozivaju na besmisleno nasilje. Umesto okretanja kritičkom razmišljanju o ključnim društvenim problemima ona ih trivijalizuje kroz ironiju, cinizam i nasilje. Transformacija javnih politika u privatizovane diskurse smisla i zadovoljstva rastače politiku u patologiju koja mobilise uznemirene identitete oko destruktivnog nasilja. Nasilje se ispoljava kao besmislena brutalnost, patološka ili maligna agresija ili indirektno kao odsustvo empatije i ravnodušnost prema ljudskoj patnji. Reprodukuje se banalna reprezentacija nasilja čiji se dometi završavaju tamo gde politički komentar treba da počne. Privatizovana verzija otpora tržišnim silama samo je jedno od ispoljavanja egoističnog individualizma

(očišćenog od društvenosti) svojstvenog konzumerstvu liberalnog projekta. Sloboda i dinamika individualnog izbora društvenu promenu okreće ka vizijama totalitarnih, a ne demokratskih borbi. Solidarnost se ostvaruje u nasilničkom činu koji poništava individualno u grupnom transu agresije bez cilja (Giroux, 2001).

Otpori ekonomskoj i društvenoj represiji u odsustvu prosvete i racionalnog diskursa pokreću profašističke vizije političkog oslobođenja oslonjene na rodnu i seksističku hijerarhiju koje proističu direktno iz potrošačke kulture koju tvrde da kritikuju. Hiperkonkurencija poznog kapitalizma prelazi u hiperkonkurenciju preko fantazama nasilja u kojoj se uspostavljaju nove hijerarhije. Nasilje postaje više nego ritual kiča, ono pruža ideološki učitan kontekst kroz posebno razumevanje muškosti i njenog odnosa prema bitnim pitanjima u vezi sa subjektivnim aktima pola i politike. Nasilje se tretira kao sport, kao ključna komponenta koja omogućava ljudima da stupaju u međusobni kontakt preko prevazilaženja straha, bola i umora. Afirmacija žestine u iracionalnoj brutalnosti dobija ključni značaj u ponovnom povezivanju individua na primarnom nivou uz dostizanje katarze. Zadovoljstvo tela, bola i nasilja dobija glamurozni i fašistički atribut. Vizija oslobođenja kao cilj političkog delanja slavi brutalnost, represiju i mizoginiju u potpunosti promašujući zadatak ostvarivanja pravde, jednakosti i slobode. U suštini, romantizovano nasilje ne probija totalitarizam potrošačke kulture koju navodno napada već se pojavljuje kao njen direktan produkt obrušavajući se na obespomoćene pripadnike drugačijih seksualnih orijentacija, etniciteta ili klasnog statusa. Moralni bankrot kulture cinizma pojavljuje se

kao generator moralne ravnodušnosti koja ne obraća pažnju na manipulacije i posledice tih manipulacija među kojima su često i različiti oblici nasilja, sadizma i destrukcije. Nihilizam, politika negacije, nezainteresovanost za ljudsko stradanje koje izaziva i ne kontroliše, već podstiče nasilje. Javni prostor se ruši i popunjava dezorijentisanim panedmonijumom suprotstavljenih društvenih snaga koje završavaju sa mnogo mogućnosti za nasilje i malo za argumentovani socijalni dijalog (Giroux, 2001).

Nasilje omladine je simptom i rezultat socijalnog konflikta – tu, u osnovi, uglavnom nije reč o međugeneracijskom konfliktu, niti striktnom klasnom sukobu, već je po sredi pre svega revolt socijalno isključenih (Del Felice, 2008). Mladi udruženi u gangove sebe doživljavaju kao nepriviligovane, potisnute u socijalnoj areni – nasilje je poslednje dostupno sredstvo da ostvare poštovanje i održe kakvo-takvo samopoštovanje. Pored toga što, udruženi u grupe, nesigurni adolescenti potvrdu identiteta traže u grupnom identitetu kroz snagu i moć grupe, naročito ako je grupa izrazito nasilna, poput uličnih bandi ili grupa navijača (Ćurčić, 2010:32). Huligansko nasilje bandi se može posmatrati i kao način "samoisključivanja" kojim oni koji su već socijalno isključeni održavaju poslednje stubove svog digniteta.

Nasilje je po svojoj prirodi zarazno i širi se mehanizmima socijalne infekcije. Nasilju i destruktivnosti imanentna je i tendencija zamene objekta – ukoliko se prvobitna meta izmakne, ono se može preusmeriti na druge. Dugotrajna društvena kriza, naročito ona praćena oštrom ekonomskom polarizacijom i marginalizacijom čitavih društvenih slojeva može proizvesti

kolektivno (auto)destruktivno raspoloženje koje se prepoznaje u dominaciji negativnih društvenih heroja kao buntovnih predvodnika čiji se antisocijalni činovi dekodiraju kao otpor frustrirajućoj stvarnosti i "socijalnoj nepravdi". Suvišno je reći da puka represija ne samo da nije optimalan odgovor na nasilje "huligana", već u tom slučaju deluje izrazito kontraproduktivno. Jasno je da rešenje treba tražiti kroz kreiranje javnih politika koje će delovati na ključne faktore direktnog i strukturalnog nasilja (Del Felice, 2008) i aktiviranje čitavog niza drugih mehanizama socijalne kontrole, koji su nestali, posustali ili dramatično oslabljeni u savremenim tržišnim društvima, posebno onim koji, na svu muku, imaju i sveže iskustvo krize bezbednosti i dubokih socio-ekonomskih turbulencija.

Narcistični identitet

Narcistična kultura individualizma je istrgnuta iz konteksta javnog i kolektivnog interesa i pojavljuje se kao novi totalitarizam ličnog interesa koji je ravnodušan prema svemu što se nalazi izvan "personalnog narativa".¹⁴ Privatizovane lične slobode atomiziranog pojedinca su u velikoj meri rasterećene

¹⁴ Herman i Julia Schwendinger (1985) ukazuju da kapitalizam uniformno generiše ekonomski individualizam podstičući kompetitivnost. Ekonomski individualizam potiskuje socijalne interese iza ličnih i vodi razvijanju etičkih principa baziranih na indiferentnosti. Adolescenti u kapitalističkim društvima uče da stavljaju vlastite potrebe ispred potreba drugih, što ih rasterećuje nelagode i etičkih dilema vezanih za potencijalne žrtve i dopušta im da se usredsrede na maksimizovanje vlastitog interesa i dobiti od određenog ponašanja. Adolescentna supkultura je klasno određena – postoje potkulture mladih iz više, srednje, radničke i niže klase, a karakterišu ih specifične devijantne, odnosno delinkventne aktivnosti, pri čemu je udruživanje u ulične bande i ulično nasilje karakteristično za mlade iz nižih društvenih slojeva (prema: Williams III & McShane, 2004: 292-293).

razmišljanja o etičkoj i političkoj odgovornosti, odstranjen je politički potencijal društvenih pokreta, a društvena briga i javna sfera su zamenjeni imperativima dobrog života.

Identitet izgrađen oko zabave i konzumerizma kod mlađih generacija izražen je u dominaciji kulture "petka uveče" koja učestvovanje u zabavi, izlaženju po klubovima i opsesivnom praćenju modnih trendova nudi i mobilise smisao, zadovoljstvo i identitet. Prema rečima Jean Twenge, narcistični individualizam u kombinaciji sa nametnutim zahtevima pop kulture koja kroz programe MTV-ja ili emisija kao što je Američki idol (*American Idol*) kreira nerealna očekivanja mladih i proizvodi generacije nezadovoljnih i apatičnih individua. Anksioznost i depresija pojedinaca i čitavih grupa su krajnji rezultati ovakvog stanja socijalne demotivisanosti. Sistem vrednosti koji stalno poručuje da je "najvažnije osećati se dobro" i da "možete da budete sve što želite" često se sudara sa realnošću koja pobija mogućnosti realizacije ovako postavljenih životnih načela. Narcistično orjentisani pripadnici mlađih generacija često vide ljude koji ih okružuju isključivo kao instrumente u ispunjavanju vlastitih potreba. Ukoliko se tako postavljen cilj ne postigne oni postaju veoma ljuti i agresivni, odbijajući mogućnost da se stvari ne odvijaju na način koji su zamislili. Tada se frustracija ispoljava kao bes koji može da preraste u maligno nasilje. Kooperativnost, solidarnost, samokritičnost i sagledavanje sopstvenog interesa u interakciji sa interesima drugih ljudi povlače se pred radikalnim individualizmom mlađih generacija. Osujećenost u ostvarivanju tako osmišljenog životnog koncepta i snova o glamuroznom

životu izaziva razočaranje, depresivnost i uznemirenost koji mogu voditi u cinizam, ali i nasilje.

Privatizovani diskursi zadovoljstva, samodovoljnost i samoorijentisanost kao životni koncept koji se neguje još od školskog uzrasta uronjeni su kulturu posredovanu elektronskim medijima. Analizirajući američku masovnu kulturu James Snead ukazuje da se ona sastoji od potpuno novog seta artefakata sadržanih u masovnoj vizuelnoj produkciji (Snead, 1994, prema Giroux, 2001). Razumevanje značenja kulturnih tekstova koji su sadržani u mnogobrojnim medijskim formama i produkcijama, a često predstavljaju mračne narative koji promovišu različite vrste nasilja, moguće je samo razvijanjem kritičkog mišljenja, tj. kritičke pismenosti (Giroux, 2001). To više nije samo pitanje puke pismenosti, već osposobljavanje mladih ljudi da dublje sagledavaju pitanja politike, moći, socijalne transformacije, rodnih odnosa, jednom rečju, sposobnost demitologizacije najrazličitijih konstrukcija koje kriju konkretne društvene vrednosti i ideje.

Promene koje su zahvatile proces obrazovanja i vaspitavanja mladih prilagođavajući se zahtevima nove ekonomije učinile su obrazovanje neophodnim sredstvom za ulazak u korporativnu kulturu i ekonomiju. Škola se, od strane onih koji su unapred defavorizovani nedostatkom različitih sredstava (materijalnim uslovima za dalje školovanje, nemogućnošću roditelja da pomognu u procesu učenja i sl.) pojavljuje kao otuđena institucija koja nameće disciplinu i red bez svrhe i koristi. U tom smislu pripadnici radničkih porodica školovanje vrlo rano odbacuju kao opciju oslanjajući se na koncept mačizma kao alternativu

neizbežnoj marginalizaciji. Sa druge strane, mladi iz imućnijih slojeva koji u većem stepenu nastavljaju obrazovanje nakon osnovnog i srednjeg školovanja u tom procesu prihvataju drugačiji koncept maskuliniteta koji je takođe određen dominacijom muškosti, ali u vidu racionalnog, stručnog i akademskog znanja i vrednosti. Međutim, nestabilno, korporativno tržište poznog kapitalizma obeleženo enormnim rastom sektora usluga i potrošnje oblikovalo je nove obrasce uspešnosti koji zahtevaju visoko obrazovanje i veštine, ali uključuju specifične karakteristike ličnosti neophodne da bi se ostvarile uspešne životne karijere i izbegla socijalna margina. Uspeh u menadžmentu kontrole rizika podrazumeva da reprezentaciju ličnosti kroz visoko estetizovane, marketinški i statusno određene kriterijume potrošačke kulture. Ličnost je prevashodno oslonjena na sebe i sposobnost performansa. Traženo samopouzdanje postaje stvar isključivo unutrašnjeg iskustva manifestovanog neprekidnim spoljašnjim izlaganjem, a opstanak u veoma zaoštrenoj konkurenciji, napredovanje i ostvarivanje životnih šansi rezultat je kako ličnih karakteristika, tako i različitog stepena raspolaganja neophodnim resursima (adekvatni koledži, društveni kontakti, privilegovane pozicije).

Nakon Drugog svetskog rata prelaz se ekonomije proizvodnje na ekonomiju zasnovanu na tržištu informacija doveo je do transformacije bele srednje klase zaposlenih muškaraca od pogona za proizvodnju do feminizirane potrošnje (Faludi, 1999). Nasilje se kao sredstvo kritike kulture pod diktatom konzumerstva, komercijalnosti i konkurencije u okolnostima radikalnog individualizma, i povlačenja društvenosti, kao i

odstustva kritičkog promišljanja fokusira na protivurečnosti normativnih rodni odnosa i pojavu feminizacije poznog kapitalizma. Nezadovoljstvo koje je prouzrokovano dubokim strukturalnim nejednakostima koncentriše se na uskraćenu muškost, na osećanje žrtve kulture koja je ukrala muškost. Rodna nestabilnost uzrokuje rodnu uznemirenost koja usled nedovoljnog uvida u proces transformacije realne finansijske, ekonomske i društvene moći postaje izvor "otpora muškosti". Stvarno prisustvo novog pobjedničkog koncepta muškosti koji je oličen u menadžersko-finansijskoj transnacionalnoj muškoj eliti zamagljeno je doživljajem osporene muškosti koja ne može da se afirmiše u novom feminiziranom poretku.

Činjenica da su kapitalistička razvijena društva izložena dugotrajnom procesu degradacije ljudskog rada i celih porodica u rastućoj nejednakosti značajnih delova radno aktivnog stanovništva, kao i rastućoj nejednakosti u raspodeli dohotka i bogatstva doveo je do rasta neprijateljstva između društvenih klasa na obe strane. Netrpeljivost je srazmerna distribucijim i značajnom padu u ostvarivanju rezultata demokratskih procesa (Flaschel, 2009). Tako je prema ovom autoru u kapitalističkim društvima došlo do loma građanskog jedinstva koja je izazvala isključivost i neprepoznavanje (*anonymity*) između različitih društvenih klasa. Mržnja prema pripadnicima više klase, diverzija rascepa između propovedanja i obećanja "američkog sna" u kome su svi jednakih šansi u stvarnosti koja nejednako distribuira životne šanse oličena je u anarhističkoj i animalnoj muškosti. Mogućnost da ljudi povrate svoj ponos sagledava se kroz povratak tvrdoj muškosti i povratku prava i ponosa koji su tako

percepiranoj muškosti oduzeti. Pobuna muškaraca sa dna u povratku tradicionalnog muškog identiteta vidi šansu za uspeh u društvu koje je ravnodušno, feminizirano i blazirano. Tradicionalne vrednosti muškog autoriteta doživljavaju se kao neophodna revitalizacija čvrstog poretka vrednosti koji može stvari da dovede u red.

PEJZAŽI POSTKOMUNISTIČKIH DRUŠTAVA

Proces prilagođavanja ideji demokratije i slobodnog tržišta pokazao je da napuštanje komunizma nije jedini uslov za ulazak u demokratski i kapitalistički sistem i da on ne podrazumeva jednaku brzinu i efikasnost u ostvarivanju tog cilja. Promene su podrazumevale daleko kompleksniji proces transformacije nego što je smena političkog i ekonomskog sistema, a posebno značajne su bile one promene koje su se odigravale u kulturnoj sferi. Brisanje razlika između postkomunističkih i zapadnih zemalja problematizovalo je pitanje povratka moderne u bivše komunističke zemlje i njihov izlazak sa periferije svetskih tokova. Realnost promena pokazala se daleko komplikovanijom od očekivanja ispunjenih entuzijazmom novih vlasti i građana da će se demokratija, tržišna ekonomija i građanska sloboda ostvariti lakim i brzim instaliranjem novog društvenog poretka. Ekonomska liberalizacija je rezultirala ekonomskom periferizacijom, raslojavanjem, osiromašenjem do pauperizacije, politička

transformacija iz jednopartijskog u višepartijski sistem nije značila snaženje demokratske političke kulture već je došlo do porasta retradicionalizacije, etnonacionalizma, klerikalizacije. Protivurečnost tranzicije ispoljena je kroz antimodernizacijske i destabilizirajuće trendove koji su pratili proces transformacije.

Planirana transformacija iz socijalističke ekonomije kao jednopartijske državne ekonomije u tržišnu ekonomiju i političku demokratiju, u isto vreme je predstavljala i napuštanje jedne ideologije u ime druge, koja je implementirana u postkomunistička društva od spolja definisanom tranzicijom. Dominantnu tranzicionu strategiju, a neki bi rekli ideologiju promovisali su MMF, Svetska banka, Evropska unija i strane vlade po istom receptu za sve, izbegavajući da prihvate specifične okolnosti i u skladu sa njima mogućnosti, obim, brzinu promena koji su značajno varirali između postkomunističkih zemalja (Zamfir, 2004, prema Fairclough 2005).

Međutim, termin tranzicija ima šire značenje u savremenom globalnom društvenom kontekstu, jer tranzicija podrazumeva i kategorije kao što su "globalizacija", "ekonomija zasnovana na znanju", "informatičko društvo" koje se odnose na promene u aktuelnoj društvenoj stvarnosti na globalnom nivou. U tom smislu se razlikuju političke i ideološke strategije "tranzicije" i stvarni procesi i dinamika promena koji se odvijaju u savremenom svetu i imaju opšti karakter, i uticaj koji diversifikuje specifičnostima pojedinačnih regiona i zemalja.

Tranzicija uključuje masovno prodiranje potrošačke kulture i industrije zabave kao nove kulturne paradigme kojima je

definisan prelazak iz društava ograničene potrošnje u demokratska kapitalistička društva široke konzumerske potrošnje.

Potrebno je razlikovati, veoma povezane ali, ipak različite efekte tranzicije kao smene političkog i ekonomskog sistema i efekte tranzicije kao šireg procesa koji se očituje na planu kulture svakodnevnog života. Dok je u užem smislu tranzicija bila, u manjoj ili većoj meri, deo strateški osmišljenih projekata, ovaj drugi aspekt se odvijao spontano, gotovo stihijski, a prihvaćen je na širokom planu, bez otpora i bez naročitog promišljanja o posledicama koje će proizvesti. Socijalni potresi i konflikti koji su pratili prelazak socijalističkih društava u tržišnu ekonomiju i političku demokratiju, u velikoj meri su određeni kulturnom transformacijom ovih društava koju karakteriše dominacija novog sistema vrednosti, promene u rodnim režimima, nova ideologija i dr.

Prevazilaženje jaza između periferije i razvijenog centra predstavlja deo transformacijskog procesa pri čemu prodor potrošačke kulture, industrije zabave i komercijalizacija kulturne sfere predstavljaju najefektivniji deo procesa promene, čiji se naj snažniji uticaj osetio u vaninstitucionalnim segmentima svakodnevnog života. Dok su politički i ekonomski preobražaj istovremeno sprovodile i osujećivale žilave strukture i mehanizmi nasleđeni iz komunističke prošlosti, promena kulturne paradigme odvijala se nesmetano, bez otpora, ona je bila stvar opšteg konsenzusa, postajući kompenzacijsko društveno polje koje je nudi privid novog, obećanog sveta. Suština promena je smeštena u sferu kulture jer su razlike nestajale u naizgled

otvorenim mogućnostima trošenja i konzumiranja, kao i šanse da se kroz njih živi bolji i bogatiji život. Međutim, brzo se pokazalo da su te šanse varljive i za većinu stanovništva daleke i neostvarive, a da je od svega ostala samo temeljna i totalna promena vrednosti koja ostvarene životne šanse definiše po ugledu na različite idole tržišta potrošačko-konzumerske kulture zapadnih društava. U posttranzicionoj Srbiji se nezaustavljiv nalet komercijalnih, medijskih i potrošačkih imperativa preplitao sa retradicionalizmom, populizmom i nacionalizmom produkujući dominantu političko-estradnu kulturu.

Političke i ekonomske promene su imale visoku socijalnu cenu izazivajući vidljivu polarizaciju između bogatih i siromašnih, privilegovanih i marginalizovanih, sledeći kontinuitet prikrivene, ali vrlo prisutne socijalne nejednakosti uspostavljene još u periodu komunizma. Transformacija svojine odvijala se u znaku kriminalizovane privatizacije i konverzije političkog u ekonomski kapital. Odsustvo razvijenih demokratskih institucija i tržišnih mehanizama pojavljuje se kao izvor nelegalnih, koruptivnih, malverzatorskih i monopolskih sprega koje guše i zaustavljaju razvoj postkomunističkih društava udaljavajući ih od sanjanog opštedruštvenog prosperiteta i blagostanja. Nove socijalne podele uz paralelni pad društvene sigurnosti i zaštite izazvale su ogromno razočaranje velikog dela stanovništva koje je neoliberalna stihijska tranzicija pretvorila u društvene viškove lišene čak i one sigurne egzistencije u oskudici koju je nudio prethodni sistem.

Poput posleratne prisilne industrijalizacije koja je menjala društvenu strukturu socijalističkih društava, tranziciona

deindustrijalizacija je obeležena stvaranjem nove društvene strukture u postkomunističkim zemaljama koja se sastoji u brzom razvoju u prethodnom periodu zanemarenog sektora usluga, finansijskog sektora, kao i nekada zabranjenih grupa kakvi su preduzetnici. Status različitih društvenih grupa je dramatično izmenjen, razlike u prihodima su drastično porasle, društvena nejednakost, siromaštvo i nezaposlenost pogađaju slojeve koji nisu imali na raspolaganju sredstva da iskoriste nove mogućnosti u politici, ekonomiji i društvu. Za njih je pad komunizma doneo nove teškoće, pogotovo u ranom periodu tranzicije kada su proizvodnja i životni standard dramatično padali u većini zemalja. Podela društva na pobednike (mlade, dobro obrazovane, urbane) i gubitnike (starije, nekvalifikovane radnike iz propalih industrijskih grana, stanovnike ruralnih područja, veliki broj žena) imaće velike društvene posledice. Mnogi od njih povezani su sa porastom različitih oblika kriminaliteta i društvenom patologijom (alkoholizam, maloletnička delinkvencija, prostitucija, nasilje u porodici, upotreba droga, ulični kriminal, trgovina ljudima, organizovani kriminal, trgovina seksom). Narasle su tenzije između različitih etničkih grupa, rasprostranjene su diskriminacija i marginalizacija manjinskih grupa, pre svega Roma, ksenofobija i antisemitizam iz sfere tabua postaju maligni sadržaj političkih diskusija. Ekstremne nacionalističke stranke i porast rasističkih pokreta, posebno u ekonomski nerazvijenim regionima drastičan su odraz ovih trendova.

Kontrast između, uglavnom mirne tranzicije i njenih burnih posledica uzdigao je set pitanja koji se tiču aktuelnog "prostora" za socijalne konflikte u tim društvima, kao i u njihovim kulturnim

i institucionalnim zaostavštinama. U političkoj areni, komunistički režimi su dugo propadali i nedostatak legitimnosti oslobodio je uglavnom politički nekonfliktnu tranziciju. Socijalni konflikti koji su se pojavili u tom procesu parcijalno u procesu deregulacije ekonomije i etabliranju tržišne ekonomije (Karsted, 2003) našli su svoj izraz u drugim socijalnim arenama. Kroz kriminal radije nego kroz politički kontekst tih konflikata manifestuju se društvena previranja i društveni razdor. Dok se okvir institucionalne demokratije nije pojavio u političkoj sferi, u društvenoj areni svaki okvir normi, stega i vitalnih socijalnih funkcija rasturao se pod zamahom promena koje su dotakle sve institucije i njihove osnove legitimnosti, ma koliko da su već bile slabe i narušene u "svakodnevnoj kulturi". "Tranzicioni san" u političkoj areni postao je "noćna mora kriminala" u socijalnoj areni.

Talas kriminala narastao je usled tranzicionih potresa u postkomunističkim društvima utapajući se u "globalnu anomiju" koja kao skrivena posledica neoliberalizma predstavlja deo zajedničkog iskustva koji su osetile i zapadne demokratije, samo što je u slučaju istočnoevropskih zemalja intenzitet pritiska koje su iskusile bio veći (Kastred, 2003).

Od početka 80-ih, većina zapadnih demokratija je smanjila svoju socijalnu politiku i usvojila "princip slobodnog tržišta", što je bilo dizajnirano tako da dejstvuje u dubokoj vezi sa globalizacijom. Slojevi čiji su pripadnici izgubili veru u svaki red, kao i u vitalne institucije krivičnog sistema kao što su policija i sudovi, moraju postati skloniji violentnim konfliktima. Erozija legitimiteta institucija vitalnih za demokratska društva –

kao što su sistem obrazovanja, socijalna država i pravosudni sistem – jasno koincidira sa usponom uličnog nasilja, legalnog cinizma i nepoverenja.

U tranzicionim zemljama nedostatak građanskog društva u kulturi i praksi definisao je obrise društvenog života.

Reforme koje su donele određene slobode, nove modele života, tržišnu ekonomiju i privatnu svojinu determinisane su kontekstom nerazvijenosti, siromaštva, korupcijom, kriminalizovanim elitama, a u pojedinim područjima i ratnim okolnostima. Postoji obilje literature i istraživanja koja svedoče o teškoćama i devijacijama u tranziciji totalitarnog komunalizma u demokratsko građansko društvo i tržišnu ekonomiju kroz analizu različitih društvenih segmenata kao što su, ekonomski, politički, institucionalni, socijalni i kulturni.

Sociolog Pjotr Sompka upozorava da se drugo rođenje kapitalizma fundamentalno razlikuje od prvog. Proces tranzicije, po njegovom mišljenju, počeo je iznenada kao radikalan raskid sa prošlošću koju čini prethodni socijalistički sistem, pri čemu nije omogućeno postepeno stvaranje kapitalističkih institucija, načina života, vrednosti i ponašanja. Naprotiv, socijalizam je uništio tržište i privatnu svojinu. Prema tome, umesto da sledi prirodan evolutivan proces, u istočnoj Evropi je put ka kapitalizmu bio obeležen gigantskim skokom. Zemlje Istočne Evrope su, prema Sompki, započele svoje dugo putovanje u kapitalizam u trenutku kada je on bio već moćan i razvijen i nudio imitaciju obrazaca koji su stvoreni u drugim delovima sveta, kao što su metropole zapadnog sveta.

Može se zaključiti da se Istočna Evropa našla u situaciji da nestrpljivo pokušava da popuni svoje istorijske praznine i da joj u tome nedostaju temelji nadgradnje¹⁵. Privlačnost kapitalističkog komfora zasnovana je na premisi zadovoljavanja decenijama osujećenog potrošača iz bivših komunističkih društava da kupi robu i predmete koji su mu nekada bili nedostupni i na taj način uhvati korak sa Zapadom. Ova promena se zasniva na reinterpretaciji iskustva lišavanja iz vremena komunizma, u novim okolnostima demokratije i kapitalizma.

Promena kulturne paradigme

Etos konzumerstva koji je obuhvatio društvo kasnog kapitalizma za mnoge ljude znači samoindividualizaciju i samorealizaciju ostvarenu kroz materijalno značenje – novac (kao oblik komoditeta). Identitet dobija formu konzumerski orijentisanog narcizma (Lash, 1979, prema Hayward 2004:5). Konzumerska kultura korespondira sa kulturom narcizma, novim konceptom sopstva koji referira na individualni performans koji ističe pojavnost, samoizloženost i menadžment impresija (Johnston, 2001:93). Sa birokratizacijom korporativne karijere

¹⁵ Činjenica da se Jugoslavija sa svojim liberalnim ekonomskim merama, potrošačkom kulturom i otvorenom razmenom sa Zapadom činila najbolje pozicioniranom među zemljama sa planskim privredama da zakorači u tranziciju, dodatno komplikuje rezultate transformacije i dominantne predstave danas... Produžen život starih kadrova iz socijalizma, autoritarne i isključive nacionalističke državne ideologije, ekstremna politička i ekonomska nestabilnost, mafijaška privatizacija, siva ekonomija, klijentelističke mreže, korupcija, klerikalizacija, neotradicionalizam, politička manipulacija i populizam – svi ovi aspekti skupa odaju utisak neuspelih tranzicija, neke vrste novog varvarizma i nemoernih društava na dijametralno suprotnom kursu od onog kojim su krenule zemlje Višegradske četvorke (Schierup, 1999: 1-32; Musić, 2011).

vrline su dobile svojstvo narasle kompeticije sa vršnjacima, prodaje, "podizanja", pojačavanja i razvijanja personalnog magnetizma. Građanstvo, demokratija, dužnost, rad, čast, reputacija, moral i integritet zamenjeni su presonalitijem kao novim setom koji se povezuje sa atributima fascinacije, rasta, kreativnosti, dominacije i slobode. Stil, mladost i "dobar izgled" (Featherstone, 1982) koji su neizostavno izloženi, čine svojstva i interese nove personalnosti u konzumerskoj kulturi. Imidž prelepog tela, otvorene seksualnosti povezane sa hedonizmom, zadovoljstvom i izloženošću ističu važnost spoljašnosti. Novi narcistički tip individualnosti, o kome je reč, opisuje se kao prekomerna samosvest, nastojanje da sopstvo i personalnost budu shvaćeni kroz komoditet, kao glad za emocionalnim iskustvima i traganje za fantazijom o snazi i večnoj mladosti. Popularni heroji nisu više graditelji imperija, inventori i uspešni. Naši slavni su filmske zvezde i pevači, lepi ljudi uživanja koji se izjašnjavaju za filozofiju uživanja pre nego za disciplinu i rintanje (Pachter, 1975:330). Slobodno vreme i aktivnosti uživanja dovedeni su u orbitu tržišta, hobija i zabave. Iskustva postaju pojačano zavisna od kupovine komoditeta. Izvesne teme se beskrajno ponavljaju, beskrajno kombinuju, vraćaju se advertajzingom i imaginatorijumom konzumerske kulture: mladost, lepota, energija, fitness, luksuz, pokret, romantičnost, egzotika, uživanje i zabava.

Šta god da je obećanje tog imaginatorijuma: konzumerska kultura zahteva od primaoca - učesnika širok i budan, energičan, kalkulatívni, maksimizirajući pristup životu – tu nema mesta za umirene, naviknute i dosadne (Johnston, 2001:81).

Kratkorični hedonizam kao odgovor na nagomilane tenzije svakodnevnog života predstavlja odgovor sebi prepuštenog pojedinca u okolnostima dominacije potrošačke kulture. Uzrok kratkoročnog hedonizma treba potražiti u niskoj toleranciji na frustraciju. To što je nepodnošljivo se uglavnom svodi na nemogućnost odlaganja trenutnog zadovoljstva. Niska tolerancija na frustraciju koja kaže "hoću sve i hoću odmah" je potkrepljena društvom u kojem živimo. Potrošačko društvo "bombarduje" idejama, nagradama, popustima, mogućnostima, reklamama "za bolji život" i trenutnu sreću. Potraga za libidnim užtkom, koji često izmiče, utiče na dekonstrukciju socijalnih veza i grupa. Kapitalizam indukuje usamljenost jer povezuje subjekta sa objektom. Deklerk kaže da je objekat poželjan samo dok je nedostižan, čim ga dobijemo, on gubi svoju vrednost.¹⁶ Jedinstvena osobina konzumerske kulture sadržana je u stalnom propagiranju novih zahteva koje stavlja pred individue, ona stalno traži više. Više dobara, više stimulacije, više iskustva – subjekt kasne modernosti početno može naći utehu u participaciji u mnoštvu konzumerske prakse i u "eskapističkim turama" koje su ulimativno uzaludne (Hayward, 2004:12). Obećanja, fantazije i aspiracije koje propagira konzumersko društvo nikada ne mogu biti ostvarene u potpunosti. Osećanje frustracije, socijalne napetosti i uzaludnog obilja dovode do stanja neicrpne želje (Lury, 1996). Izloženost individue kao preduslov samoprotvrđivanja dovodi do njene ranjivosti.

Prezir prema svemu što odstupa od imperativa lagodnog, zabavnog i glamuroznog života na socijalnom planu rezultira

¹⁶ Renata Senić, psiholog, Danas, 9.2. 2012, str. 24-25

razočaranjem i revoltom u susretu sa realnošću koja je daleko od medijskih predstava o uspehu. Uznemirenost, nezadovoljstvo i bespomoćnost nastaju kao posledica neprekidne kompeticije uslovljene izrazitom ekonomskom i društvenom polarizacijom. Kompenzacija za neuspeh se traži u hiperkomercijalizovanoj zabavi, medijskom spektaklu, imitaciji, reprodukciji i modi.

Potrošačko-konzumerska materijalistička kultura poznog kapitalizma ima zavodljivu tendenciju brisanja razlika (klasnih, etničkih, rasnih i dr.) jer pojedince razvrstava prema mogućnostima i osobenostima participacije u estetizovanoj potrošnji. Individue su definisane pozicijom na tržištu dobara i usluga sa specifičnim simboličkim značenjima u procesu prepoznavanja uspešnih i neuspešnih, bogatih i siromašnih, privilegovanih i neprivegovanih. Stvoren je privid da će se posedovanjem određenih statusno-potrošačkih proizvoda i usluga premostiti jaz koji deli veoma polarizovane pripadnike različitih socijalnih slojeva i klasa. Postignuta je njihova saglasnost u interiorizaciji takvog cilja kao legitimnog i ultimativnog. Frustracija ne potiče u odbijanju nižih i materijalno uskraćenih slojeva da prihvate cilj već je izazvana nedovoljnim sredstvima da se on ostvari. Samopouzdanje i afirmacija postaju pitanje sposobnosti pojedinca da se reprezentuje kao konzument specifičnih dobara i usluga, često, bez obzira na stvarne mogućnosti. Shodno tome, taj cilj se ostvaruje na štetu nekih drugih značajnijih aspekata života. Homogenizirajući potencijal potrošačke kulture daje mogućnost da se na prezentacijskom nivou nivelišu stvarni socijalni rascepi uz istovremeno intenziviranje tenzije i konflikta usled finansijskih ograničenja da

se u potrošnji učestvuje. Pojedinaac osujećen u potrošnji trpi veliku deprivaciju jer se dovode u pitanje njegov identitet i mesto u socijalnom prostoru.

Značaj i imperativ ostvarivanja nametnutih materijalnih ciljeva pojavljuje se kao izvor nasilja kome pojedinci pribegavaju u njihovom postizanju. Ulični kriminal nije više očajnički akt siromaštva, niti definisan gest protiv sistema već, na jednom nivou, nemogućnost da se prevaziđe materijalni deficit, a na drugom nivou, da se reprezentuje forma konstrukcije identiteta koji je uslovljen kupovinom. Ukoliko on ne uspe da se otvori kroz kupovinu ostvariće se kroz krađu dobara. Konsekventno, ulični kriminal se u mnogim instancama može sagledati kao delovanje "konzumerskih mašina" čiji je primarni cilj posedovanje poslednjeg modela mobilnog telefona ili dizajiranog asesoara. Današnje konzumersko društvo time nije više jednostavno poželjno, već se (posebno za mlade ljude) pojavljuje kao esencijalno za individualni identitet koji menja oblike iz momenta u momenat (Hayward, 2004: 5). Dehumanizovanost tako definisane vrednosne orijentacije završava u individualnom egocentrizmu i oslobađa pojedinca od skrupula prema istim takvim pojedincima.

Procena uticaja preovlađujućeg sistema konzumerstva odnosi se na isticanje pozitivnog ili negativnog aspekta koji on ima na socijalni razvitak. Autori koji zastupaju pozitivne strane konzumerske kulture poentiraju dimenziju uživanja, emocionalnu dimenziju izražavanja identiteta, autonomiju i samointeres koji se postižu kroz konzumiranje i izlaganje dobara i servisa (Nava, 1992, "shopping as salvation"). U tom

smislu, bi uticaj potrošačke kulture u posttranzicionim društvima bivših komunističkih zemalja imao dimenziju oslobađanja kreativnosti, raznolikosti i slobode izbora.

Centralizacija i kolektivizacija komunističke proizvodnje je imala izrazit uticaj na životni standard i dostupnost robe široke potrošnje. Jedan od principa komunizma bio je da ljudi nisu slobodni da kupuju šta žele i robu koja im se dopada. Praksa planiranja proizvodnje i centralizacije cena se odražavala u vidu stvaranja nestašica. Socijalistička privreda se tako pojavljuje kao ekonomija nedostatka ("economies of shortage"). U centralizovanoj komunističkoj ekonomiji postojala je teškoća nabavke najosnovnijih dobara, to je stvaralo opšti utisak da su svi jednaki u nevoljama, ali su privilegije bile distribuirane kao specijalne počasti koje je određivala komunistička partija. Potrošački izbori su bili jako uski, izbor robe široke potrošnje je činio ljude neverovatno sličnim, što je relevantno sa stanovišta malih mogućnosti za originalnost, ljudi su u masovnoj proizvodnji imali pristup istim, unificiranim stvarima. Sistem koji je pokušao da stvori jednak i fer standard života iznedrio je uniformisano društvo u kome su ljudi imali malo pristupa originalnosti u smislu izbora ishrane ili mode (Curry, 1995:70).

Pravo na kupovinu, konzumiranje i pristup svim robama i uslugama predstavlja promenu u odnosu na svet komunizma, vodeći faktor za ponašanje potrošača. Kao najznačajnija za proces demokratizacije pojavljuje se pojačana potrošnja, ona je njegov najznačajniji ishod, a jurnjava za materijalnim plenom najviši stepen razumevanja demokratije, napredak koji se odvija na površini bez razlikovanja vrednosti od grabeža.

Ulazak robe široke potrošnje u živote pojedinaca iz svih društvenih slojeva i to podržan od strane sistema koji se okreće oko kupovine, reklamiranja i marketinga ukazuju na značaj analize uticaja potrošačke kulture na svakodnevni život ljudi. Svaki aspekt ponašanja potrošača određuje njegovo mesto u društvu, njegovu klasnu pripadnost, specifičnost u obrazovanju, nacionalnosti, životnoj dobi. Društvene grupe se prepoznaju u načinu na koji troše – simbolička vrednost proizvoda dobija na važnosti pri čemu se, za većinu stanovništva, postignuća u domenu potrošnje pojavljuju kao dominantni, ali nedostižni cilj. Snažan priliv uvozne masovne kulture koja igra ulogu zamene za predmet političke kulture koja je bila karakteristična za stari režim.

Istočni Evropljani su se prilagodili materijalizmu na jedinstven način koji će ih dovesti do nekih društvenih suprotnosti; oni koje su doživljavali kao glavne krivce za svoje patnje pojavice se dobro obučeni sa upadljivo raskošnom potrošnjom (Stzompka, 1991). Ovo je u najboljem slučaju bio šok koji je promenio prirodu društvenih odnosa i veza. U komunističkom sistemu manjak roba je dovodio do složenih odnosa i veza u koje su ljudi stupali da bi pronašli alternativna rešenja za potrebe potrošnje koje nisu mogli da zadovolje. Posle komunizma traganje za individualnim potrebama će dovesti do povećane važnosti novca u odnosima između ljudi, pojavljuju se nove društvene nejednakosti sa oštrom demarkacijom bogatih i siromašnih u novim okolnostima demokratije i kapitalizma.

Postkomunistički potrošači u skladu sa prirodom i nedostacima i lišavanjima u vreme komunizma determinisani su potrošačkim obrascima koji su vođeni aktivnom željom da se

prevaziđu lišavanja iz vremena komunističkog režima. Nakon pada gvozdene zavese i prodiranjem sistema otvorenog tržišta raspoloživost materijalnim dobrima je značajno porasla. Cene su porasle, skupa i luksuzna roba je ušla na tržište. Materijalna dobra i vlasništvo su dobili novi značaj, oni koji su imali moć ili sredstva su kupovali, ali za mnoge su te robe ostale nedostupne. Sve veći broj potrošnih dobara i izgled stranih proizvoda doneo je sa sobom povišenu svest i interes za materijalističke interese potrošača i mogućnosti potrošnje. Jednostavan i ugodan način života, sa pritiskom na luksuz prodiru u bivše komunističke režime. Ove nove opcije potrošnje su novi načini da se simbolizuje pripadnost novom, oslobođenom načinu života. Moćni simboli kapitalističkog društva, zapadne slobode i potrošačke kulture osvanuli su u gradovima istočne Evrope.

Pjotr Sompka opisuje put ka demokratiji i kapitalizmu, kao beg, trčanje u kome većina ljudi želi da dobije u gostima, a samo veoma maloj grupi je jasno i razume šta kapitalistička promena zaista znači; za velike mase ljudi ona je prilično nejasna parola, u velikoj meri kao vrednost izražena kao sinonim dobrog života - prosperitet, bogatstvo, potrošnja i ponekad sloboda (Stzompka, 1991). To je proces reinterpretacije prošlosti kao reakcija protiv nje, težnja za dostizanjem nove alternative, koju možda nisu dobro razumeli, ali je sagledavaju samo u odnosu na staru alternativu. Ova promena dolazi sa pragmatičnom, materijalističkom smenom, to podrazumeva novi normativni poredak, na osnovu novih vrednosti i interesa koji se shvataju kao ciljevi i prihvaćeni su uz primenu sredstava za realizaciju tih ciljeva, odnosno pravila društvenog ponašanja. U skladu sa

potrošačkom opcijom, postoji možda legitimna pretpostavka da su potrošači u postkomunističkim društvima stvorili niz pragmatičnih interesa koji pokreću novi sistem na otvorenom tržištu zasnovan na reinterpretaciji komunističkog nasleđa. Promene u vrednostima su gotovo sveprisutne i neprestane. Međutim, sporna tačka u vezi sa ovakvim društvenim ponašanjem je u tome što ono ne može da funkcioniše u većini slojeva (nasleđe komunističkog režima koji je stvorio veliku, ali nedovoljno konkurentnu radnu snagu). Ovi ljudi mogu samo da teže oponašanju kapitalističkog potrošača. U smislu socijalizacije, stariji ljudi imaju tendenciju da se drže rezervisano i oprezno u potrošnji i prihvatanju potrošačkog obrasca, dok su mlađi ljudi sa manje komunističke pozadine u socijalizaciji, manje svesni promena koje se dešavaju. Politika lišavanja je bila praksa ljudi u komunističkim društvima. U kritici kapitalizma jedan od Marksovih koncepata je bio fetišizam robe u kome je on tvrdio da robna proizvodnja stvara depersonalizovanu ekonomiju u kojoj proizvodni sistem negira ljudsku mogućnost samoostvarenja kroz proces kreativnog rada i socijalne saradnje, ali to se nadomešćuje dostupnošću robe koja se može nabaviti u tržišnom centru.

Masovnije prodiranje kulture konzumerizma u postkomunistička društva nije bilo ostvarenje Markuzeovog sna o prevazilaženju nestašice već je značilo kolaps u primarni narcizam (Adorno). Sa druge strane, nepoverenje prema svim totalitarizujućim diskursima kao produkt kulturne zaostavštine de-staljinizacije (Buck-Morss, 2000: 232-233) izrodilo je politički cinizam i proizvelo regresivno psihičko stanje kao reakciju

nemoći društva da adekvatno odgovori na predatorsko ponašanje sopstvenih elita.

Ogoljena socijalna nejednakost i razmetanje tranzicionih dobitnika pojačavali su osećanje ozlojeđenosti i nesigurnosti u populaciji, stvarajući generalnu sumnju u poštenje i socijalnu pravdu. Novo blagostanje i široko razmetanje podsticali su sumnju kako u zakonske norme i njihovu primenu, tako i u osnovna načela društvenog morala (napuštanje vere u norme i zakone dovodi do "legalnog cinizma" koji konvencionalne vrednosti proglašava za irelevantne, nepraktične i nedostižne). Nova forma očigledne nejednakosti rezultirala je tokom tranzicije fazom eksplozivne mešavine nepoverenja, socijalne degradacije i daljeg socijalnog deljenja.

Novе vrednosti i interesi se shvataju kao ciljevi koji se ostvaruju uz primenu sredstava za realizaciju tih ciljeva, odnosno pravila društvenog ponašanja i gotovo su totalno okrenuti potrošačkoj opciji.

Odnos društva i kulture na najneposredniji način obezbeđuje vezu između individualnog i kreativnog sa društvenim i javnim. Kultura, jedna od osnovnih dimenzija svakog društva, naročito je značajna za razumevanje procesa stvaranja, profilisanja i kristalizacije sistema vrednosti. Vremena velikih društvenih gibanja, kroz koje je prolazilo i prolazi društvo u Srbiji, obeleženo je velikim i naglim obrtima u sistemu vrednosti. Stari sistem vrednosti radikalno se odbacuje a na njegovom mestu još se ne uspostavlja novi konzistentan sistem vrednosti (Mrđa, 2004:158).

Analiza aktuelne "kulturno-antropološke" paradigme i sistema vrednosti u srpskom društvu mora uzeti u obzir da se ono razapinje između stanja kumulativne višedecenijske krize i tranzicionog procesa koji promovise vrednosti razvijenog kapitalizma.

Efekti krize vezani su za različite oblike lišavanja, vrednosnu dezorijentaciju, permanentno stanje brige i neizvesnosti, gubitak samopouzdanja i odustajanje od aspiracija koje nisu skopčane za puki opstanak. Sa druge strane, kako ističe Srećko Mihajlović, "determinante iz dvodecenijske tranzicije čine život prinudnim i svakako veoma suženim izborom. Budućnost neumitno dolazi, ali sa malo našeg upliva i po pravilu izvan naših aspiracija i želja" (Mihajlović, 2004:30). Smanjivanje mogućnosti za ostvarivanje aspiracija, po njegovom mišljenju, dovodi do smanjivanja aspiracija (frustracija se izbegava tako što se kao odbrambeni mehanizam prihvata kompenzacija, putem koje se neostvarljivi ciljevi zamenjuju ostvarljivim) i u tom smislu se prilagođavanje stvarnosti odigrava spuštanjem kriterijuma i odustanjem od prvobitnih očekivanja u različitim životnim sferama. Socio-kulturni model nejednakosti koji osnažuje kolektivističku orijentaciju među stanovništvom direktno pojačava konflikte i nasilno saodnošenje među grupama, posebno kada se takmiče oko oskudnih resursa (Felson i Tedesci, prema Kastred 2003:312).

Intenzivirani upliv potrošačko-konzumerske kulture i za nju specifičnog vrednosnog sistema u postsocijalističko društvo, tokom i nakon tranzicionog perioda, doneo je prevagu

vrednosnih ciljeva orijentisanih ka materijalnom i komercijalnom uspehu. U srpskom društvu je prisutna vrednosna konfuzija u kojoj egzistiraju fragmentirani kulturni i vrednosni obrasci. S jedne strane, stoji konzervativizam u kome je pojedinac određen pripadnošću kolektivu sa izrazitim otporom prema promeni koja može da naruši smisao, ciljeve i poredak koji su definisani u okviru kolektiva; s druge, "afektivna autonomija" kao vrednosna dimenzija koja individuu određuje kao centralnog arbitra u definisanju sopstvenog smisla, ciljeva i izbora, ali prevashodno na planu afektivnih stanja. Paralelno prisustvo ova dva pola pokazuje da nije došlo do dovršenog prelaska iz jednog vrednosnog sistema u drugi, te se u društvenoj praksi istovremeno manifestuju konzervativizam (retradicionalizacija, etnocentrizam, zatvorenost, kolektivistička svest) i pojačana težnja ka vrednostima "afektivne autonomije" (uzbudljiv život, uživanje u životu, ugodnost, brzo postizanje moći, slave i materijalnog uspeha) (Šram, 2004). Težnja ka afektivnoj autonomiji pojačava materijalističko-hedonističke vrednosne orijentacije. Istraživanje Zlatka Šrama identifikuje veoma zanimljivu vezu između nacionalističkog sindroma i materijalističko-hedonističke orijentacije, jer se "u psihološkoj pozadini materijalističko-hedonističke vrednosne orijentacije nalazi jedna hostile depresivna i sociopatsko agresivna struktura ličnosti" (Šram, 2004). Šram zaključuje da nacionalistički orijentisani pojedinci pate od dubokih nerazrešenih unutrašnjih konflikata i jednog specifičnog sindroma sociopatske depresije za čiju je psihodinamiku karakteristična istovremena prisutnost simptoma bega i napada (Šram, 2004). Sklonost ka izlaganju

rizicima, potreba za društvenom moći i popularnosti, egocentričnost i zapostavljanje ličnog psihološkog razvoja karakteristika je ovog socijalno-psihološkog profila.

Život dizajniran stilovima potrošačke kulture osnažuje samoprocene mladih zasnovane na nerealnim očekivanjima. Revolt zbog stvarno oskudnih životnih šansi da se ta očekivanja ostvare udaljava pojedince od ideje da se cilj vrednosno preformuliše i ospori koncept koji nameće preovlađujuća materijalističko-konzumerska kultura. Mogućnosti konstruktivne promene nestaju u različitim oblicima ideološkog zavođenja koje adekvatnu društvenu reakciju skreće ka mobilisanju nasilja pokretanjem mitskih obrazaca. Mitotvorački potencijali ideologije koja popunjava prazninu dovodi do konfuzije i cinizma, posebno kod omladinske populacije koja se rastrže između ideala lagodnog i izuzetnog života i stvarnosti koja deprivira na svakom planu.

"Na takav način subkulture u određenoj mjeri naravno predstavljaju sofisticiraniji zahtjev za robama i uslugama i vjerojatno ništa više od toga. U tom smislu, što se više održava trivijalna reprezentacija subkulturne pozicije, to više specifična subkultura postaje dijelom režima. Subkultura u širem kontekstu se dakle otjelovljuje kao neka vrsta romantizirane "odmetničke pozicije" i kao takva, depolitizirana, postaje dijelom reprezentacije neoliberalne definicije slobode. Slobode koja nema veze sa klasnom borbom, nego koja održava pojam individualne slobode unutar tržišne konceptualizacije pojma – slobode da se kupuje, zadužuje i da se u istom ropstvu nesputano uživa (Tatlić, Dokuzović 2011:62)".

U pobuni protiv takvog poretka izostaje intelektualna, afektivna i etička osvešćenost koja podrazumeva norme, znanje i vrednosti koje osmišljavaju pravac i cilj akcije koji neće biti puki fašisoidni povratak u tribalnu agresiju usled nezadovoljstva sopstvenom pozicijom u poretku. To navodi na Ortegin zaključak o pobuni masa, posebno kada je reč o generacijskoj pobuni, koja je po mišljenju ovog sociologa osujećena u mentalnom razvoju dominacijom vizuelnih informacija. Veliki broj mladih je demotivisan i odbija da prihvati vrednost sticanja objektivnog znanja ne razumevajući značaj koje ono ima u formiranju sopstvenog mišljenja, stavova i vrednosti. Banalizacija, komercijalizacija i preterana orjentisanost na medijsku interpretaciju stvarnosti ne dozvoljava umno i kritičko promišljanje te stvarnosti.

Individualizacija adolescenta se odvija u naporu da postigne originalnost kršenjem postojećih normi i pravila. Pojavljuju se primitivne omladinske supkulture koje funkcionišu na osnovu slepog oponašanja, agresije, ksenofobije i banalnosti. Pobuna protiv normi i tradicija u ideologiji pobune masa čini ih razmaženom decom sličnom primitivnim varvarima.

"... tu i leži ironija retorike individualne slobode kao specifične ideologije koja producira isključenje drugog implicirajući beskonačni dug onih koji ostaju uključeni u kapitalistički proizvodni proces i metodiku njegove političke legitimizacije. Stoga, zaštita individualca kao podtekst uključanja u strukturu eksploatacije zapravo je temelj (takve) fragmentacije populacije i njene depolitizacije – sve pod krinkom slobode, te uz

aproprijaciju određenih formi otpora kojima se konzekventno dodjeljuje tržišna vrijednost" (Tatlić i Dokuzović 2010:62).

Konzumerska kultura kao oslobađajući fenomen (Miller, 1995) se nije ostvarila kao "transcediranje klasne hijerarhije". Naprotiv, pokazalo se da ona mnogo više individua isključuje, nego što uključuje. Stvoren je novi ambijent sa vrlo oštrom granicom između onih "koji imaju" i "onih koji nemaju" (Bauman, 1987: 149 prema Hayward, 2004:6). "Samopotvrđujući" potencijal konzumerske kulture duboko je problematizovan time što je fokusiran na konzumersku praksu tzv. "nove srednje klase", "novih malih buržuja", pri čemu se ignorišu velike grupe građana.

Za duboko sagledavanje novih društvenih procesa i promena mora biti uključeno "umno mišljenje" (Golubović i Jarić, 2010) koje će ukazivati na neslobodu, nejednakost, formalizam, utilitarizam i vrednosno neutralni pragmatizam i stalno se suprotstavljati svakoj vrsti totalitarizma. Pokazalo se da intezivan tehnološki razvoj ne mora biti praćen adekvatnim razvojem duhovnih ljudskih kapaciteta što će se neminovno odraziti na polje vrednosti, posebno u periodima sve češćih društveno-ekonomskih kriza.

Jelena Đorđević¹⁷ smatra da se prava tranzicija odvija na nivou kulture i da predstavlja šokantno stanje adaptacije na nove zahteve, bez vremena da se oni promisle, da se selekcionišu u dominantni sistem vrednosti. Situaciju u našem društvu ona

¹⁷ Teoretičarka sociologije kulture Jelena Đorđević smatra da je populistička kultura iz vremena „jogurt revolucije“ ostvarila kontinuitet u turbo-folk kulturi koja nema uporište u građanskom, već u ruralnom – istrgnutom iz prirodnog ambijenta i smeštenog u urbano.

ocenjuje kao stanje u kome je ugrožen sistem vrednosti jer postoji upitanost oko svake kulturne, političke, istorijske vrednosti, ni u jednu ideju se više ne veruje jer su one iz političkih razloga uništene. U taj ambijent poništenih vrednosti nezaustavljivo prodiru kriterijumi tržišne logike čineći problem daleko dubljim nego što je to njegovo manifestovanje u obliku kič kulture, tabloidizacije i banalizacije realnosti.

Aktuelnija istraživanja takođe pokazuju da je orijentacija ka zabavi danas dominantna i to kako u populaciji mladih tako i među starijim ispitanicima. Cvetičanin (2007), ispitujući kulturne potrebe javnog mnjenja u Srbiji, dobija više nalaza koji govore u prilog orijentaciji ka zabavi kao dominantnom načinu zadovoljavanja kulturnih potreba. Istraživanje je obavljeno krajem 2005. godine, obuhvatilo je 1364 ispitanika iz Srbije i organizovano je kao anketno istraživanje. Najupečatljiviji rezultati se odnose na činjenicu da polovina ispitanika zadovoljava kulturne potrebe pre svega gledanjem TV-a i praćenjem sportskih događaja, 23% voli izvornu i novokomponovanu muziku, prati porodične serije i domaće komedije, dve trećine ispitanika nije u poslednjih 12 meseci nijednom otišla u pozorište ili muzej, a jedna trećina ne zna da navede omiljenog pisca.

I druga istraživanja pokazuju da su mladi na različite načine okrenuti razonodi i zabavi (Jarić, 2003). Ona je pokazala da nešto starije grupe mladih slobodno vreme ispunjavaju pre svega razonodom i zabavom; nazivajući ih "gostima" ona aludira na njihovu nespremnost da se suoče sa realnim problemima. Marić za grupu mladih koji su opredeljeni za

ovakve aktivnosti koristi termin "srećna gomila" (Marić, 1988). Slične modele provođenja slobodnog vremena našli su i drugi istraživači. U Pantićevom istraživanju faktor sa najvećim zasićenjem je *zabava*. U istraživanju Ilišinove socijabilna interesna orijentacija bila je najzastupljeniji model ponašanja, a kulturni obrazac koji iz takve orijentacije proizilazi – urbani kulturni model takođe se svodi na zabavu. Za jedan od obrazaca ponašanja koje ona opisuje karakteristična je potpuna obuzetost medijima.

U zaključku istraživanja *Kulturni habitus omladine* Srđan Mrđa konstatuje da osnovni razlozi zbog kojih omladina retko odlazi u institucije kulture, pored materijalnog faktora, jesu: nedostatak slobodnog vremena (karakterističan za zaposlenu omladinu sa zasnovanom porodicom) i nedostatak interesovanja (karakterističan za ceo uzorak). Po mišljenju autora razlozi za ovakve rezultate mogu se tražiti u samim institucijama kulture koje nisu u dovoljnoj meri reagovala na promenjene okolnosti u smislu prilagođavanja novonastaloj situaciji koju već duže vreme karakterišu velika materijalna i duhovna kriza, ratovi, razaranja i razoren sistem vrednosti (Mrđa, 2004).

Procesi medijske socijalizacije dodatno su intenzivirani u tranzicijskim društvima u kojima "kultura slike" uvodi globalni kapitalizam u okviru političke transformacije u demokratsko i liberalno-kapitalističko uređenje. Nezapamćena ekspanzija medija u zemljama tranzicije postavlja televiziju u centar porodičnog i društvenog života promovišući kult potrošnje, kulturu mode i slavnih osoba, kroz konzumiranje različitih oblika

popularnih sadržaja. Transformacija medija uslovljena je ekonomskim i političkim promenama koje rezultiraju ogromnim prisustvom reklama, komercijalizacijom medija sa kič programima i medijskom uniformnošću. Zabavni sadržaji medija su takođe transformisani kao deo ideološke i kulturne transformacije tranzicionih društava. Brojni fenomeni ukazuju na složenost kapitalističke "mas medijalizacije" bivših socijalističkih zemalja koja određuje karakter izbora tema, forme i sadržaja medija u ovim društvima (Kronja, 2008). "Jedna od karakteristika tranzicijskih post-komunističkih društava, zahvaćenih procesima globalizacije, jest i preorijentiranje najvećeg dijela kulturne komunikacije i djelovanja na mas-medijску komunikaciju unutar polja popularne kulture. Kako ističe »Pojmovnik globalizacije« u okviru Zbornika radova *Aspekti globalizacije* (2003), produkti popularne kulture pripadaju svima, a predstavljaju se u obliku informacije koja se može konzumirati bez prethodnog znanja ili iskustva" (Kronja, 2008:100).

Dobar primer medijske transformacije srpskog društva predstavlja TV Pink koji uspeva da asimiluje sve društvene slojeve i kulturne obrasce u potrošačku kulturu. Kako ističe Ivana Kronja "on pripada kulturnim procesima tranzicije bivših komunističkih zemalja u kojima se stvara hibridni kulturni obrazac koji povezuje monidjalizam i potrošačke vrijednosti sa retradicionalizacijom, spajanjem seoske i gradske kulture i promocijom kriminalnih vrijednosti (amoralnost, mačizam, prostitucija, promiskuitet) koje prate post-komunističku stvarnost (Kronja, 2004:108).

Povratna sprega između medija i stvarnosti mora uvažavati društveno-politički kontekst, kao i ogromni uticaj koji mediji imaju ne samo u percepciji realnosti, već i u kreiranju te realnosti.

Tranzicijska transformacija medija u Srbiji donela je paradoks šarenolike uniformnosti medijskih programa. Ta pojava je u skladu sa konstatacijom Pjera Burdijea da se umesto povećavanja diverziteta medijskih sadržaja pod uticajem tržišta, dobija rastuća uniformnost po dominantnoj formuli senzacionalizma koji okuplja najširi auditorijum (Burdije, 2000). Svet spektakla postaje zamena za realnost sivila, koji anestetizira ljude držeći ih u stanju pasivnosti. "Iluzija promene i neprekidne cirkulacije znakova doprinosi utisku kretanja, dok, u stvari, postoji samo *status quo*, što u ovakvim okolnostima jeste najvažniji imperativ sistema" (Šćepanović, 2009:41).

Najveću atraktivnost postižu senzacionalizam, glamur i spektakl. Spektakl u osnovi računa na konformizam i svakodnevnost (nerealne želje građana) i tako postiže svoju dominaciju. Za promociju života uživanja i blagostanja u potrošnji mediji su bili najmoćnije sredstvo, stvarajući svet koji je u tom spektaklu postao svet tržišta i neprestane cirkulacije roba i medijskih sadržaja koji su zasnovani na iluziji i zabavi. Zadovoljavanje materijalnih želja i želja za uzbuđenjem postaju princip i temelj kulturnog identiteta zajednice (Šćepanović, 2009:45). Prodaja roba u procesu sveukupne estetizacije čini ideološke konstrukte takođe robom. Mediji u simboličkoj obradi kategorije estetskog kompleksa svesti kategoriju "lepog"

zamenjuju fenomenom novog i neobičnog. "Pri tome, masovni medijumi, najpre predstavljaju mehanizme, tehnološki aspekt oblikovanih procedura, preko kojih se estetizira trivijalnom praksom nanešen sloj iskustva, a potom i poluge preko kojih se estetizacijom novog u trivijalnom oblikuju poruke preko kojih se tako stečena saznanja socijalizuju, stiču status ne samo verifikovanih već i kodifikovanih spoznaja" (Đorđević, 2006:9).

Čulno-emocionalne implikacije medijumima obrađene stvarnosti postaju najznačajnije polje potrošačke i masovne kulture koja potiskuje intelektualno-logički i estetsko-emocionalni plan u umetničkom doživljaju stvarnosti posredovane medijima. Spektakl se proširio na čitavu realnost čineći je slikom posredovanom medijima.

"Tržišnocentrični komercijalni mediji zavise od određene vrste sadržaja, fragmentiraju publiku, gube raznolikost i to tako što se najpre lišavaju obrazovnog sadržaja, potom sadržaja elitne i alternativne kulture i eksperimenta, kao i sadržaja namenjenih manjinskim zajednicama i marginalizovanim grupama. Istraživanja su pokazala da tabloidi prvenstveno utiču na emocije, a ne na razum čitalaca čime je smanjena mogućnost racionalizacije i kritičkog čitanja medijskih sadržaja pa je time i uticaj tabloida na auditorijum veći" (Valić Nedeljković, 2009).

Medijski posredovana konstrukcija identiteta, u Srbiji, pronalazi rešenje u reprodukciji i podražavanju medijskih figura oblikovanih prema "kulturnom modelu sazdanom od kombinacije zapadno-potrošačke i populističko nacionalističke matrice koji je obeležio još devedesete godine" (Kronja,

2008:105). Otupljivanje mogućih reakcija na drastično neugodniju realnost i sprečavanje osećanja uznemirenosti, nezadovoljstva koji vode ka upitanosti o mogućim načinima da se ona prevaziđe, ostvaruje se anestetičkim dejstvom medijskog spektakla koji dovodi do smirivanja i bezosećajnosti. "Spektakl je "obilje", a svaka naznaka pustinje realnog ugrožava profit i dovodi sistem u opasnost. Zato konzumenta treba pasivizirati i smestiti ga u svet produkovanih snova i uvek novih proizvoda, koji odvrćaju pažnju od realnog sveta i usmeravaju nameru ka jednom cilju – potrošnji" (Šćepanović, 2009: 50).

Srpsko društvo devedesetih godina prošlog veka obeležili su kriminalizacija skoro svih segmenata društva, ogroman talas populizma i totalna konverzija društvenih vrednosti. Na takvim temeljima izdrgili su se i društveni uzori, junaci i popularne ličnosti tog vremena – kriminalci, paravojni heroji i zvezde turbo-folk estrade prožimajući se u procesu sveopšteg propadanja. Nasleđe tog vremena i u kasnijem tranzicionom i posttranzicionom periodu u Srbiji ogleda se u kontinuitetu populističkog kulturnog obrasca koji je modifikovan u naletu potrošačke kulture i sadržaja masovne kulture zabave, zadržavajući u osnovi trivijalnost, primitivizam i podilaženje najnižim ukusima kao svoje suštinske karakteristike. Preživeli novokomponovani kulturni model sa svojim specifičnim vrednostima (aktuelnost, spektakl, kič, površnost) po istom principu, osluškujući želje i damare najšire publike, kreira i lansira zvezde koje se pojavljuju kao promoteri hiperkomercijalizovanog konzumerstva.

Dok je devedesetih godina manipulacioni motiv bio ideološko-političke prirode, u populističkom kulturnom modelu dvehiljaditih profit preuzima primat i osnovna motivacija medijskog spektakla. Privlačnost zvezda zasniva se na njihovoj spoljašnjosti koja mladošću, zavodljivošću, luksuznim izgledom otelovljuje vrednosti hedonizma, utilitarnosti, medijske popularnosti, brze zarade, prijatnosti, izbegavanja napornog rada, obaveza i odgovornosti.

Dugotrajna materijalna kriza i život u permanentnoj oskudici predstavlja optimalan ambijent za dominaciju materijalnih vrednosti, oličenih kako u želji za materijalnom sigurnošću, tako i u kratkoročnom-hedonizmu. Bogat i lagodan život se doživljavaju kao najvažniji cilj, a usled preovlađujućeg nedostatka sredstava za ostvarenje tog cilja, strategija moguće samorealizacije traži se u domenu obrazaca koje nudi masovna kultura zabave. Delimičan proces dekriminalizacije društva (devedesetih godina kriminalna sredstva su se doživljavala kao legitimna) donekle je izmestio kriminal kao prihvatljivu strategiju realizacije ciljeva. Heroje podzemlja i rata zamenili su heroji potrošnje. Bekstvo od realnosti se određuje kao masovan odbrambeni mehanizam koji pomera pažnju i interesovanja na "ružičastu stvarnost" u svet zabave, sjaja i bogatstva, među nasmejane, lepe, uspešne i popularne medijske zvezde (Anđelić). Dominantni uzori mladih postaju ličnosti sa estrade, glumci, pevači, voditelji, manekenke. Svet šoubiznisa, sporta i njihove orbite gotovo da nemaju premca u privlačnosti.

Pobuna mladih

Poslednjih decenija koje karakterišu dalekosežne društvene promene, u društvenoj teoriji se označavaju terminima kao što su *različitosti kasne modernosti* (Giddens, 1996), *pozna modernost* (Furlong & Cartmel, 1997), *postmoderno društvo* (Harvey, 1998) ili u *drugo doba modernosti* (Beck, 2000). Rapidne socijalne, političke i ekonomske promene dovode do preoblikovanja bazičnih premisa sociološke analize (Giddens, 1996:1), pri čemu socijalne klase dolaze na udar postajući pojam kome se osporava analitička vrednost. Taj postmoderni izazov klasnoj analizi odrazio se i na studije o omladinskoj kulturi (Bennett, 1999, 2000; Redhead, 1993).

Usled opadanja kolektivnih, kohezivnih i nekada naizgled stabilnih identiteta, neki teoretičari omladinske kulture su se okrenuli konceptu neo-tribalizma kao pokušaju da se pojava fragmentacije izbora životnih stilova (Bennett, 1999, 2000) suprotstavi klasno zasnovanim tumačenjima kulture mladih. Aktuelna kultura mladih se pojavljuje kao prolazna, prelazna i organizovana oko individualnog životnog stila potrošačkog ukusa. To dozvoljava upotrebu koncepta kao što je "neo-triblaizam" u smislu načina na koji mladi ljudi grade kulturne identitete izvan podražanja faktora koji čine koncept i obrazac socijalne klase. Shodno tome, ovde je reč "postmodernoj ličnosti" ili "višestrukoj identifikaciji" (Shields, 1992:16, prema Shildrick, 2006:63), jer se mladi u postmodernizmu brzo kreću kroz sukcesiju stilova i njihov izbor se kreće na nivou ponude u supermarketu. Koncept "životnih stilova" je trebalo da bude

podesniji analitički alat u razmršavanju kompleksnih identiteta mladih i pripadnosti koje karakterišu postojeće iskustvo mladih (Bennett, 1999; Miles, 2000). Koncept se zasniva na značaju konzumerizma za razvoj mladalačkih identiteta. S obzirom da koncept "životnog stila" ne negira u potpunosti značaj strukturalnih nejednakosti, to je ključ za fragmentiran i individualizovan način na koji mladi ljudi konstruišu svoj identitet. Benet sugerše: "Postavio sam novi teorijski okvir za proučavanje kulturnih odnosa između mladih, muzike i stila koristeći Maffesolijanov koncept neo-tribalizma... Neo-tribalizam obezbeđuje mnogo više adekvatnog okvira koji dozvoljava uvođenje prirode mladalačkih muzičkih i stilskih preferenci i esencijalne fluidnosti mladih kulturnih grupa". Takve karakteristike su centralno definisane razvojem aspekta konzumerizma na kome je bazirana kultura mladih od kad postoji establišment posleratnog tržišta mladih... Trudio sam se da ilustrujem kako se urbana dens muzika i osnovni polazni senzibilitet potrošnje, koji se pojavljuju kao novo poglavlje u istoriji posleratne kulture mladih, pretvaraju u proizvod neo-tribalnog senzibiliteta koji karakterišu kontinuitet prisvajanja popularne muzike i stila od strane mladih još od vremena neposredno po završetku rata, tako da taj senzibilitet postaje neizbežan aspekt kraja savremenog potrošačkog društva (Bennett, 1999:614). Kvalifikovano priznanje postmodernog senzibiliteta subkulturalnost čini postmodernom po tome što pokazuju fragmentirane, heterogene i individualističke stilske identifikacije. Ovaj liminalni senzibilitet koji se manifestuje kao izraz slobode od strukture, kontrole i suzdržanosti, odbacuje

statičnost u korist kretanja i fluidnosti (Muggleton, 2000: 158, prema Shildrick, 2006:63).

Ove opisane perspektive koje su veoma široko okrenute postmodernim teorijskim temama imaju tendenciju dominacije u nedavnim studijama omladinske kulture. Ipak, nekoliko vrlo skorih studija dolaze do zaključaka koji pokreću pitanje valjanosti ovih trenutno vrlo popularnih ideja. Robert Holands (Robert Hollands) je jedan od vrlo retkih koji govore o kulturnom identitetu i iskustvu savremene omladine u drugom svetlu. Iako osetljiv za značaj novih oblika socijalnog identiteta Hollands sugerše da, uprkos nekim manjinskim obrascima postmoderne plemenske klupske kulture, postoje jasne socijalne demarkacione linije evidentne i u noćnom životu koje proizilaze iz širih društvenih podela i načina na koji su životni stilovi segmentirani. Ove podele su rezonantne sa Huttonovim podelom društva (po principu 30/30/40) na ugrožene, nesigurne i privilegovane (Hollands, 2002:168). Holands je takođe primetio da mnogi savremeni istraživači omladinske kulture postaju previše oduševljeni prebacivanjem akcenta daleko od klasnog – supkulturnog teorijskog pristupa koji je predložio CCCS (*Centre for Contemporary Cultural Studies*). On tvrdi da su "u pokušaju da se distanciraju od klasne analize CCCS, mnogi postmoderni pristupi bacili bebu, tj adolescente zajedno sa prljavom vodom iz kade" (Hollands, 2002:157, prema Shildrick, 2006:64).

Promenjeni sezibiliteti, nova (i često destruktivna) emocionalna stanja, osećanja i želje Zapadnog konzumerskog društva mogu se razmatrati u vezi sa kriminalnim krugovima.

Taj značajni pogled na lekcije i poruke konzumerizma posebno se odnosi na mlade ljude i promovisanje koncepta "stila života"(Hayward, 2004). Izučavanje prirode tržišne kulture i njenog uticaja na akcije i senzibilitete mladih ljudi, imala je značajno mesto u Brimingemskoj školi koja je u velikoj meri bila inspirisana Marksom, tumačeći maloletničku delinkvenciju kao izraz otpora i simboličke pobune protiv dominantnih vrednosti društva i kontradikcija kapitalizma (Hall & Jefferson, 1976; Hall et al., 1978). Međutim, želje za konzumiranjem su postale sve univerzalnije i preovlađujuće u procesu promene koji je u toku. Ogromno polje aspiracionih poruka čini da ljudi sve manje reaguju na nejednakosti kapitalizma. Nezadovoljni se okreću ka unutrašnjem i kreiraju supkulture otpora bazirane na pojačanoj svesti radničke klase i dubokom osećanju nepoverenja prema svemu što je drugačije ili nepoznato (Willis, 1977). Ipak, tržište ih konstantno otvara ka spolja. Taj nalet noviteta, različitosti i samoekspresije čini da tržište pomera pravac očekivanja, menja prirodu svakodnevne kulture stvarajući simboličke aspiracije, nove apetite, novi svet komercijalnosti i konzumerstva. Svakodnevna, obična kultura preplavljena je novim potrebama od kojih su neke ostvarive, ali mnoge ostaju stvar imaginacije. Svako razumevanje devijantnosti mora poći od individualnog, od osećanja strasti, težnje ka uzbuđenju. U tom smislu, kriminal se mora razumeti kao očajnički pokušaj bekstva od dosadne realnosti i banalnosti običnog života.

Analizirajući vezu između konzumerske kulture i kriminala Stjuar Hol i saradnici zaključuju da u današnjem kapitalizmu nestaje argument po kome je moguće da "pametni liberali"

kontrolišu "gadnu stranu" kapitalizma. Ekspanzija potrošnje putem kredita stvorila je kulturu opsednutu materijalnim dobrima u kojoj je konkurentni individualizam u "ja projektu" ispraznio stare i čvrste vrednosti zajednice radničke klase, njenih vrednosti i značenja, tako da su oni postali mesto za bekstvo, pre nego mesto za borbu u kojoj bi se poboljšao kolektiv (Hall, Winlow & Ancrum, 2008). U takvim zajednicama se kriminal pojavljuje kao instrument za postizanje izmaštane pozicije u kome se prevazilaze socijalne razlike i postiže poštovanje u potrošačkoj kulturi. Ljudi koje su intervjuisani u njegovoj studiji, hteli su da postanu zvezde kriminalnog podzemlja jer su u tome videli način da steknu imovinu koja bi im dodelila status i životni smisao. Rast standarda je u razvijenim potrošačkim društvima, omogućio da pripadnici radničke klase u mnogo većoj meri nego u prošlosti budu vlasnici kuća i automobila, provode praznike na egzotičnim lokacijama u inostranstvu. Čuda i radosti potrošačkog društva agresivno i značajno se reklamiraju tokom niskobudžetnih dvadesetčetvorčasovnih televizijskih programa koji zabavljaju "nove klase". U novoj ekonomiji, njihove aspiracije se usmeravaju na reklame, na proizvode koji postaju deo njihovih ambicija kojih ne mogu lako se oslobode. Oni ne prihvataju dugoročnu nezaposlenost i siromaštvo kao njihovi prethodnici, oni imaju legitimne aspiracije na udeo u "dobrom životu" i u tome Stjuart Hol vidi centralnu promenu socio-ekonomskih okolnosti. On smatra da je stvoren kulturni kontekst za veliku eksploziju kriminala koji se dogodio u poslednjih pedeset godina. Komercijalni kriminal i široko

rasprostranjeno tržište narkotika, približava se viziji Oldosa Hakslija iz romana *Hrabri novi svet* u kome se suvišno stanovništvo sačinjeno od radničke klase kontroliše lekovima za somove, čime njihova čula postaju neosetljiva i pomućena, a njihova emocionalnost otupljena.

Procenjuje se da je profit od globalnog organizovanog kriminala 1,5 milijardi dolara godišnje i značajan je konkurent legalnih multinacionalnih korporacija kao ekonomska sila. Globalne kriminalne grupe imaju moć da kriminalizuju politiku, biznis i policiju, jer razvijaju efikasne mreže koje duboko i široko proširuju njihov domet. One prevazilaze nacionalne granice i razvijaju strateške saveze koji su povezani u globalne mreže kao rezultat prednosti globalizacije. Kriminal preferira globalizaciju jer ona omogućuje "nove i uzbuđujuće mogućnosti među najpreduzimljivijim kriminalcima" (UNDP, 1999). Dvesta miliona korisnika ilegalnih droga širom sveta čini potražnju za narkoticima izvorom zarade za nelegalno tržište koje povezuje makro nivo narko dilera i mikro nivo lokalnog susedstva. Narko karteli, u cilju obezbeđivanja unosnog položaja u distribuciji stvaraju hijerarhiju u kojoj uspešni igrači dobijaju iste potrošačke nagrade kao u pravnom međunarodnom poslovanju, oni postaju uzori uspeha u potrošačkom društvu. Uspešno učešće u nelegalnim tržištima narkotika sličan je uspešnom učešću u legalnim tržištima kao što su bankarstvo i finansije. To nisu samo materijalne zamke konzumerstva koji se razmeće nad manje uspešnim, to je deljenje sličnih stavova. Preživljavanje na državnim davanjima i retorika o integraciji socijalno isključenih upućuju na slabo

plaćeni posao koji ne donosi željeni status. Gubitnici se prepoznaju po jeftinim trenerkama i "modnoj nelegalnosti". Stare vrednosti radničke klase, naporni rad, štedljivost i kolektivne akcije, otišli su zajedno sa teškom industrijom koja je nekad ljudima iz radničke klase obezbeđivala ponos, dostojanstvo i poštovanje (Hall, Winlow & Ancrum, 2008). Uspeh definisan konzumersko-komercijalnim kriterijumima, identitet konstruisan na konceptu "životnog stila" i atraktivni performans kao najznačajnija dimenzija "personalitija" determinišu mesto pojedinca u socijalnom prostoru. Klasne razlike se ne doživljavaju kao presudne, socijalni konflikti se svode na kriminalizaciju i satanizaciju "podklase" (*undreclass*) u koju se smeštaju svi oni koji nisu platežno i kreditno sposobni (primaoci socijalne pomoći, nezaposleni, ljudi sa povremenim zaposlenjem, slabo plaćeni). Dualizam između uspešnih i neuspešnih određen je nejasnim kriterijumima nagrađivanja koji razdvaja ljude na sposobne i nesposobne. Postizanje tako definisanog cilja nije stvar uloženog ličnog napora, rada i odricanja, već lakoće da se pređu granice mogućeg, bez obzira na cenu.

KRIZA IDENTITETA, SOCIJALNA ISKLUČENOST I ODGOVORI

Neuspela individualizacija

U periodu tranzicije u Srbiji predstava o posebnosti predstavljala je deo kolektivističkog identiteta koji je promovisao junaštvo i smelost u odbrani kolektiva kao način razrešenja kompleksne identitetske i društvene krize proglašavajući spoljnog neprijatelja odgovornim za ugrožavanje dobrobiti kolektiva. Retradicionalizacija i povratak u "ratničko društvo" kanalisali su nasilje prema principima surovosti, ratničkih vrednosti, junaštva i premoći pobjednika koji je surov prema neprijatelju, prevodeći realne socijalne konflikte i sukobe interesa na plan "patriotskog nasilja" kao najefikasnijeg načina da se prebrodi krizno žarište.

Snaga i samoprocena zasnovane na osećanju pripadnosti superiornom kolektivu u izvesnoj meri opstaju kao identitetski oslonci pojedinaca i grupa u društvenoj stvarnosti posttranzicione Srbije, ali sve više gubeći mogućnost potvrde u

realnoj društvenoj stvarnosti koja postaje determinisana materijalnim, komercijalnim i kompetitivnim kriterijumima individualnog uspeha. Definicija slobode i individualizma koju nudi neoliberalni model savremene hijerarhijske eksploatacije suštinski ograničava svako preispitivanje i suprotstavljanje konzumentskom i tržišnom kreiranju potreba novostvorenog građanina. Fašistički ili reakcionarni aspekt ovakvog monopola nad definicijom slobode, proglašava za neprijatelja svakog ko se opire mišljenju moralne većine ili režimskog diktata. Individualizana sloboda ograničava se u podjednakoju skučenosti diktata većinskog mišljenja (Dokuzović i Tatlić, 2011).

Mera ostvarene individualizacije u postsocijalističkim društvima suštinski je ograničena nemogućnošću napuštanja ontološkog kolektivismu koji društvene celine vidi kao entitete *sui generis* koji postoje nezavisno od pojedinaca koji ih sačinjavaju. Individualizam se izjednačava sa surovom sebičnošću i antisocijalnim stavovima. U tom smislu, "lažni individualizam" koji postulira postojanje izolovanih ili samostalnih pojedinaca stoji nasuprot individualizmu koji sagledava suštinu društvenih pojava kao razumevanje individualnih radnji koje su usmerene ka drugim ljudima i rukovođene njihovim očekivanim ponašanjem (Hayek, 1948).

Individualizam kao vrednost ne znači slobodu i individualnost u konzumiranju proizvoda i usluga, već je motivisan principom samounapređenja individue koja ne traži poštovanje od drugih, već je usmerena ka uvažavanju drugih. Nerazumevanje dužnosti i obaveza prema sebi i drugima kao osnovnih pretpostavki individualizma, čini da se novostečena

građanska, a i druga prava prihvataju kao dar sudbine koji ne zahteva nikakav individualni napor. Odsustvo normi i vrednosti na kojima se temelji pravo na sopstveno mišljenje i delanje osporava da postoje pravila borbe koja do tih prava vode. "Stoga, kolektivizirano značenje podarene individualne slobode preuzima prioritet nad konceptom društvene obaveze i javnog interesa. U tom kontekstu, pitanje slobode kao isključivo individualnog ekskluziviteta biva tretirano kao razmjenska jedinica koja diktira stupanj realizacije slobode u univerzalnom smislu kao individualni ekskluzivitet i zalog integriteta (Tatlić i Dokuzović, 2011:60)".

Individualistička kultura promoviše introspekciju i usredsređuje pažnju na unutrašnje iskustvo; nasuprot tome, kolektivistička kultura ne ohrabruje fokus ka sebi, već najupadljivije karakteristike emocionalnog iskustva su spoljne i interakcione prirode (prilagođavanje procenama drugih). Obaveza i dužnost motivisane grupnom lojalnošću odlike su kolektivismu, a preusmeravanje ovih zahteva ka sebi postaje tačka u kojoj se individua najteže emancipuje od kolektivističkog identiteta. Individualizam koji odbacuje kolektivističke staze u pobjedničkom osvajanju pozicija u novom potrošačkom "oslobođenom" svetu menja svoja prava na subjektivnu slobodu banalnošću pozicije ispraznog konzumenta ili postaje fašista koji svoje nesnalženje u konzumerističkom materijalizmu opravdava izopačenim verzijama duhovnosti. "Dakako, ovaj proces se odvija kroz redefiniciju "drugosti" gdje se rasizam, seksizam, homofobije i kalsizam realizuju kao separatori između

subjektiviteta koji je "dostojan" primiti takvu slobodu i "ostalih" (Dokuzović & Tatlić, 2010:62)

Kretanje ka individualistički orijentisanom društvu komplikuje se činjenicom koju su potvrdila istraživanja, a to je da kulturni individualizam stoji u visokoj korelaciji sa materijalnim blagostanjem, visokim primanjima, jednakošću i ostvarenim ljudskim pravima koji su pod kontrolom (Diener, Diener & Diener, 1995). Stvaranje novih "socijalnih piramida" u novonastalim kapitalističkim društvima - manje razvijenim, kolektivističkim, u kojima je prisutna velika socijalna distanca, izaziva porast konkurentnosti usled pojačanog značaja materijalističkih vrednosti (Furnham, Bond, Heaven *et al.*, 1993; Inglehart, Basanez & Moreno, 1998; Smith, Trompenaars & Dugan, 1995; Van de Vliert, 1998).

Međutim, u skladu sa teorijom socijalne distance, razlikuju se principi i izvori samounapređivanja pojedinca u kulturama koje u vrednosnom smislu osnažuju hijerarhiju, od kultura koje su orijentisane ka principima jednakosti. U prvima su samounapređivanje i samoprocena povezani sa ambicijom, uspehom, preuzimanjem nadležnosti i rizika kao elementima novog vrednosnog tipa, dok se u drugim forsiraju intelektualna i afektivna autonomija, pri čemu se daje prednost društvenim idejama i idejama pojedinaca. Prema Švarcu (Schwartz), kulture koje ističu posvećenost jednakosti, socijalizuju svoje pojedince da se obavežu za dobrovoljnu saradnju sa drugima i vode računa o njihovoj dobrobiti, dok nasuprot njima stoje kulture koje održavaju hijerarhijski *status quo* jer daju veliki značaj hijerarhijama promovišući značaj razlike u moći i hijerarhijskim

sistemima uloga (Schwartz, 1994; Ros & Schwartz, 1995). Pozicija u hijerarhiji je životna preokupacija pojedinaca, a sredstva što višeg pozicioniranja nisu ograničena značajem i uvažavanjem drugih članova društva, upravo suprotno - u borbu za hijerarhijsko mesto su ukalkulisani resursi drugih na koje polaže pravo jači, snalažljiviji i sposobniji. Hijerarhija kao princip celine prenosi se na niže nivoe udruživanja, pa čak i koncept pobune protiv te i takve hijerarhije podrazumevaće neku drugu, još izrazitiju hijerarhiju.

Individualizam determinisan materijalističkim principima tržišno orijentisane produkcije rezultira uzdizanjem "hijerarhijskog samo-interesa" (Hagan, 1995), i materijalističko-hedonističkom vrednosnom orijentacijom. Dominacija ovih opcija onemogućava značajan pomak ka individualistički shvaćenom samorazvoju, a time i društveni razvoj koji poštuje građanske vrednosti u njihovom emancipatorskom i oslobađajućem svojstvu. Takođe, kao posledica se pojavljuje nemogućnost vrednosnog raščišćavanja sa principima nacionalističkog kolektivismu, komunističkog egalitarizma, retradicionizma¹⁸ i patrijarhalnosti.

¹⁸ Analizirajući specifičnost jugoslovenske tranzicije, Goran Musić ističe značaj nedovršene urbanizacije u naizgled nagloj i neočekivanoj retradicionizaciji društva devedesetih. Međutim, često čak ni radnici koji su decenijama bili zaposleni u gradovima nisu prekidali veze sa selom. Jugoslovenski komunisti su još ranih pedesetih odustali od prisilne kolektivizacije zemlje ostavljajući ruralno domaćinstvo kao dominantan oblik ekonomskog organizovanja u poljoprivredi. Takozvani *polutani*, kao radnici koji su deo svojih ukupnih primanja dobijali radom na zemlji pored nadnice kao primarnog prihoda, ostali su raširen sloj među jugoslovenskom radničkom klasom i u poznim decenijama industrijalizacije. Proces urbanizacije takođe nije u stopu pratio industrijalizaciju, već je veliki broj radnika nastavljao da živi u ruralnim zajednicama, gde bi se jedan deo domaćinstva bavio zemljoradnjom, dok bi drugi svakodnevno putovao na posao u obližnju fabriku. Iako je zvaničan nosilac

Nedovršena individualizacija na ličnom, porodičnom¹⁹ i društveno-kulturnom planu opstaje kao vrednosno-kulturna karakteristika demokratizacije u Srbiji u okolnostima oštre ekonomske polarizacije koja se odvija prema političkom, a ne tržišnom principu i percipira se kao izrazito nepravедna. Istovremeno, potrošačko-konzumentske vrednosne orijentacije pacifizirale su potrebu za političkom i društvenom akcijom potrebama potrošnje. Radikalizacija socijalnih konflikata odvija se u sferi podzemnih verzija – kriminala, šovinizma, klerofašizma, mačizma. Ove ekstremne opcije kanališu nezadovoljstva, strahove i frustracije pretvarajući ih u osećanja netrpeljivosti i mržnje unutar zajednice (prema etničkim i verskim manjinama, ženama, homoseksualcima) i ka spolja (prema drugim nacijama, rasama i religijama).

modernizacije u jugoslovenskom sistemu trebalo da bude urbani proletarijat, država nije aktivno pokušavala da izmeni ovaj trend. Naprotiv, *polutani* su pomagali da se otkloni pritisak sa ograničenog stambenog fonda i rasta nadnica. Jugoslavija je tako, uprkos naglom razvoju u dekadama nakon Drugog svetskog rata, usled istorijskog nasleđa nerazvijene agrarne ekonomije i specifičnosti *laissez-faire* socijalizma, zaostajala za većinom zemalja Srednje Evrope u stepenu urbanizacije. Sagledavanje ovih faktora pomaže nam pri razumevanju procesa navodno nagle retradicionalizacije društva. Zahvaljujući slabostima modernizacijskog projekta na periferiji, stari identiteti opstajali su sve vreme paralelno sa novim socijalističkim vrednostima. Lokalizam pak nije ohrabrivan samo spontano i na mikronivou. Institucionalne reinterpretacije nacionalnih baština i njihovo korišćenje od strane republičkih rukovodstava igrale su presudnu ulogu (Musić, 2011:97).

¹⁹ Osnovna pretpostavka od koje polazimo je da su začeci individualizovanih načina života mladih u Srbiji osujećeni dejstvom dvostrukih faktora tokom devedesetih godina prošlog veka. Postoje, s jedne strane, tzv. kulturalna ograničenja: paternalistički (kulturalni) porodični obrasci i njihov pandan - internalizovana infantilizacija jedan su od izvora "osujećene individualizacije" (odnosno, internalizovane inhibicije samoograničavaju kompetencije). S druge strane deluju kontekstualni faktori koji čine strukturalna ograničenja: sveobuhvatna, duboka i dugotrajna društvena kriza, deluje ograničavajuće na individualizaciju (njene resurse i strategije). Pored toga, pretpostavljamo da su pojedine grupe mladih u procesu prihvatanja i razvijanja individualizovanih načina porodičnog života (Tomanović i Ignjatović, 2004: 45)

O samopoštovanju

U okviru mnogih kriminoloških koncepcija nisko samopoštovanje se tretira kao značajan faktor rizika od kriminalnog ponašanja. Primera radi, Anderson (Anderson, 1994) smatra da je nisko samopoštovanje značajan faktor nasilja među omladinskim bandama; Janovski kao uzrok nasilništva vidi "samoprezir" članova bande; Renceti (Renzetti, 1992) navodi ljubomoru i posesivnost kao faktore koji dovode do nasilja u porodici, a potiču od niskog samopoštovanja; Staub (1989) zaključuje da nisko samopoštovanje generalno izaziva sve vrste nasilja. Mnogi drugi teoretičari se oslanjaju na tvrdnju da postoji "kompenzatorni odnos između niskog samopoštovanja i nasilja" (Toch, 1993:133-134). Nasilje kao način afirmacije i sticanja ugleda u adolescentskom periodu kod pojedinaca sa niskim samopoštovanjem čini osnovu mnogih hipoteza u istraživanjima omladinskog i školskog nasilja (Kelley, 1978; Kaplan, 1975; Toch, 1969; Davis, 1993).

Međutim, rezultati nekih empirijskih studija pokazala su da agresivni pojedinci pokazuju izrazit egoizam i aroganciju. Konvencionalno, i po teorijskoj inerciji, to se tumačilo niskim samopoštovanjem, ali Toh (Toch) je tokom svog istraživanja uočio da su oni koji imaju izuzetno povoljne stavove o sebi skloni da ne poštuju druge, i u skladu sa tim zaključio da se "osećanje neadekvatnosti" nasilnih muškaraca može objasniti i "preteranim samopuzdanjem" (Toch, 1993:136) kao i saznanjem da oni zahtevaju "neopravdano poštovanje" (ibidem, 136). Ovo zapažanje je blisko ideji da se nasilje češće javlja kod pojedinaca sa preterano

visokim mišljenjem o sebi. Ocena da su neutemeljeno visoko samopoštovanje zasnovano na visokoj samoproceni individue koja nije u skladu sa eksternom evaluacijom te procene presudni za njenu nasilnu reakciju suprotstavlja se tumačenjima da su agresija i druga antisocijalna ponašanja ukorenjena u niskom samopoštovanju (Baumeister, Smart & Boden, 1996). Visoko samopoštovanje može biti povezano sa arogancijom i uobraženošću individue koja ima tendenciju da druge uskraćuje za samopoštovanje, umanjujući ga sa ciljem sopstvene potvrde. Ta pretpostavka se bazira na rezultatima istraživanja koja su pokazala da je to izrazit slučaj kada je u pitanju ponašanje pripadnika omladinskih bandi i sličnih grupa (Anderson, 1994). Anderson je uveo obrazac "*nulte sume*", kojim definiše proces sticanja poštovanja i ugleda jedne osobe na račun smanjivanja resursa koji su na raspolaganju za sve ostale. Iako povoljna samoevaluacija ima uglavnom pozitivne konotacije, ona ima i manje povoljna značenja koja se odnose na ponos, egoizam, aroganciju, čast, narcizam i osećanje superiornosti. Određujući svoje sopstvo prema drugima na način koji podrazumeva prestiž i divljenje od strane drugih individua, povoljna ocena o sebi se često gradi bez obzira na njeno realno pokriće u stvarnosti. U osnovi takve samoprocene, bilo da je stvarna ili naduvana stoji prenaplašeni egoizam. Pretpostavka da neko postaje nadređeno biće na osnovu široko povoljne procene o sebi relevantno je sa stanovišta veze između samoprocene i nasilja (Baumeister, Smart & Boden, 1996). U daljem opserviranju individua sa visokim samopoštovanjem ovi autori zapažaju da takvi pojedinci imaju više motivacije da traže samopotvrdu, za razliku od individua sa niskim samopoštovanjem, koje najčešće

izbegavaju okolnosti koje mogu da dovedu njihove samoprocene u iskušenje. Ljudi sa pozitivnim osećanjem prema sebi i visokom samopoštovanjem predstavljaju zadovoljne ljude koji su u stanju da ignorišu loše predstave o sebi, za razliku od onih sa niskim samopoštovanjem čija je to stalna briga. U tom smislu visoko samopoštovanje treba da daje neku vrstu imuniteta na pretnje egu i, u tom slučaju, čovekovu samoprocenu retko šta može da smanji. Međutim, ova teza nije potvrđena u istraživanjima i pokazalo se da ni ovi ljudi nisu rasterećeni i bezbrižni kada su u pitanju uvrede, kritike i nepoštovanje. Oni imaju jake, nekad i iracionalne reakcije kada su u pitanju negativne povratne informacije (Baumeister et al., 1989, 1993; Baumeister & Tice, 1985; Blaine & Crocker, 1993; McFarlin & Blascovich, 1981). Neke studije, čak, sugerišu da su ljudi sa visokim samopoštovanjem osetljiviji na kritiku od onih sa niskim (Schlenker, Soraci, & McCarthy, 1976; Shrauger & Lund, 1975). Osobe sa niskim samopoštovanjem neće težiti situacijama koje će testirati njihove sposobnosti i neće tražiti povratne informacije o njima, oni žele da se zaštite od loših povratnih informacija (Baumister et al, 1989), oni imaju nepoverenje i odbojnost prema laskavom unapređivanju mišljenja o sebi od strane drugih (Swann, 1987), nisu motivisani da dobiju tačne povratne reakcije (Sedikides, 1993). Samo osoba sa veoma povoljnim mišljenjem o sebi će biti sklona da traži rizične situacije da bi dokazala svoje zasluge. Izbor borbe sa opasnim pojedincima je sumnjiva strategija za sticanje samopouzdanja i to uglavnom žele pojedinci sa neracionalno visokim poverenjem u sebe.

Naravno, autori upozoravaju da ne postoji nijedna konačna varijacija samopoštovanja koja će u iskazivanju nasilja biti

verovatnija od drugih i da neki uzroci nasilja ne moraju imati bilo kakve veze sa samopoštovanjem jer ljudi na bilo kom nivou samopoštovanja mogu postati nasilni. Verzija u kojoj visoko samopoštovanje najverovatnije dovodi do nasilja sugerise da egoizam nosi rizik od vršenja direktnog nasilja, jer će ljudi koji smatraju da su nadređeni osetiti pravo na posezanje za resursima drugih, naizgled nižih bića, bez griže savesti, uključujući rizik koji je značajan element za povoljnu samoprocenu. Samopoštovanje nije nezavisan i direktan uzrok nasilja već je to *visoko samopoštovanje u kombinaciji sa pretnjom egu*. Agresivnost se javlja u situaciji kada su dovedeni u pitanje visoki stavovi individue o sebi, kada joj se ti stavovi osporavaju, izrugavaju ili dovode u opasnost. U tom smislu, agresija proizlazi iz kolizije koja postoji između povoljne samoprocene i nepovoljne eksterne procene. Egoizam kome pretilo revidiranje povoljnog mišljenja individue o sebi dovodi do nasilja. Ljudi sa visokim samopoštovanjem nemaju jaku samozaštitnu orijentaciju (kao oni sa niskim) i obično se ne očekuje da će oni lako gubiti samopouzdanje. Međutim, pokazalo se da se baš oni izrazito opiru promenama u njihovim samokoncepcijama. Motiv za održavanje konzistentne samoprocene znači da ljudi koji misle loše o sebi mogu odoleti lošim povratnim informacijama, dok oni koji misle jako dobro o sebi to nisu u stanju i da će reagovati loše na nepovoljne povratne informacije. Nesklad u samoproceni i eksternoj proceni dovodi do nasilja što ukazuje na presudnu vezu između egoizma i nasilja.

Povoljna i naduvana samoprocena su glavni krivci za agresiju kada se njima pojavi spoljna pretnja i ugrozi ih, i u toj

meri se nasilje javlja kao odgovor pretnji koja se odnosi na visoku samoprocenu (socijalne povratne informacije). Neopravdani povoljni stavovi sopstva, preterana ili neosnovana samoprocena koja nije praćena objektivnim kvalitetima najčešći je uzrok neslaganja sa pretećim povratnim informacijama. Ljudi sa povoljnim mišljenjem o sebi često pate od distorzije, selektivnog opažanja ili preterivanja. Tako naduvani pogledi na sebe, posebno među ljudima sa visokim samopoštovanjem dobro je dokumentovano (Taylor & Brown, 1988). Nestabilnost i neizvesnost naduvanih i netačnih samoprocena je u riziku da ne bude potvrđena povratnom spoljnom informacijom i njena nerealna pozitivnost će biti osporena što će implicirati učestalu pojavu nasilja kao odgovor povređenog ega. Neprijateljski odgovor će zavisiti od stepena mogućnosti podnošenja kritike koje su individualnog karaktera i situaciono zavise od brige koja se tiče mišljenja drugih. Izvesnost samoprocena kod nekoga ko je siguran da je posebno dobar dovodi do smanjene mogućnosti za neprijateljski odgovor suprotnim stavovima okoline i kontradiktornoj povratnoj sprezi i oni će im odolevati, pri čemu će izostati odbrambena reakcije ego pretnjama.

Iako većina ljudi zahteva neku društvenu validaciju, neki ljudi postaju u velikoj meri zavisni od nje, dok je drugima potrebno mnogo manje. Probni ili nepotpuni identitet koji nije opskrbljen gomilom simboličkih potvrda koje čine "potpunost" (*completeness*) (Wicklund, Gollwitzer, 1982, prema Baumiester, Smart & Boden, 1996:9) oseća pojačanu potrebu da svoj identitet potvrđuje kroz proveru od strane drugih i može biti akutno

osetljiv na prezirve primedbe. Pretnje samoproceni potiču od nesigurnosti u stavu o sebi. Stabilnost samoprocene predstavlja faktor koji određuje verovatnoću nasilne reakcije na ego pretnje. Nestabilne samoprocene će težiti da budu osetljive i izazvaju negativne efekte čak i kod malih i trivijalnih pretnji samopoštovanju.

Zaključak je da su individue sa visokim i nestabilnim samopoštovanjem u najvećoj meri sklone da reaguju na nepovoljne povratne informacije, kao i na ego pretnje koje produkuju nestabilnost, neizvesnost i evaluativnu zavisnost od drugih. Nesigurni egositi su najpodložniji agresivnoj reakciji. Tako, razlikuju se snažne reakcije nesigurnih egoista, i sigurnost bezbednih egoista koji odbacuju događaje koji prete egu kao trivijalne povode koji i ne zaslužuju odgovor.

Pokazalo se da su tuga i utučenost, a ne nasilje osećanja koja prate anksioznost kod gubljenja samopoštovanja, što je autore navelo da uvedu "tačku izbora" u afektivnom odgovoru na snižavanje samopouzdanja pred spoljnim činocima. S sa jedne strane, postoji mogućnost tuge, utučenosti i anksioznosti kao reakcije na frustraciju povređenog ega, a s druge, odbacivanje takvih procena i zadržavanje povoljnije samoprocene. U drugom slučaju osoba zaključuje da je eksterna evaluacija pogrešna i nezaslužena razvijajući bes usmeren ka izvoru tog vrednovanja. Sa posledicama loše evaluacije se suočavaju svi ljudi i na svim nivoima. O tački izbora govori Berkovitz (1989) uočivši da će mnogo loših iskustava dovesti do izbora između "borbe i letenja", to jest između agresivnog reagovanja i poraženog povlačenja. Simbolička dominacija preko drugog lica afirmiše

nečije samopouzdanje u stepen superiornosti nad žrtvom. Nasilje može biti oblik samoafirmacije što je uobičajena reakcija kod ego pretnji (Steel, 1988). Teorija samopotvrđivanja naglašava da ljudi kod kojih je ugrožen ugled u jednoj sferi često reaguju tako da utvrđuju svoje pozitivne osobine u drugoj (Steele, 1988; Baumeister, Jones, 1978; Greenberg, Pyszczynski, 1985). Drugi obrazac je raseljena agresija. Ako se agresija shvata kao komunikativni odgovor na nepovoljnu povratnu informaciju onda bi bilo neglogično da se ona usmerava prema trećem licu, ali takvo raseljavanje može postati razumljivo kao način da se dokaže superiornost nad nekim drugim, posebno ako je ocenjivač pogodna meta za agresiju. Nestabilni egoisti i narcisoidni tipovi sa visokim veoma povoljnim mišljenjem o sebi su izuzetno ranjivi na fluktuacije. Njihovo samopouzdanje je visoko, ali sklono da padne na znatno niže nivoe. Narcizam i nepoštovanje drugih kao njegova komponenta pojačava spremnost da se reaguje nasilno. Grandioznost i egzibicionizam kao komponente narcisoidnosti su u visokoj korelaciji sa agresivnošću, a slične nalaze su potvrdila istraživanja Raskin, Novacek, i Hogan (1991) u kojima se ističu pozitivne korelacije između grandioznosti, dominacije, narcizma i neprijateljstva, čime se potvrđuje mahovitost povoljnih stavova o sebi u nasilnom ponašanju.

Klasična studija maloletničke delinkvencije (Glueck & Glueck, 1950) nudi takođe malo podrške hipotezi da nisko samopoštovanje izaziva delinkvenciju. Delinkventi su se pokazali kao samouvereni, socijalno asertativni, prkosni, narcisoidni, nijedna njihova osobina nije bila kompatibilna sa niskim

samopoštovanjm. Oni su imali vrlo povoljno mišljenje o sebi, nisu bili nesigurni, bespomoćni, nevoljeni, ni najmanje anksiozni. Ovo istraživanje je konvergentno sa novijim istraživanjima. Jankovski (Jankowski, 1991) je u svom čuvenom istraživanju 37 bandi ukazao da nije tačno da članovi bande iza grube spoljašnosti kriju unutrašnju nesigurnost (Jankowski, 1991:27). On je uočio da većina članova bandi pokazuje snažno osećanje samopoštovanja i želju da se takmiči sa drugima (Jankowski, 1991:102). Kada ne uspeju, oni uvek okrivljuju nešto spoljašnje što nije njihova lična neadekvatnost ili greška. Njihove lične stavove okarakterisao je indikatorima egoizma. Članovi bandi imaju tendenciju da veruju da su njihovi roditelji kapitulirali i prihvatili skroman život u siromaštvu, a to je neuspeh koji oni odbijaju. Pripadnici bandi su bili nasilni prema ljudima koji su pokazivali nedostatak poštovanja prema njima ili osporavali njihovu čast (Jankowski, 1991:142). Ljudi su se ponašali nasilno da bi poboljšali svoj status, a sa ambicijama je rasla nasilnost, tako da je zaključak isključivao nisko samopoštovanje kao uzrok nasilnog banditskog ponašanja. Anderson (1994) je pokazao da članovi bande veruju da zaslužuju da budu tretirani kao viša, nadređena bića, njihovo samopoštovanje je visoko, ali su oni istovremeno stalno izloženi spoljnim okolnostima koje mogu osporavati ili ne prepoznavati njihovu nadmoć. On je utvrdio da članovi bande rano uče u životu da poniznost (što je jedan od koncepata vezanih za skromnost i nisko samopoštovanje) nije vrlina i da ljudi koji su pobednici moraju uživati divljenje drugih.

Kako je Kac uočio (Katz, 1988), mladalački krugovi i ulična potkultura orijentisani su ka i poštuju samo loše osobe, pojedince

koji odolevaju pritisku da se prilagode društvenim normama, racionalnosti i idealima. Ovakav identitet neguje se u okviru utiska o nepredvidljivosti, skolonosti haosu i iracionalnom nasilju. Kodeks časti je centralni za život bande, a članovi bande smatraju svoju grupu kao superiornu i uvrede koje govore dokazuju superiornost njihove grupe. Derogiranje rivala je efikasan način da se potvrdi povećanje poštovanja nekoga iz vlastite grupe. Nasilje nudi mladim članovima respektabilnost (Katz, 1988), a sveprisutnost nasilja pomaže da se podrži egoizam članova bande, transformisanog "kluba dečaka u nevolji" u prestižan korpus ratnika koji brane zajednicu. Primenom nasilja oni postaju pripadnici privilegovane elite, opasnost im daje smisao i opravdanje. Tenzija između ličnih, uzvišenih stavova o sebi (koji su podržani od strane klana) i percepcija javnosti koja opada u proceni njihovih ličnosti tera ih da nasilno sprečavaju druge da pokazuju nepoštovanje. Studije odraslih bandi otkrivaju slične obrasce. Oni sebe smatraju superiornim bićima i traže snishodljiv tretman poštovanja od drugih. Nasilni mladići iskreno veruju da su bolji od drugih ljudi, ali se često nađu u okolnostima koje predstavljaju pretnju ili osporavaju ova verovanja, te su u tim okolnostima oni su skloni da napadaju druge ljude. Takođe, ponekad manipulišu i traže izazove u cilju povećavanja samopuzdanja. Ulično nasilje, bilo da su pojedinci ili bande u pitanju, često se vrti oko konkurentskih tvrdnji pripadnika bandi da su posebni i da imaju elitni identitet.

U zaključku, teza o nestabilnom i nesigurnom egoizmu kao osnovnom izvoru netrpeljivosti i spremnosti na nasilje čini se plauzibilnom.

Društveni kriterijumi samoprocene

Identitet se uobličava na taj način što osoba stvara jasnu sliku o sebi i položaju u kome se nalazi, a to je u značajnoj meri rezultat slike koju drugi imaju o njoj. Identitet sadrži afektivne i kognitivne komponente. Kognitivnu komponentu čine samorazumevanje, a afektivnu samopoštovanje. Afektivni elementi su sopstvena pozitivna i negativna osećanja prema sebi. Samopoštovanje je usko povezano sa verovanjem u sopstvenu efikasnost i osećanjem kontrole nad vlastitom sudbinom (Todorović, 2004:183).

Veoma je važno pronaći odgovor na pitanja šta je izvor i generator samopouzdanja na individualnom i društvenom nivou. Pripadnost društvenom sloju, sazrevanje, redosled rođenja, pol, broj braće i sestara su činioci značajni za uspostavljanje "bazične osovine", oko koje se oscilacije u samovrednovanju dešavaju. Tendencija ka čestim i velikim promenama samovrednovanja je izraz nestabilnosti i rizik za očuvanje mentalnog zdravlja. Mnogi problemi u prilagođavanju proizilaze iz slabosti samoevaluativnog sistema (Todorović, 2004:185).

U istraživanjima samopoštovanja adolescenata ističe se da postoji malo podataka o uslovima koji pogoduju formiranju stabilnih samoprocena, i ako je uočeno da pod izvesnim uslovima samoprocena sopstvenih kvaliteta varira. Samopoštovanje je podležno momentalnim promenama, jer je slično barometru - porast i opadanje samopoštovanja su u funkciji nečijih aspiracija i iskustva uspeha ili neuspeha (James, 1980, prema Todorović, 2004:185). Povratne informacije iz okoline nisu presudne za

održavanje stabilnog nivoa samoprocena i osećanja sebe, ukoliko se ne radi o ličnostima sa izrazito nestabilnim samopoštovanjem, narcističkim poremećajem ličnosti, kod kojih samopoštovanje zavisi od spoljnih činilaca, divljenja okoline, laskanja, priznanja i slično (Todorović, 2004:185).

Mada psihološka istraživanja ukazuju da je sticanje samopouzdanja i pozitivnog stava o sebi, ukoliko je došlo do adekvantnih inegrativnih procesa u formiranju ličnosti, proces koji u neznatnoj meri trpi uticaj spoljne društvene sredine, smatramo da uticaj društvenih okolnosti ima neosporan značaj u formiranju stabilne pozitivne samoprocene.

Kriterijumi samoprocene, kao i spoljni odgovor na nju razlikovaće se prema različitim faktorima (klasa, rasa, etnička pripadnost, rodni režimi, uzrast), pri čemu može doći do konflikta u dominaciji pojedinih partikularnih uslova za sticanje samopouzdanja koji važe u okviru užih grupa i mogućnosti njihove validacije na nivou šire društvene zajednice. U društvenoj praksi nisu retke situacije njihovog direktnog suprotstavljanja koji u osnovi imaju deljenje različitih i posebnih vrednosnih sistema. Time se problematizuje značaj pronalazanja tačke ostvarivanja balansa između unutrašnje i spoljne validacije, koja više nije samo pitanje izbora pojedinca, već i zalaganja šire društvene zajednice da kreira ambijent u kome će pozitivna samoprocena individue imati veće šanse da se afirmiše u na širokom društvenom nivou. Ukoliko je društvo izrazito parcijalizovano, polarizovano, ekstremno stratifikovano i zatvoreno za unutrašnje migracije individua će imati problem samopotvrđivanja van svog najužeg okruženja, a izbor će biti

uslovljen mogućnostima ostvarivanja visokog samopouzdanja u veoma skućenom društvenom prostoru. Takvi izbori vode ka zatvaranju, netoleranciji i neprijateljstvu prema svemu što je vangrupno, i u krajnjem, ometaju i individualni i društveni razvoj.

Različite klasne, starosne, rodne, običajne odrednice definišu uslove postizanja i održavanja stabilnog samopouzdanja, kao i pozitivnu samopercepciju koja podrazumeva odgovarajuće povratne informacije, kako specifične pripadajuće grupe, tako i šire društvene okoline. Prisustvo raznovrsnih faktora koji određuju temelje i prirodu samopouzdanja, može se, uslovno, razvrstati u dve grupe. Prvi su oni koji korespondiraju sa sredinom i usklađuju se s njenim očekivanjima (inkluzivni), a drugi se temelje na otporu i osporavanju tih očekivanja (ekskluzivni). Dok su prvi prihvatljivi i u skladu sa širokim društvenim okruženjem, drugi su podvrgnuti unutargrupnim užim kriterijumima. Krajnja konsekvencija prve solucije bila bi konformizam i identitetski kompromis kroz nekritičku orijentisanost na bezrezervnu eksternu potvrdu i prihvatanje, dok druga solucija, u krajnjoj instanci, ima veliku verovatnoću da uključi konfliktnost kao deo identiteta i pozitivne samoprocene. Nasilje se pojavljuje kao krajnji ishod u oba ekstremna slučaja. Može se zaključiti, da neuspeh u prvoj opciji vodi ka prelasku u drugu, i da uporna nemogućnost eksterne potvrde visokog samopouzdanja često vodi ka agresiji kao pokušaju da se uzdrmani ego konsoliduje. Odustajanje od afirmacije u datoj društvenoj realnosti se često pojavljuje kao drugi izbor pojedinca koji nije uspeo da potvrdi visoku

samoprocenu prvobitnim pokušajem pozitivne evaluacije sopstva u širem društvenom okruženju. Stabilni identitet bi predstavljao balans između ove dve krajnje tačke, a mogućnosti njegovog ostvarivanja zavisi i od psiholoških i od socijalnih okolnosti koje mogu da otežavaju ili olakšavaju njegovo uspostavljanje.

U sredinama u kojima se tradicionalno neguje izraziti kult časti i herojstva osećanje samopouzdanja je definisano i potvrđuje se kriterijumima čuvanja dostojanstva, nepobedivosti i herojstva. Tako na primer, naučna erudicija ili finansijski uspeh, na jugu Amerike nemaju značaj koji ima "kultura časti" koja je uzrok sklonosti nasilju (Nisbet, Elison, 1991). Može se pretpostaviti da će društva koja karakteriše negovanje mita o posebnosti koji se crpe iz mitske herojske prošlosti zahtevati različiti skup osobina i sposobnosti u sticanju društvenog ugleda od društava koja značaj i uspeh pojedinca mere kriterijuma efikasnosti vezanim za materijalne i praktične vrednosti.

Kada je u pitanju klasni kontekst, gotovo sva navedena istraživanja veze između samopoštovanja i nasilja osporavaju da je briga oko samoprocene ograničena na moderne niže klase jer, kako oni tvrde, više klase imaju baš isto toliko apetita za egoističnom gratifikacijom (Bohenke et al., 1998). Međutim, kada je reč o klasnoj pripadnosti, može se postaviti teza o različitom značaju psiholoških i društvenih predikcija za nestabilno samopouzdanje, jer se u slučaju privilegovanih slojeva psihološki faktor pojavljuje kao dominantan, dok kod pripadnika nižih klasa socijalni i materijalni faktori mogu biti presudni u sticanju samopouzdanja. Često se, u slučaju pripadnika siromašnih

socijalnih slojeva jedini izvori samopouzdanja nude u nasilničkoj subkulturi koja osporava značaj kriterijuma uspešnosti šireg društvenog okruženja koji se pojedincu pojavljuju kao nedostižni usled izrazito nepovoljne finansijske i socijalne pozicije. Nasilni odgovor je uspostavljanje integriteta na temelju samoproklamovane moći, lične autonomije i emancipacije od "prosečnosti" običnih ljudi. Na osnovu rizičnog ponašanja i simboličkog uobličavanja ideje o posebnosti brišu se limiti postavljeni ekonomskom i socijalnom stratifikacijom i nesigurni egoizam dobija svoju potvrdu u društvenoj antitezi.

Dok će se egoistična gratifikacija ostvarivati kao deo privilegija pripadnika elita jer se njihovo samopouzdanje temelji na poziciji društvene moći koja je u većoj ili manjoj meri praćena psihološkim karakteristikama i vrednosnim orijentacijama pojedinca, slučaj nestabilnog samoprecenjivanja pripadnika nižih društvenih klasa imaće kompenzacijski karakter, vrlo ranjiv, ali i sklon uvećavanju nasilničke simbolike i agresivnih znamenja identitetskih obrazaca koji mu stoje na raspoloaganju. Labilni i nesigurni egoizam ima univerzalnu karakteristiku u teškom podnošenju neadekvatnog spoljnog odgovora i verifikaciji, i u tom smislu, nasilna reakcija nije karakteristika isključivo pojedinih društvenih slojeva i klasa. Ipak, verovatnoća da će doći do izrazite diskrepance između ličnog stava o sebi i reakcije okoline kod pripadnika nižih socijalnih klasa uslovljena je okolnostima socijalne isključenosti različite vrste što dovodi do sklonosti ka alterantivnim izvorima sticanja samopouzdanja.

Pojačano osećanje časti se kroz istoriju pojavljuje kao privilegija viših klasa (dvoboji u ime odbrane časti), dok su niži

slojevi, pre svih pripadnici radničkih zanimanja, dignitet gradili na osnovu sirove muške snage oko koje su se formirali identitetski kodovi. Intelektualci i ljudi koji su se bavili nemanuelnim zanimanjima, iz takve vizure, tretirali su se kao suviše slabi, meki i bez sposobnosti za praktičan život. Razvoj kapitalizma uveo je nove tehnologije, ekonomiju znanja - novu produkciju života u kojoj tehnološko znanje, intelektualne sposobnosti i personalni performansi postaju osnovna sredstva u pozicioniranju na novom tržištu rada.

Novo menadžersko-finansijske elite umanjuju stvarni i simbolički značaj, ne samo niskokvalifikovanih, radničkih zanimanja, već i tradicionalne buržoazije. U globalizacijskim procesima, posttranziciona društva poput Srbije suočavaju se sa potrebama novog tržišta rada (posebno u gradovima) koje stvara viškove nezaposlenih industrijskih radnika sa manjim ili većim šansama da se zaposle u naraslom gradskom sektoru usluga, i to pretežno kao nisko kvalifikovana servisna radna snaga. Radnici kao društveni subjekt trpe dramatičnu identitetsku promenu koja potresa temelje samopouzdanja (koje u postjugoslovenskim državama vuče koren još iz vremena radničkog samoupravljanja). Pokušaj slabo plaćenih, devastiranih ljudskih viškova – pripadnika radničke klase da povrate osećanje samopoštovanja naginje populističkim konceptima koji mogu da nadomeste gubitak realnog društvenog značaja. Reakcija se kreće od socijalne apatije do pojačane agresivnosti ispoljene kroz privrženost radikalnim opcijama: nacionalizmu, seksizmu, hipermaskulinitetu, jednom rečju hipertrofiji negativnih aspekata

obrasca koji im je u prošlosti obezbeđivao pozitivnu samoprocenu i samopouzdanje.

Ugroženi identiteti, nedostatak trajnih životnih rešenja i nemogućnost stabilizacije uvećavaju nesigurnost pozitivne samoprocene i samopouzdanja koji se snaže kroz priklanjanje nasilnim konceptima. Oni se doživljavaju kao otpor "globalizacijskim procesima transcendentirane praznine/odsustva koja se otkriva kao sloboda kretanja kapitala, a ne ljudi" (Tatlić i Dokuzović, 2011:69). Evociranje tradicionalnih vrednosnih poredaka uz istovremenu interiorizaciju imperativa potrošačke kulture zasnovane na principima narcizma, materijalističkog individualizma, egocentričnosti i hedonizma dovode do ambivalentnih vrednosnih stavova koji su značajni u procesu samopotvrde pojedinca. "Savršeni spoj konzumerističke frivolnosti i fašizma" rešava pitanje ideološke inkonzistentije neoliberalnog kapitalističkog projekta.

Realnost marginalizovanih kroz diskurs socijalne isključenosti

Konstantna komunistička politika unifikacije, pre svega na socijalnom planu, u realnosti je proizvodila podstrukturu i potkulturu visoke nejednakosti. Te podstrukture, i pored činjenice da su ta društva bila na mnoge načine moderna, stvarale su od njih suštinski "antimoderna društva" (Rose, 1998). Autoritarna država, sa glomaznom birokratijom i odsustvom

tržišta, "preduzetničke kulture" i vladavine zakona, doprinela je osiromašenju i obesnaživanju građana i kreirala ogromne razlike u snazi između vodećeg "vrha" i "dna" društva. Feudalizacija komunističkih društava odvijala se preko sistema kljentizma koji je komunicirao između "vrha" i "dna" obezbeđujući socijalna dobra u skladu sa postojećim diferencijalnim hijerarhijskim stratumima i njihovom moći. Birokratska država sa koncentracijom moći na vrhu distribuirala je privilegije i dobra u ekonomiji oskudice, kaskadno se spuštajući ka najnižim rangovima birokratije, tako da su čak i najniži birokratski nivoi posedovali značajnu moć, obezbeđujući ili zadržavajući dobra i usluge namenjene građanima. To je rezultiralo kulturom paternalističke socijale i totalne diskrecije u dobijanju i onih usluga koje građanima već pripadaju i na koja imaju prava. "Telefonska pravila" (Glinkina, 1998) kojima su pritisak i lična moć obezbeđena nižim birokratskim rangovima, bila su visoko efikasna i delovala su kroz kombinaciju snaga horizontalnih mreža i vertikalnog kljentizma.

Feudalizacija je među elitama stvarala "timski duh" i razvijala aroganciju moći. Upravo je taj "timski duh" podržavao ilegalnu ekonomiju privatizacije za vreme tranzicionog perioda i začeo vezu sa organizovnim kriminalom. U isto vreme, on je doprineo formiranju klanova i razvijao rivalitet između različitih kraljevstava birokratije i ekonomije. Imajući u vidu činjenicu da su feudalna društva bazirana na ekonomskoj renti, a ne preduzetničkoj ekonomiji, jasno je da je za vreme komunističkog perioda naplaćivanje rente bio prominentni oblik ekonomskog ponašanja elita.

Dok su političke elite eksploatisale svoje privilegovane pozicije, niži društveni slojevi su funkcionisali u okviru paternalističkog socijalnog sistema. Na početku tranzicije, oni su bili prvi koji su izgubili sigurnost opresivnog ali familijarnog i prihvaćenog socijalističkog paternalizma i osećali su se zaplašeno zbog tog gubitka.

U komunizmu, diskrepanca između zvanične ideologije jednakosti i realnosti sa dubokom nejednakošću produkovala je "institucionalnu hipokriziju". Diferencijacija moći je bila zasnovana na razlici između zvanične i nezvanične stratifikacije društva (Kapucinski, 1993, prema Kastred, 2003). U tranzicionom periodu nezvanična stratifikacija prelazi u zvaničnu u procesu intezivirane ekonomske i društvene polarizacije, a "institucionalna hipokrizija" prelazi u stanje "pseudo institucionalnosti".

Uvećavanje nejednakosti i duboke promene u društvenoj strukturi tranzicionih društava pokrenule su mehanizme kojima su političke i ekonomske elite intenzivno razmenjivale različite oblike kapitala u uslovima slabe formalne organizacije sačinjene od ostataka bivše nomenklature i neizgrađenih društvenih institucija. Istočnoevropska tranzicija "odozgo" za koju je karakteristično "pozajmljivanje kapitalizma" (Eyal, Szelenyi i Townsley, 1989) predstavlja prema češkom sociologu Petru Mateju idealnu laboratoriju za testiranje Burdijeove hipoteze o ulozi različitih oblika kapitala i njihove konverzije u reprodukciji nejednakosti ispoljenih u vidu šansi za životni uspeh (Mateju, 2002:380). Tokovi kretanja društvenog kapitala u postkomunističkim društvima bliski su

Burdijeovom zapažanju da zvaničan prenos kapitala prema meriokratskim principima transfera može biti otežan ili sprečen efektima tajne cirkulacije kapitala u vidu kulturnog kapitala koji postaje odrednica u reprodukciji društvene strukture (Bourdieu i Wacquant 1999:55).

Ulazak u postkomunizam predstavlja komplikovan prelazak iz socijalističkog sistema rangiranja u kome je društveni kapital institucionalizovan kao politički kapital (određen prema mestu osobe u hijerarhiji komunističke partije), a kulturni kapital (obrazovanje, poznavanje jezika, rada na kompjuteru) predstavlja prednost nove menadžerske elite u novom sistemu stratifikacije (vidi: Eyal, Szelenyi i Townsley, 1989).

I nakon okončane transformacije društva poluperiferije ostaju suočena sa stanjem siromaštva koju su produkovale kumulativna kriza socijalizma, a u nastavku tranzicija, više od četvrtine veka. Ta činjenica stvara bitnu razliku u značenju i definisanju pojma siromaštva i socijalne deprivacije u odnosu na razvijene zemlje Evropske unije. Iz tog razloga se čini da su na društva poluperiferije primenljiviji klasični koncepti siromaštva, nejednakosti i marginalnosti koji se koriste u zemljama nerazvijenog sveta. Participacija u normalnim aktivnostima građana kao kriterijum socijalne isključenosti u razvijenim zemljama stvara zabunu usled nerazlikovanja nedobrovoljne isključenosti od dobrovoljnog povlačenja, dok se u siromašnim zemljama postavlja pitanje definisanja normalnog. U nerazvijenim društvima siromaštvo je stanje većine, dok je kod razvijenih društava reč o odstupanjima unutar parametara normalnog društvenog razvoja, što, samim tim, povlači drugačije

značenje pojma društvene margine, različitu reprezentaciju socijalnih deprivacija i potrebu za specifičnim definisanjem strategija socijalne uključenosti. Društva koja funkcionišu relativno dobro i skladno za većinu stanovništva definišu socijalnu isključenost kao "pozicioniranje lica van normalnog oblika društvenog života usled višestrukih deprivacija, sa smanjenim mogućnostima za uključivanje [*reinsertion*] u normalan život". Rezultat tog stanja su diskriminacija, nedostatak mogućnosti, akumulacija lišavanja, degradacija, nerazvijeni kapaciteti za normalno društveno funkcionisanje. Ali, u siromašnim društvima (Rumunija, Bugarska, Srbija, BiH, Albanija i dr.) poluperiferije to nisu problemi koji pogađaju društvenu marginu nasuprot normalnom funkcionisanju većine (iako se može diskutovati o ovakvom tumačenju socijalne isključenosti i u razvijenim društvima), već problemi većinskog dela stanovništva, izrazito marginalizovanog u ruralnim područjima. Razliku između normalnog i nenormalnog je, u tom smislu, vrlo teško podvući u ovim društvima.

Diskurzivne kategorije socijalne isključenosti u okviru strategije EU se menjaju u kontekstu društava poluperiferije. Primarni indikatori socijalne isključenosti, kao što su visina prihoda manja od srednje vrednosti prosečne zarade, standard života u granicama pristojnosti, relativno siromaštvo problematizuju se činjenicom da u siromašnim zemljama ni srednji neto prihod ne garantuje pristojan standard života. Postavlja se pitanje da li će za pristojni standard života referentna tačka biti domaći standard ili standard prisutan u bogatim zemljama Evropske unije (Fairclough, 2005). U siromašnim

zemljama trećina stanovništva pripada kategoriji "relativnog siromaštva", sa relativno niskim primanjima i nedostatkom uslova života koji se smatraju pristojnim. Ekstremno siromaštvo kao ozbiljan nedostatak finansijskih sredstava koji izaziva uslove života koji su apsolutno neprihvatljivi u civilizovanom društvu, dovode do ozbiljnog pogoršanja dostojanstva ljudskog života i izaziva brzo propadanje sa tendencijom da postane hronično prisutna marginalizacija i socijalna isključenost sa beznačajnim mogućnostima za bekstvo iz situacije siromaštva. Ne postoji većina koja živi normalan život, sa pristojnim standardom u odnosu na druge grupe koje se mogu identifikovati kao socijalno isključene.

Socijalna isključenost posmatrana kroz tri očekivana ishoda - život izvan normale, male mogućnosti za povratak u normalu i hazarderski stil života može se identifikovati u kategorijama ugroženosti koje su izazvane određenim faktorima samoisključenja (alkoholizam, kriminal, narkotici). Činjenica da u zemljama poluperiferije srednja i niža klasa spadaju u kategoriju siromašnih, ne isključuje postojanje posebno ugroženih socijalnih kategorija koje su u povećanom riziku od socijalne isključenosti (deca u institucijama, hraniteljskim porodicama, deca na ulici, porodice koje su izgubile domove, jednoroditeljske porodice, porodice sa perzistentno nezaposlenim članovima, sa slučajevima alkoholizma i zavisnosti od droge, žene izložene porodičnom nasilju, stari, invalidi i konačno značajan deo romske populacije koja akumulira mnoge društvene hendikepe). U užem smislu, socijalna isključenost, i u nedovoljno razvijenim, siromašnim

društvima, može biti diskurzivna kategorija koja definiše grupe i pojedince sa posebnim hendikepima kao specifičnom razlikom u okviru preovlađujuće populacije siromašnih. Sa druge strane, postavlja se pitanje da li ova kategorija može obuhvatiti sve one populacione viškove koji su nastali kao posledica dehumanizovanih transformacijskih društvenih procesa. Osećanja depresije, anksioznosti, nesigurnosti i očaja usled nemogućnosti da se izgrade zadovoljavajući životni narativi i mirenja sa lošijim statusom rezultiraju samodestruktivnom praksom (alkoholizam, nasilje, i sl.).

Marginalizovani ljudski viškovi nalaze se u poziciji izrazito smanjenih životnih šansi, socijalnoj izolaciji i nemogućnosti pristupa javnosti. Koncept socijalne patnje koji uvodi Burdije (Bourdieu et al., 1999) ukazuje na svakodnevnu mizeriju društveno marginalizovanih koju proizvodi dominantni sistem gurajući pojedince sa margine u nemoć, beznade i očaj. Njihova nevidljivost u javnoj sferi se pojavljuje kao najstrašnja posledica poražavajućeg društvenog položaja, čak i u odnosu na materijalnu bedu ili ekonomsku i političku eksploataciju. Društvena trauma marginalizovanih ogleda se u njihovoj socijalnoj isključenosti, socijalna patnja potiče od društvene beznačajnosti jer se pojedinci i društvene grupe nalaze u mreži nevidljivih struktura dominacije i ugnjetavanja. Na izgled, normalni životi običnih predstavljaju skup "malih mizerija" sazdanih od izneverenih očekivanja, izgubljenih prilika, malodušnih mirenja koji su posledica kontekstualnih ograničenja, degradiranih društvenih sredina i društvenih odnosa (Bourdieu et al., 1999). Neumoljivo nasilje i

diskriminacija prisutni su na tržištu rada, školskom tržištu, i na kraju, čine ga i snage reda. Svi ovi društveni agenti kreiraju situaciju kolektivne nesreće za one koji doživljavaju svoju socijalnu odbačenost kao lošu sudbinu, pri čemu se pojedinačne bede umnožavaju u koegzistenciji velikog broja malih beda čineći je socijalnom sudbinom za veliki broj marginalizovanih (Bourdieu, et al., 64). Krajnje i najteže lišavanje, prema Burdijeu je gubitništvo u simboličkoj borbi za priznanje i pristup humanitetu.

Ovakav društveni ambijent neminovno proizvodi, sa stanovišta poretka, destabilizirajuću i jaku subkulturu koja je sazdana od različitih socijalnih grupa i podgrupa ljudskih viškova koje čine nezaposleni, ili do krajnjih granica osiromašeni radnici, poljoprivrednici iz ekonomski uništenih ruralnih²⁰ područja, kao i nezaposlena i neobrazovana omladina. Tranzicioni ljudski viškovi i gubitnici u trci za materijalne pozicije pokazali su se kao dobar medijum za radikalne i ekstremne ideološke manipulacije. Ishod gubljenja socijalne kontrole u uslovima niskog društvenog kapitala u bivšoj Istočnoj Nemačkoj pokazao je Hagan na primeru omladinskih ekstremnih desničarskih organizacija. Dugotrajna deprivacija i proces inkorporacije u zapadni sistem doneli su nesigurnost i gubitak socijalne integracije što je izazvalo buđenje i jačanje podzemnih kulturnih tradicija (Hagan, 1995).

²⁰ Najveća produkcija ljudskih viškova odigrala se u razorenim industrijskim oblastima i ruralnim područjima u kojima živi veliki deo stanovništva društava poluperiferije. Takođe, veliki deo ruralnog stanovništva je posebno beznadežno pogođen ekstremnim siromaštvom ili lošim obrazovanjem (u Rumuniji samo 2% učenika u visokom obrazovanju su deca poljoprivrednika). Ova kategorija stanovništva je uskraćena, ili u najboljem, uživa znatno lošiji kvalitet socijalnih dobara i usluga od ljudi u urbanim sredinama.

Istinska "metafizička beda muškaraca i žena" (Bourdieu, 2000) u kojoj oni ispadaju sa rubova društvenog života gubeći sopstveni identitet pokazala se i kao uzrok i kao posledica socijalnopatoloških pojava kao što su siromaštvo, zavisnost, nasilje. Socijalna patnja predstavlja socijalnu nedaću koja ima raznovrsne dimeznije ranjivosti u odnosu na pol, klasu, starost, seksualnu orijentaciju.

Shodno tome, reakcije društvenih grupa i podgrupa će se značajno razlikovati, a ispoljavanje nezadovoljstva se kreće od neme, pasivne patnje do radikalnih oblika socijalnog ponašanja koji uključuju nasilje i ekstremizam. Drastična promena u životnim uslovima i vrednosnim orijentacijama učinila je da se veliki broj ljudi oseća suvišno, izolovano i asocijalno. Bezizlaznost i bezperspektivnost nekada, ne imućnih, ali stabilno socijalno situiranih kategorija, kao što su pripadnici radničke klase, gube značaj u novim privrednim okolnostima, što rezultira njihovom apatijom, niskim samopoštovanjem i doživljaju sopstvene egzistencije kao nevažne i nepopravljivo loše. Sa druge strane, nezaposlena omladina koja adolescentsku krizu, kao deo odrastanja, razrešava u uslovima brzih društvenih promena, u kojima slabi društvena kontrola potpada pod uticaj "podzemnih vrednosti" – devijantnih društvenih tradicija koje su svojstvene datom društvu ili kulturi (Matza i Sykes, 1961). Kao deo populacije koji je u najmanjoj meri ograničen radnim ili porodičnim ulogama, adolescenti i mladi su skloni da prihvate unutargrupne "mračne vrednosti" koje podrazumevaju nasilje, animozitet prema vangrupnom okruženju, mržnju prema

drugom i drugačijem i da na temelju netrpeljivosti izgrade osećanje važnosti, pripadanja i moći. Favorizovanje nasilja je njihova reakcija na obesmišljenost sopstvene egzistencije kao posledice socijalne, ali i duhovne bede, shvaćene u jednom širem kontekstu, u čijoj srži se nalazi osećanje beznačajnosti.

U istraživanju desničarskih omladinskih grupa Hagan je pošao od teze da uvođenje kapitalističke konkurentne kulture (Kolman, 1987) koja je snažno orijentisana na postizanje individualnog materijalnog uspeha motiviše individualnu potragu za ekonomskim interesom i podstiče lični napor da se prevaziđu drugi u akumulaciji bogatstva i statusa, što se smatra od ključnog značaja za dobro funkcionisanje tržišne privrede. Međutim, takvi kompetitivni preduslovi za uspeh produkuju veliku nesigurnost koja se povećava u kriznim periodima, jer se težnja za uspehom ne ostvaruje samo na društveno prihvatljiv način. Neki adolescenti, u cilju rešavanja jakog osećanja nesigurnosti mogu da prevaziđu osnovne vrednosti konkurentnosti. Nestabilnost samopoštovanja adolescenata koje se gradi kroz oštru konkurentnu borbu kapitalističkog tržišta povezano je sa principima zapadne kulture - materijalizmom, kompeticijom, individualizmom, odnosno prihvatnjem nejednakosti kao zasluga koje se ostvaruju na tim principima (Hagan et al., 1998, Bohenske et al., 1998). Istraživanje ksenofobije u Zapadnoj i bivšoj Istočnoj Nemačkoj pokazalo je da je ona izraženija među dečacima, da je veća u Istočnoj nego u Zapadnoj Nemačkoj i da je manja u gimnazijama nego u školama koje nisu povezane sa univerzitetima, da je pojačana kod adolescenata u Istočnoj Nemačkoj kao posledica privredne krize i nestanka euforije koji je

bio karakterističan za period pada komunizma i ujedinjenja. Tinejdžerske godine provedene u tranziciji ispoljile su pojačan rasizam i želju da se "hijerarhijski lični interes" kompenzuje nadmoćnim stavovima u odnosu na druge, posebno kod dečaka u Istočnoj Nemačkoj. Sa druge strane, višak samopoštovanja i visoka samoprocena - egoizam, predstavljaju izvor nasilja, jer ljudi sa izrazito visokim mišljenjem o sebi i nemogućnošću samokritičkog osvrta koriste silu u svrhu odbrane takve slike (Baumeister, Smart & Boden, 1996).

Teza o visokom nestabilnom samopouzdanju koje ne dobija potvrdu u okolini pojedinaca i grupa, ima potencijal u objašnjavanju uzroka nasilničkog ponašanja, posebno omladinske populacije u posttranzicionim društvima poput Srbije.

Novo tržišno društvo i tržište rodnih uloga

Globalizacija i neoliberalno tržište sve više računaju na žene, kao radnu snagu i kao potrošače. Profit je važniji od svake ideologije i svakog režima, pa i tradicionalnog režima rodnih uloga. Interese sirove "muškosti" i bioloških komparativnih prednosti oličenih u telesnoj snazi ekonomija više nije zainteresovana da podržava, jer je njihova vrednost na današnjem tržištu i u savremenom civilizacijskom trenutku sve manja. Dok ostaje upitno u kojoj je meri i da li je uopšte borba za jednakost žena olakšana globalnim ekonomskim kretanjima, čini se izvesnim da je tradicionalna "muškost" poražena. Zato je protest "muškosti" po (ekonomskoj) prirodi

stvari *mizoginičan*, jednako kao što je obojen netrpeljivošću prema svim ostalim konkurentima ili dobitnicima na današnjem tržištu rada – visokokvalifikovanim muškarcima, muškarcima konkurentnim u sektoru usluga, imigrantima itd.

Pobednički maskulinitet više se ne pregovara i definiše isključivo u muškom krugu, niti se uspostavlja na osnovu snage, brzine i telesne izdržljivosti, odnosno na temelju fizičke dimenzije muževnosti. Žene odavno nisu neobrazovano "krdo ženki" kojima muškarci pristupaju poštujući poredak od "alfa" pa naniže koji sami uspostavljaju na osnovu očiglednih, pre svega telesnih kriterijuma – žene danas itekako utiču na modelovanje pobedničkog maskuliniteta. "Biti muško" danas pruža daleko manje garancija za realizaciju na svakom životnom planu, neuporedivo je manje obećavajuće proročanstvo nego što je to bio slučaj u prošlosti, pa i nedavnoj. Tradicionalna kultura i režim rodnih uloga, istini za volju, nisu ni prema muškom rodu bili bezulsoвно darežljivi, naprotiv. Međutim, najveću nevolju su izazvali time što su one muškarce sa manje talenata, manje sreće i slabijeg socio-ekonomskog zaleđa uljuljkali lažnim obećanjima i potpuno ih nespreme uveli u doba velikih promena i nesigurnosti.

U tradicionalnoj kulturi od muškarca se očekivalo da bude donosilac, "hranilac" porodice – da odgovara za njeno ekonomsko i socijalno blagostanje, da se stara o bezbednosti njenih članova, kao i svim finansijskim i mnogim praktičnim pitanjima svakodnevnog života. Zauzvrat mu je bilo dopušteno da "vlada" ženom, da bezmalo svim sredstvima kontroliše njenu seksualnost, svakodnevnih aktivnosti i socijalne kontakte, jer je

ženina "ispravnost" bila garancija socijalnog integriteta porodice i roda. Za razliku od muškarca koji se podizao da bude državi vojnik i podanik, a porodici "glava" i donosilac, žena je učena da je važno da bude "lepa", "mila", dopadljiva, dobra domaćica. Ulaznica za srećan i dugovečan socijalni život dobijala se po savlađivanju nekoliko lekcija iz pranja, peglanja, čišćenja, kuvanja i negovateljstva, ali iznad svega, dobrom udajom. Dobra udaja obično je pretpostavljala privlačenje kritično dovoljno pažnje (lepotom i čednošću) nekog iz dobrostojeće i ugledne porodice i/ili sa obećavajućom karijerom. Naspram socijalnih očekivanja od muškarca koji je bio slobodan da ide kud hoće, kad hoće, da se viđa s kim hoće i napravi poneki seksualni izlet (pod uslovom da to njegova porodica ne oseti, pre svega finansijski), socijalna očekivanja od žene bila su da najpre i iznad svega bude majka - da rađa i podiže decu. Za karijeru, smatralo se, žena em nije sposobna, em nema ni volje niti vremena – posao van kuće odvlači od dobrog materinstva. Da bi zadovoljile socijalna očekivanja žene su vekovima gajile i međusobno podsticale nezainteresovanost za školovanje, zaposlenje, ambiciju, karijeru i sve izvan vlastite avlije i sokaka. Učene su da odustaju od zadovoljenja čitavog spektra svojih potreba i da svaki impuls za autonomijom i vlastitim izrazom u sebi uguše još u začetku. Nepriгуšene viškove energije i unutrašnje vapaje za samoaktualizacijom zadovoljavale su dostupnim, obično malobrojnim i malo smislenim aktivnostima koje su u suštini narušavale njihov integritet kao kreativnih i inteligentnih bića. Ženski zadatak nije bila kreacija niti izraz, već žrtva. Za razliku od muškaraca koji su u socijalnoj sferi mogli da ubiru ćar iz same

činjenice da pripadaju određenoj biološkoj varijanti – muškom polu, žene su socijalno prihvatanje osiguravale spremnošću na odricanje od vlastite suštine i prihvatanjem žrtvovanja. To žrtvovanje, međutim, nije toliko bilo u funkciji održanja patrijarhalnog društvenog poretka, koliko u funkciji njihovog vlastitog ekonomskog opstanka. Tradicionalna rodna socijalizacija nije bila preduslov ni uslov patrijarhata, utemeljenom na takvoj ekonomskoj raspodeli u kojoj muškarcima pripada sve (u materijalnom smislu), a ženama ništa. Ona je pre posledica te i takve ekonomske konfiguracije. Ljudi - muškarci i žene, podizani su od svojih roditelja tako da usvoje potrebna znanja i veštine, da učine sve što treba da osiguraju, pre svega, vlastitu ekonomsku sigurnost u datim društvenim okolnostima. Asimetrična raspodela ekonomske moći sama po sebi obezbeđuje asimetrične rodne odnose i suštinski ne zavisi od "učenja" rodnih uloga, odnosno rodne socijalizacije, koja egzistira budući svrsishodna na individualnom planu, a time i poželjna na strani ekonomski zavisnog. U promenjenim ekonomskim i socijalnim okolnostima, međutim, tradicionalna rodna socijalizacija postaje izvor problema. Ako je i imala nekakvog smisla u doba i na prostorima u kojima je postojala hronična pretnja ugrožavanja spoljne bezbednosti, u kojima je vladala oskudica svake vrste, u kojima su ljudi mogli da opstanu samo unutar strogo uređenog i kohezivnog kolektiva u kome se znalo i moralo znati "ko kosi a ko vodu nosi", pri čemu se hijerarhija uspostavljala na temelju vladanja veštinama, sposobnostima i znanjima koje su u tom istorijskom trenutku garantovale opstanak, u današnje liberalno doba, vreme rastućeg

individualizma i velikih pobeda ljudskih prava, tradicionalna matrica organizacije života više nema punog smisla. Zašto onda opstaje njen normativni sistem, zašto je poslednje njeno uporište u rodnim ulogama? Zašto je društvo u kome žene imaju pravo glasa i u kome učestvuju jednako ili dominiraju u populaciji i glasačkom telu i dalje faktički diskriminatorsko prema ženi? Nije li konkurentnost na tržištu rada i skup ličnih ekonomskih perspektiva zapravo ono što presuđuje u socijalnim zbivanjima? Posreduju li u kočenju procesa emancipacije žena i dekonstrukcije tradicionalnih rodnih uloga nekakve dobiti, odnosno privilegije tradicionalne "ženskosti"? Ta "dobit" nije neka, ali je kudikamo bolji izbor od neizvesnosti, strepnje, napetosti i borbenosti s kojom se mora izaći u tržišnu utakmicu. Neizvesnost koju nosi "udaja" takođe postoji, ali je neuporedivo manja. Ugodnost i toplina porodičnog gnezda, ničim ograničena radost življenja u kućici-tvrđavici i emocionalne razmene sa decom, upravljanje iz senke, na "ženski način", ne izgledaju tako loše iz startne perspektive. Pogotovo ako muškarac, usled opčinjenosti njenom lepotom i negovanošću, demonstrira spremnost za neograničeno davanje. Na drugoj strani su neizvesnosti, nesigurna ulaganja, odlaganje materinstva – za neke neprihvatljivi rizici. Žene koje se osmele da se s njima suoče i uđu u tešku borbu za osvajanje ženskog mesta u javnoj sferi, upravo će od onih prvih (koje brane svoj model organizacije života i vlastitu ekonomsku poziciju kroz konkurentnost svojih muškaraca-donosilaca na tržištu rada) biti stigmatizovane kao "neženstvene" ili pak neemocionalne, bezdušne, preambiciozne, nepožrtvovane i loše majke. Imajući u vidu da su one deo

referentnog ženskog okvira, ali i majke koje podižu kćeri i sinove, diskriminacija žena se može razumeti kao društveni problem koji svojom ozbiljnošću i kompleksnošću prevazilazi mušku volju za dominacijom ili netrpeljivost prema ženama (usled šovinizma, zavisti, mržnje itd.).

Tradicionalni sistem rodnih uloga još uvek nije zamenjen novim, egalitarnim, ali nije ni stabilan, naprotiv - duboko je poljuljan i postoji snažan impuls ka njegovoj dekonstrukciji. Taj impuls je, međutim, sporadičan, neprožimajući. Osvajanje tradicionalnih muških utvrđenja u javnoj sferi od strane žena postao je ireverzibilan trend, ali borba tih žena i dalje je prenaporna, prepuna odricanja, ultimativnih izbora i neizvesnosti. U isto vreme, s druge strane, u doba tržišnog društva vaskrsavaju i elementarni modeli organizacije muško-ženskih odnosa, kroz svojevrsni povratak na precivilizacijsku matricu razmene dobara i usluga, odnosno razmene ženske nežnosti i pažnje za muškarčevu lovinu. Mlade žene u sve većem broju otvoreno reklamiraju svoju prenaplašenu "ženstvenost" i "reproduktivne kapacitete", dok mladi muškarci forsiraju i s ponosom ističu svoju smelost, snalažljivost i prepredenost, diče se svojim grabežnim kvalitetima, moralnom indiferentnošću i vezama sa "moćnim ljudima". Kao u pećinsko doba – ona će, odabrana po kriterijumu reproduktivnih kapaciteta rađati, a muškarcu, kadrom da se snađe u svakoj situaciji i obezbedi materijalna dobra, pružaće nežnost u zamenu za hranu, odeću i toplo ognjište za nju i decu. Treba li da čudi što ovo kao da ponovo postaje adaptivno ponašanje, ono koje najviše garantuje opstanak i reprodukciju? Makroekonomski uslovi, bez ikakve

sumnje, igraju značajnu ulogu u održavanju gotovo svega unutar socijalnog sistema, pa i određenog normativnog poretka. Siromaštvo i ekonomska nestabilnost podstiču socijalnu kompeticiju i ostvaruju niz negativnih efekata u domenu individualnih i grupnih adaptacija. Ljudi su racionalna bića - oni posmatraju, zaključuju i uče na primerima. Potrebno je da imaju razumnu alternativu da bi promenili svoja stremljenja i način na koji će realizovati svoje potrebe. Pogotovo ako su u detinjstvu ili kasnije osetili oskudicu, socijalnu ili ekonomsku marginalizaciju. Imajući u vidu prirodu i transformacije nasilja, povezanost nasilja sa drugim društvenim problemima i transmisiju nasilnih bihevioralnih obrazaca, postavlja se pitanje ima li borba protiv nasilja ikakvog izgleda u društvu koje ne podstiče dosledno ekonomsku samostalnost žena, koje ne pokazuje nepokolebljivu odlučnost da iskoreni svaki oblik diskriminacije, socijalne marginalizacije, legitimnosti nasilja i kriminalnih izbora?

Neki nasilni muškarci, loše odgojeni, bilo usled zanemarivanja ili prezaštićivanja u detinjstvu, zbunjeni sadašnjim istorijskim trenutkom i potpuno nespremni za uključivanje u tržišnu utakmicu, sve čvršće se hvataju za tradicionalne definicije rodnih uloga kao slamku spasa, pri čemu nasilje može imati funkciju gnevnog protesta ili pak poslednjeg trzaja ka očuvanju makar obrisa "muškosti"– ako je to jedino što im je preostalo kao sredstvo lične afirmacije, razmera odgovornosti i nebrige društva kako za njih, tako i za njihove žrtve, dramatični su.

EPILOG

Problemi čovekove agresivnosti kao i činilaca koji sprečavaju ljudski rod da se ponaša konstruktivno i razborito danas su, kao teme od dalekosežnog teorijskog i praktičnog značaja, u žiži interesovanja mnogih antropoloških nauka. Savremeno interesovanje naučnika za pitanja prirode i uzroka agresivnosti nesumnjivo veoma mnogo duguje izazovnoj i inspirativnoj Frojdovoj pretpostavci o egzistenciji *instinkta smrti*. Činjenica je da sa izuzetkom nekih glodara, ni jednoj drugoj vrsti kičmenjaka nije svojstveno da ubija članove sopstvene vrste niti im pričinjava istinsko zadovoljstvo da nanosi bol članovima vrste kojoj i sama pripada. Sudeći po tome, čini se da je čovek "najokrutnija i najnemilosrdnija vrsta koja je ikada živela na ovoj planeti" (Stor, 1989:7). Na taj sumoran zaključak navodi nas, pre svega, fakt da su surove pobude koje navode na ekstremno nasilje, ubistva, zlostavljanje, ratove i tiranije svojstvene upravo i samo čoveku.

Interpersonalno nasilje među adolescentima od jedanaeste do devetnaeste godine je socijalni problem od ogromnog značaja.

Nasilje se tradicionalno smatra naučenim ponašanjem (Bandura and Huston, 1961; Berkovitz, 1962; Thomas, 2001; Pickhardt, 2010) što je pokazano brojnim empirijskim studijama nekoliko dekada unazad i zato se neophodnost prevencije i socijalne profilakse uvek mora imati na umu. Neki od programa prevencije fokusirani na mlade uopšte (primarna prevencija), dok su drugi dizajnirani tako da redukuju faktore rizika (sekundarna prevencija) ili na mladež koja je već razvila violentne obrasce ponašanja (tercijarna prevencija). Primarne i sekundarne strategije kao što su to programi za razvoj individualnih veština i kompetencija (samokontrola, rešavanje problema, rad sa roditeljima na poboljšavanju njihovih veština u komunikaciji sa decom) koji unapređuju socijalnu klimu u školi i pozitivne odnose među vršnjacima, pokazali su se kao visoko efikasni u prevenciji adolescentnog nasilja i eliminaciji faktora rizika (Elliott, Hamburg & Williams, 1998; Thornton et al, 2000; U.S. Department of Health and Human Services, 2001).

Nasilje je ponašanje koje odražava kratkoročne i dugoročne efekte socijalizacije i čije ispoljavanje varira u zavisnosti od socijalnog konteksta i okolnosti. Percepcija nasilja je takođe socijalno uslovljena. Način na koji pojedinci i grupe percipiraju nasilje i njegovu ozbiljnost podložan je promeni i pod uticajem je kulturalnih i socijalnih normi o tome šta predstavlja prihvatljivo ili neprihvatljivo ponašanje (Levine & Rosich, 1996:3). U različitim socijalnim sistemima i kulturama "nasilje" se razume i određuje različito, što se reperkutuje na pristup problemu i efekte prevencije nasilja. Tako, prihvatljivost,

odnosno legitimnost nasilja u jednom socijalnom sistemu i neposredno i posredno uslovljava njegovu raširenost i oblike.

Pandemija nasilja i kriminala u Srbiji nije završena devedesetih, što se u okolnostima prolongirane krize nije ni moglo očekivati. Netolerancija, govor mržnje i agresija sreću se u svakodnevnoj komunikaciji, u medijima, kao i na javnim mestima čime se mogućnosti za imitaciju i identifikaciju mladih sa agresivnim odraslim ekstremno pojačavaju.

Mobilna telefonija, internet i društvene mreže omogućuju brzu i organizovanu razmenu informacija, a oni koji bi trebalo da ih vaspitavaju pa i kontrolišu - roditelji i nastavnici, često nemaju ni te veštine niti tu brzinu, tako da onaj ko ume da upotrebljava ta sredstva može efikasno da kontroliše i utiče na stavove, vrednosti, uključujući i emocije te generacije putem organizovanja koje ne zahteva ni fizičko prisustvo, ni pripreme, niti mnogo vremena: ponekad je dovoljno samo napraviti akcioni plan i formirati fejsbuk grupu. Ta pripadanost grupama sa viškom strasti je idealno utočište za one koji su nesigurni u sebe, koji se ne osećaju dovoljno vrednim i prihvaćenim, kojima je jednostavnije ako su deo neke "ekipe", odnosno grupe čiji identitet preuzimaju i poistovećuju sa vlastitim. Adolescentnoj populaciji je na taj način lako ugraditi pogrešan sistem vrednosti budući da pripadanje takvim grupama ne zahteva nikakav napor, naročito ne intelektualni, a njihova socijalna dobit je osećanje grupne pripadnosti i prihvaćenosti.

Mržnja kao izrazito negativna i razorna emocija uglavnom je nešto što je stvar individue, njenog trenutnog ili trajnog

psihološkog stanja, aktuelne motivacije, životnih okolnosti, temperamenta i strukture karaktera. Međutim, pod nekim specijalnim okolnostima, kad se zabrana nasilja sruši, iracionalna mržnja koja može biti vrlo "zapaljiva" može se "omasoviti" i dalje prenositi mehanizmima socijalne infekcije. Negativna osećanja su najčešće psihološki "zarazna" i ekstremno "zapaljiva". Adolescenti su "ranjiva" populacija na koju se lako utiče i kojom se može jednostavno manipulirati radi određenih političkih ciljeva, kao i zamišljenih ili stvarnih interesa neke grupe koja je u poziciji moći da tu manipulaciju organizovano sprovede nad ciljnom grupom. U istoriji se to, globalno posmatrano, nebrojeno puta ponovilo. Kad bi neka politička opcija namerila da ukaže na "narodno nezadovoljstvo", često bi se najjednostavnijim činilo izvesti adolescente na ulicu i dati im gotove parole, formule i matrice i prikazati to kao stav građana prema nekom problemu.

Nezadovoljstvo i frustracije se kanališu na razne načine; onda kada je u igri i nečiji važan interes ili težnja ka moći, ili pak neka lična ili kolektivna vendeta, stvari mogu otići predaleko u pravcu nasilja. Tako motivisano nasilje može da generiše novo nasilje i začeti začarani krug nasilja iz kojeg se jako teško izlazi.

Zabrana činjenja zla drugima je civilizacijska zabrana i njome se vekovima štiti moralni interes čovečanstva. Biblija, na čijoj tradiciji počiva naša civilizacija, uči nas da treba da budemo *čuvari brata svojega* u svakom smislu, kao i da je i sama ideja o činjenju zla drugima greh, čak i kada nije realizovana u stvarnom svetu ili u obliku konkretne akcije.

Srpsko društvo devedesetih godina prošlog veka pretrpelo je vrednosnu inverziju, koja je kao jednu od posledica imala uzdizanje antiheroja koji su postali idoli jednog segmenta adolescenatne populacije koji su u konfuznim okolnostima koje su dovele do nemogućnosti stvaranja spostvenog identiteta, prihvatili identitet grupe koja inklinira kriminalu. Kriminalci su i u medijima često nazivani "heroji podzemlja". Stepenu kojem je istorijski i društveni kontekst odgovoran za karakterističan profil negativnog heroja u Srbiji tog doba objašnjava se (Pavićević i Simeunović-Patić, 2011) istorijskim i etnološkim nasleđem kao i specifičnim okolnostima naše društvene krize i tranzicije.

Pretpostavka o kontinuitetu prisustva autoritarne vlasti u uslovima dezintegrisane društvene strukture uz konstataciju o tradicionalnoj sinergiji podaničke političke kulture i poslovičnog nepoverenja prema institucijama vlasti i sklonosti ka vaninstitucionalnom ostvarivanju pravde, upućuje na postojanje specifičnog simboličkog značaja buntovništva i prkosa. Potpomognuta konkretnom spregom države i kriminala kao i neprekidnim medijskim porukama o istaknutim kriminalcima-herojima, politička elita devedesetih je prilično jednostavno promovisala novi mit i efikasno ga zloupotrebila za svoje političke i ratne ciljeve. U tranzicionoj i posttraumatskoj Srbiji kriminal je postao jedan od najunosnijih zanata, mitski *plemeniti razbojnik* socijalno poželjna figura i uzor za identifikaciju za mladež, a nasilje deo psihopatologije svakodnevnog života.

Pandemija nasilja kao jedan od snažnijih socijalnih stresora ugrožava mentalno zdravlje ljudi, posebno adolescenata koji se

još uvek nalaze u formativnom periodu. Nezdrava klima hostilnosti i izloženost prizorima nasilja i patnji dovode do stanja egzistencijalne nesigurnosti i vitalne ugroženosti kao i do ekstremnog porasta kriminala. Česti napadi anksioznosti, paničnih stanja i akutne stresne reakcije mobilišu kognitivne i konativne mehanizme ličnosti na bekstvo iz situacije koja se doživljava kao ugrožavajuća i hendikepirajuća. To "bekstvo" može voditi u kriminalnu karijeru koja se doživljava kao adekvatan izlaz iz egzistencijalne krize u okolnostima anomije;

Drastičan porast nasilja najčešće izaziva frustrirajuće osećanje gubitka kontrole nad sopstvenom sudbinom i životom kod onog dela stanovništva, posebno mladog, koji ne spada ni u arhitekta, niti u protagonistu socijalne i državne politike.

Les droits de l'homme, prava čoveka i slobodu pojedinca ne garantuje samo "pravna" država već i svest, prosvetljenost i zrelost svih članova zajednice. Nužan uslov svake suštinske društvene promene jeste individualna promena u samom čoveku - u njegovom intelektualnom, moralnom i emotivnom stavu prema činjenicama socijalnog života. Društvene napetosti, politički razdori i sukobi u velikoj meri predstavljaju eksternalizaciju unutrašnjih konflikata pojedinca.

Život se na ovom prostoru fatalnih devedesetih godina prošlog veka odvijao po modelu patologije geta u kojem je cvetao svaki oblik kontrabande pa i trgovina ljudskim životima. Kao što je već istaknuto, nasilje je po svojoj prirodi zarazno i širi se mehanizmima socijalne infekcije. Na nesreću, živimo ne samo u vremenu vladavine nasilja - verbalnog,

fizičkog i mentalnog, već i u vremenu svojevrsne pohvale ludosti, lišene erazmovskog konteksta. *Tragedija je danas politika*, kako je davno govorio Napoleon.

Sa pažnjom usmerenom na konsekvence socijalizacije u uslovima nove materijalističko-hedonističke orijentacije koja je stihijno prodirala u sve društvene segmente posttranzicione Srbije, problem omladinskog nasilja može da se interpretira u novom svetlu. Sprega permanentne društvene i ekonomske krize i kriterijuma uspeha koje diktiraju mediji prema principu masovne industrije zabave i estradne politike i tržišno-komercijalna priroda većine društvenih segmenata (obrazovanja, kulture, sporta) dovode do zaoštrene konkurentnosti između pojedinaca koji su individualnost razumeli samo kao pravo na trošenje koji prati pad društvene solidarnosti.

Visoka i nerealna samoprocena pojedinaca pojavljuje se kao posledica izostanka kriterijuma koji bi se zasnivali na istinitim i konzistentnim principima prava, obaveza i dužnosti koje individua i društvo percipiraju kao smisleni uslov za uživanje prava i sloboda. Nemogućnost potvrde visoke, nestabilne i nesigurne samoprocene čini adolescente najranjivijim u procesu prihvatanja zapadnih tržišno orijentisanih vrednosti. Nemogućnost da se potvrde u novom društvenom i vrednosnom poretku čine njihovo samopoštovanje nestabilnim i oni se lako okreću ka ksenofobičnim stavovima (Hagan, Hefler, Classen, Boehnke, Merkens, 1998). Evokacija anahronih obrazaca kolektivnog udruživanja i osnaživanja deluje kao najmoćnije sredstvo u stabilizaciji neutemeljene visoke samoprocene. Adolescenti vrlo rano dospevaju u koliziju između ideje o

sopstvenoj veličini kao biološkom svojstvu mladosti podržanu ideologijom neoliberalnog poretka i tržišno-materijalističke kulture. Adolescencija je period krize identiteta i visoke samosvesti. Pojedinci koji imaju izrazito nestabilan odnos prema sebi mogu tražiti u drugim pojedincima ili grupama koje doživljavaju kao osobe nižeg statusa sredstvo samopoboljšanja.

U uslovima ekstremne ekonomske polarizacije i nejednakih životnih šansi koja su rezultat kriminalizovane privatizacije, monopola, korupcije, političkih i ekonomskih malverzacija koje prate uspostavljanje novog poretka po neoliberalnom ključu, značenje uspeha mladi ljudi mogu lako razumeti kao bezskrupuloznu pobjedu u pozicioniranju u tom poretku. Ta ideja se sugerije konceptom o dobrom životu koji se razume kao životni zadatak. Kriterijumi nagrađivanja su nejasni, a sredstva za postizanje cilja su ograničena i determinisana položajem u hijerarhiji.

Nesnalaženje i neuspjeh u konkurentskoj trci dovodi do niskog samopoštovanja kod pripadnika radnih i ljudskih viškova (pretežno starije generacije) koji zapadaju u stanje socijalne patnje. Omladinska populacija odbija da prihvati ideju o predaji. Buntovništvo tipično za adolescentske godine postaje nasilno i usmereno na osmišljavanje egzistencije na margini koja nudi avanturizam, hazard, prečice i uspjeh o kome se sanja po uzoru na proklamovane imperativne potrebe koja nije svima dostupna. Svest o izuzetnosti traži svoju potvrdu u konfliktnim i kriminalnim sklonostima koje imaju antisocijalni, ali ne i kontrakulturni karakter. Dominantnu kulturne vrednosti se ne preispituju, ne dovode se u pitanje kriterijumi društvenog vrednovanja.

Entuzijazam mladosti se pretvara u oholost i egoizam i nezadovoljstvo onih koji ostaju uskraćeni za adekvatnu participaciju u konkurentskom tržištu dobara. Pad društvene solidarnosti, nedostatak smisla i motivacije za samousavršavanjem i izostanak kritičkog promišljanja o društvenom i kulturnom okruženju čine duhovni ambijent u kome mlad čovek sazerva i pravi izbore. Obrazovanje gubi značaj duhovne privilegije jer se njegova svrha svodi na zahteve novog tržišta rada.

Samopoštovanje i samopotvrđivanje koje se okreće nasilju poprima svojstva izopačenih verzija borbe protiv tržišnog individualizma (rasizam, seksizam, homofobija), bez svesti da je ono samo inkorporirano u ideološki obrazac vladajućeg režima.

Nesigurnost i nestabilnost ega kao produkt pseudo individualnosti čini ga podložnim snaženju kroz retradicionalizaciju rodni uloga. Kod muškaraca -pojačanim maskulinitetom, a kod devojaka, erotiziranim feminitetom koji je sračunat na pokoravanje muškosti kroz ideju kupoprodaje. Devalvirana ideja o društvenoj solidarnosti, potvrđivanje i prepoznavanje kroz ultimativne materijalističke kriterijume u afirmaciji "hijerarhijskog samo-interesa" ne ostavljaju mesta za alternativno promišljanje o stvarnosti, a snalažljivost i beskrupuloznost se razumeju kao neizbežna sredstva u borbi za komoditet na koja svaka individua ima pravo. Na širem društvenom planu suspendovane su gotovo sve socijalne instance koje bi vršile korektivne efekte. Nasuprot tome, rasprostriranje neoliberalnog kapitalizma i njemu svojstvene, potrošačke materijalne kulturne paradigme prati ispoljavanje retrogradnih ideoloških opcija koje su politički odgovor na permanentno stanje

krize. Kultura koja podržava infantilizam, konformizam i narcizam podstiče socijalizaciju u duhu ideje o grandioznosti neprekidnim kombinovanjem pseudotradicionalnih i potrošačkih mitova koji neguju sklonost ka vanrednom. Prenaglašeni adolescentski ego hrabre i roditelji spremni da se žrtvuju prema istim principima potrošačke promocije i validacije koji često idu ispod elementarnog nivoa humaniteta. Izgradnja boljeg socijalnog ambijenta kroz stvaranje jednakih šansi za sve ljude, u najširem je smislu reči društveni zadatak koji povezuje porodicu, školu, civilno društvo i državu, ali u čijoj realizaciji elite imaju vodeću ulogu. Nasilje je samo jedan oblik predatorskog ponašanja koje krši civilizacijski ugovor i njegovo sprečavanje neminovno se mora temeljiti na širim strategijama suzbijanja diskriminacije svake vrste i socijalnog isključivanja.

Bolesno društvo kao socijalno-psihološki fenomen predstavlja posledicu sinergičkog delovanja bolesnih pojedinaca opsednutih potrebom da druge ljude "poprave" ili redefinišu u skladu sa sopstvenim idejama (nerealnim, precenjenim ili sumanutim) kao i da takve ideje nametnu drugima na neke od mogućih ili istorijski već viđenih načina (Kron, 2000).

Masa je, kako je to davno sugerisao Le Bon (1952) sugestivna, podložna iluzijama, servilna prema jakim autoritetima, a njena "irealnost je u mnogim slučajevima istinitija od realnosti". Masa je sklona da misli u slikama stvarajući legende – na taj način bizarno nadovezivanje ideja deformiše realnost (op.cit.). Ideje i predrasude probuđene u masi u ekstremnim situacijama često su u dalekoj ili bez ikakve veze sa činjenicama. Sklonost preterivanju često navodi mase

na hostilna osećanja; u tom atavističkom, plemenskom nasleđu leži razlog zbog kojeg mase tako slepo poštuju silu i zašto se tako lako mogu navesti na zločine i opake ispade (ibid.). Le Bon smatra da zločini koje počinje razularene mase u ratovima i pobunama redovno imaju svoj motiv u nekoj moćnoj sugestiji koja izaziva distorziju realnosti. Pojedinci, koji su u tim zločinima učestvovali, uvereni su da su samo izvršavali svoju dužnost (što nikako nije slučaj kod običnih zločinaca). To *jeste* njihova psihološka realnost. Ako u odnosu na neke dramatične događaje postoje kolektivne memorije, te ideje se u masi ponovo mogu probuditi, afirmisati, postati osnova za neku novu kristalizaciju koja nadilazi prostor razuma i slabi sposobnost za svako kritičko rasuđivanje (Le Bon, 1952).

LITERATURA

1. Abrahamsen, D. (1967, first ed. 1960) *The Psychology of Crime*. New York: John Wiley.
2. Adorno, T. (1997) *Cultural Criticism and Society*. Prisms: MIT Press
3. Alcock, P, Baetty Ch, Fothergill S, Macmillan R, Yeandle S. (2003) *Work to Welfare: How men become detached from the labure market*, Cambridge University Press
4. Anderson, E. (1994). *The code of the streets*. Atlantic Monthly, 273(5), 81-94.
5. Archer, L. & Yamashita, H. (2003) Theorising Inner –city masculinities: ‘race’, class, gender and education, *Gender & Education* vol. 15, no.2, 115 –132
6. Arent, H. (2002) *O nasilju*. Beograd: Alexandria Press & Nova srpska politička misao.

7. Bandura, A., Huston, A.C. (1961) Identification as a process of incidental learning. *Journal of Abnormal Social Psychology*, 63: 311-318.
8. Bauman, Z. (1998) *Work, consumerism and the new poor*. Buckingham: Open University Press.
9. Bauman, Z. (1999) *In Search of Politics*, Stanford: Stanford University Press
10. Baumeister, R. (1989) The optimal margin of illusion. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 8, 176-189.
11. Baumeister, R, Smart, L, Boden, J. (1996) Relation of threatened egotism to violence and aggression: The dark side of high self-esteem. *Psychological Review*, 103: 5-33.
12. Beck, U. (1992) *Risk Society — Towards a New Modernity*. London: Sage
13. Bederman, G. (1995) *Manliness and Civilization: A Cultural History of Gender and Race in the United States, 1880–1917*, Chicago, IL: University of Chicago Press
14. Bennett, A. (1999) ‘Sub-cultures or Neotribes? Rethinking the Relationship between YouthStyle and Musical Taste’, *Sociology* 33(3): 599–617.
15. Berkovitz, L. (1962) *Aggression: A Social Psychological Analysis*. New York: McGraw Hill.
16. Berkowitz, L. (1989) Frustration-aggression hypothesis: Examination and reformulation. *Psychological Bulletin*, 106: 59-73.

17. Berne, E. (1961) *Transactional analysis in psychotherapy*. New York: Balantine Books.
18. Bird, Sh. (1996) Welcome to the men's club: homosociality and the maintenance of hegemonic masculinity, *Gender & Society*, 10(2): 120–132
19. Blagojević, M. (2009) *Rod i društvo*. Bar: Mediteran
20. Bloom, R. W., Dess, N. (2003) *Evolutionary Psychology* Praeger: Westport, CT and London.
21. Boehnke, K. (1998). On the development of xenophobia in Germany: the adolescent years. *Journal of Social Issues*, 9/22/98
22. Bourdieu, P., Wacquant, L. (1999) On the Cunning of Imperialist Reason. *Theory, Culture and Society*, 16 (1): 41-58.
23. Box, S. (1983) *Power, Crime and Mystification*. New York: Routledge
24. Brown, Ph., Hesketh, A. (2004) *The Mismanagement of Talent: Employability and Jobs in the knowledge Economy*. Oxford: Oxford University Press
25. Buck-Morss, S. (2000) *Dreamworld and Catastrophe: The Passing of Mass Utopia in East and West*. Blackwell: Cambridge
26. Bufkin, J. (1999) Bias crime as gendered behavior. *Social Justice* 26 (1): 155-76

27. Bourdieu, P. et al. (1999) *The weight of the World: Social Suffering. Contemporary Society*. Blackwell: Cambridge
28. Burdije, P. (2000) *Narcisovo ogledalo: rasprava o televizijskom novinarstvu*, Beograd: CLIO
29. Butler, J. (1990) *Melancholy Gender*. New York: Routledge
30. Butler, J. (1990). *Gender Trouble: Feminism and Subversion of Identity*, New York: Routledge
31. Carrabine, E., Iganski, P., Lee, M., Plummer, K., South, N. (2004) *Criminology: A sociological introduction*. New York: Routledge.
32. Carrington K. & Pereira M, (2010) *Offending Youth: Sex, Crime and Justice* . USA: Federation Press
33. Cassel, E., Bernstein, D. A. (2006) *Criminal Behavior*. Cambridge: Cambridge University Press.
34. Castels, M. (2007) Communication, Power and Counter-power in the Network Society, *International Journal of Communication*: 32: 78 – 95
35. Castoriadis, C. (2010). *A Society Adrift Interviews and Debates, 1974–1997*. New York: Fordham University Press
36. Choen, A. (1956). *Delinquent boys: the culture of the gang*. Bloomington: Indiana University Press,
37. Christianson, S. A. (2007) *Offenders' Memories of Violent Crimes*. New York: Wiley.
38. Chu, J. (2000) *Learning what boys know: An observational and interview study with six four*

- yearoldboys*. Unpublished doctoral dissertation, Graduate School of Education, Harvard University, Cambridge, MA.
39. Collier, R. (1998) *Masculinities, crime and criminology: Men, heterosexuality and the criminal(ised)other*. London: Sage
 40. Connell, R. (1987) *Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics*. Stanford: Stanford University Press
 41. Connell, R. (1993) *Schools and Social Justice*. Cambridge: Temple University Press
 42. Connell, R. (1995) *Masculinities: Knowledge, Power and Social Change*.
 43. Connell, R. (2007) *Southern Theory: The Global Dynamics of Knowledge in Social Science*. Cambridge: Polity Press
 44. Connell, R (2008) A Thousand Miles from Kind: Men, Masculinities and Modern Institutions, *The Journal of Men's Studies*, Vol. 16, No. 3, 237-252.
 45. Connell, R. & Messerschmidt, J. (2005) Hegemonic Masculinity Rethinking the Concept, *Gender & Society*. Vol. 19 No. 6: 829-859
 46. Crowter–Dowey, C. (2007) *An Introduction to Criminology and Criminal Justice*. London: Macmillan.
 47. Curry, J. (1995) The Sociological Legacies of Communism. In *The Legacies of Communism in Eastern Europe*, edited

by Zoltan Barany and Ivan Volgyes. Baltimore Md.: The Johns Hopkins University Press

48. Ćurčić, V. (2010) Nepodnošljiva lakoća (samo)uništavanja u adolescenciji, U: V. Ćurčić (ur.) *Destruktivnost i autodestruktivnost mladih*, s. 29-37. Beograd: IP "Žarko Albulj".
49. Dahrendorf, R. (1990) *Modern Social Conflict an Essay on the Politics of Liberty*. Berkeley: California Press
50. De Benoist, A. & Sunic, T. (1994). Gemeinschaft and Gesellschaft: A sociological view of the decay of modern society. *Mankind quarterly* 34: 263-245
51. Del Felice, C. (2008) Youth Criminality and Urban Social Conflict in the City of rosario, Argentina: Analysis and Proposals for Conlict Transformation, *International Journal of Conflict and Violence*, 2, 1: 72-97.
52. Delamont, S. (2000) The Anomalous Beasts: Hooligans and the Sociology of Education, *Sociology*Vol. 34:(1) 95–111
53. Diener, E., Diener, M. & Diener, C. (1995) Factors predicting the subjective well-being of nations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69: 851-64
54. Donaldson, M. (1993) What Is Hegemonic Masculinity? Theory and Society, Special Issue: *Masculinities*, 2(5): 643-657.
55. Đorđević, T (2006). Masovni medijumi i njihova uloga u estetizaciji trivijalnog, *Časopis za upravljanje komuniciranjem*, Vol.I:9-19

56. Egerton, M., & Savage, M. (2000) Age Stratification and Class Formation: A Longitudinal Study of the Social Mobility of Young Men and Women, 1971–1991 Work, *Employment and Society*. 14 (1): 23-4
57. Elliott, D. S., Hamburg, B. A., and Williams, K. R. (1998). *Violence in American Schools*. New York: Cambridge University Press.
58. European Union (2004) *Joint Report on Social Inclusion*. Directorate General for Employment and Social Affairs. [http://ec.europa.eu/employment_social/soc-prot/soc-incl/final_joint_inclusion_report_2003_en.pdf].
59. Fairclough, N. (2005) Critical discourse analysis in trans-disciplinary research on social change: transition, re-scaling, poverty and social inclusion. *Lodz Papers in Pragmatics*, 1: 37-58.
60. Faludi, S. (1999) *Stiffed: The Betrayal of the American Man*. New York: William Morrow and Company Inc.
61. Featherstone, M. & Hepworth, M. (1982) *Ageing and inequality: Consumer Culture and the Redefinition of Middle Age*. Unpublished paper presented at the British Sociological Association Conference
62. Feldman, P. (1997) *The psychology of crime: a social science textbook*. Cambridge: Cambridge University Press.
63. Ferracuti, F. (1961) *La personalita dell' omicida*. Roma: Tipografia delle mentallate.

64. Frazer, J. G. (1922, reprint 1994) *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*. London: Oxford University Press.
65. Freud, S. (1920) *Beyond the Pleasure Principle*. London: Hogarth Press, 1971.
66. Freud, S. (1933) "Why War?" In: *Collected Papers V*. London: Hogarth Press, 1971.
67. Frojd, S. (1976) *Odabrana dela*. Novi Sad: Matica Srpska.
68. Giroux, H. (2001) Private Satisfactions and Public Disorders: Fight Club, Patriarchy, and the Politic of Masculine Violence. *A Journal of Composition Theory*, 21: 1-31
69. Giroux, H. (2003) *Public Time and Educated Hope: Educational Leadership and the War Against Youth*. London: The Initiative Anology
70. Giroux, H. (2010). *Business Culture and the Death of Public Education: The Triumph of Management Over Leadership*. New York Times, November 10: 3
71. Goffman, E. (1963) *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Englewood Cliffs. NY: Prentice-Hall, Inc.
72. Golubović, Z. (2008) Preobražaj pojedinca i države: Komentari na razmatranje A. Tourainea u knjizi *Un nouveau paradigme pour comprendre le monde aujourd'hui*, Fayard, 2005. *Republika*, br 430-431, 1-30 jun
73. Golubović, Z, Jarić, I. (2010) *Kultura i preobražaj Srbije: Vrednosna usmerenja građana posle 2000. godine*. Beograd: Službeni glasnik

74. Gondolf, E. (1985) *Men who batter*. Holmes Beach, FL: Learning
75. Goše, M (2004) *Demokratija protiv same sebe*. Beograd: Filip Višnjić
76. Griffin, Ch. (2000). Discourses of Crisis and Loss: Analysing the "Boys. Underachievement" Debate. *Journal of Youth Studies* 3(2): 167–88.
77. Gutmann, M, C. (1997) Trafficking in men: the anthropology of masculinity. *Annual Review of Anthropology*. 26:385-409
78. Hadjar, A. et al. (2007) John Juvenile Delinquency and Gender Revisited The Family and Power-Control Theory Reconceived. *European Journal of Criminology* 4(1) 33–58
79. Hagan, J, et al. (1998) Subterranean sources of subcultural delinquency beyond the American dream. *Criminology*, 36: 309-342.
80. Hagan, J., Merkens, H. & Boehnke, K. (1995) Delinquency and Disdain: Social Capital and Social Control of Right-Wing Extremism among East and West Berlin Youth. *The American Journal of Sociology*. Vol. 100, No. 4: 1028-1052.
81. Hall, S., Winlow, S., and Ancrum, C. (2008) *Criminal Identities and Consumer Culture: Crime, Exclusion and the New Culture of Narcissism*. Willan Publishing,
82. Harland, K. et al. (2005). Sam Young men and the squeeze of masculinity: the Inaugural Paper for the Centre for Young Men's Studies, No. 1.

83. Hayoz, N., Sergeev, V. (2003) *Social Capital and the Transition to Democracy: Social Networks in Russian Politics*. London: Routledge
84. Hayward, K. (2004) *City Limits: Crime, Consumer Culture and the Urban Experience*, London : The Glass House Press.
85. Hochschild, A. (1983) *The Managed Heart: The Commercialization of Human Feeling*. Berkeley, CA: University of California Press.
86. Hollands, R. (2002). Divisions in the Dark: Youth Cultures, Transitions and Segmented Consumption Spaces in the Night-time Economy, *Journal of Youth Studies* 5(2): 153–71.
87. Hollin, C. (2002, first ed. 1987) *Psychology and Crime: Introduction to Criminological Psychology*. New York: Routledge.
88. Hunter, J., & Harman, D. (1979) *Adult illiteracy in the United States*. New York: McGraw-Hill
89. Jankowski, M. (1991) *Islands in the street: Gangs and American urban society*. Berkeley: University of California Press.
90. Johnston, J, Ed. (2001) *The American Body in Context: An Anthology*, Wilmington: Schorarly Resources Inc.
91. Kane, J. (2006) School exclusions and masculine, working class identities. *Gender and Education*. Vol. 18 (6): 673-685

92. Kaplan, H. (1975) *Self attitudes and deviant behavior*. Palisades, CA: Goodyear Publications.
93. Kastred, S. (2003) Legacies of the culture of inequality: The Janus face of crime in post-communist countries. *Crime, Law & Social Change*. 40: 295-300,
94. Katz, J. (1988) *Seductions of crime. Moral and sensual attractions in doing evil*. New York: Basic Books
95. Kelley, T. (1978) Changes in Self-Esteem Among Pre-Delinquent Youths. *Voluntary Counseling Relationships Juvenile and Family Court Journal*. Vol.29, Issue 2,: 13-19
96. Kellner, D. (1998) Globalization and the Postmodern Turn, in: *Globalization and Europe: Theoretical and Empirical Investigations*, Pinter, London and Washington
97. Kelly, P. (1999) Wild and tame zones: Regulating the transitions of youth at risk. *Journal of Youth Studies*. 2(2), 193-211.
98. Kimmel, M. (2000). *The gendered society*. New York: Oxford University Press.
99. Kimmel, M., & Matthew, M. (2003) Adolescent Masculinity, Homophobia, and Violence Random School Shootings, 1982-2001, *American Behavioral Scientist*, Vol. 46 (10):1439-1458
100. Klein, J., & Chancer, L. (2000) 'Masculinity Matters: The Role of Gender in High Profile School Violence Cases', in S. Spina (ed.) *Smoke and Mirrors: The Hidden Context of*

Violence in Schools and Society, pp. 129–62. New York: Rowman & Littlefield.

101. Kron, L. (2000) *Kajinov greh: psihološka tipologija ubica*. (Drugo, dopunjeno izdanje). Beograd: "Prometej" i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
102. Kron, L. (2008) *War and collective behavior: an essay on social and psychological reality*. Belgrade: Institute of Criminological and Sociological Research.
103. Kron, L. (2010) Agresija, destruktivnost, nasilje: o nužnosti prevencije i adekvatne državne reakcije. U: L. Kron (ur.) *Nasilnički kriminal: etiologija, fenomenologija, prevencija*, s. 7-21. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
104. Kron, L. (2011) Heroj i njegova senka: mit o antiheroju. U: Pavićević, O., i Simeunović-Patić, B., *O negativnom društvenom junaku*: 209-264. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
105. Kron, L., Pavićević, O., Maljković, M. (2012) Delikt, kazna, rizici: adolescenti i socijalna profilaksa. U: *Delikt, kazna i mogućnosti socijalne profilakse* (urednik L. Kron): 279-291. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
106. Kron, L., Pavićević, O., Simeunović-Patić, B. (2011) Nasilje kao odgovor: socijalne i psihološke implikacije krize. U: *Kriminal i državna reakcija: fenomenologija, mogućnosti perspektive* (urednik L. Kron): 209-228. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

107. Kronja, I. (2004) Turbo Folk and Dance Music in 1990s Serbia: Media, Ideology and the Production of Spectacle. *The Anthropology of East Europe Review*. Vol. 22 . (1): 103-114
108. Kronja, I. (2008) Čovjek tranzicije u mas-medijском društvu (slučaj Srbija) *Filozofska istraživanja*. 109 (28): 97–106
109. Lakes, R. (2005) Critical Work Education and Social Exclusion: Unemployed Youths at the Margins in the New Economy. *Journal Of Industrial Teacher Education*. Vol. 42, (2): 123 – 145
110. Le Bon (1952) *The Crowd*. London: Ernest Benn.
111. Lefkowitz, B. (1997) *Our Guys*. New York: Vintage Books.
112. Levine, F.J., Rosich, K.J. (1996) *Social Causes of Violence: Crafting a Science Agenda*. Washington, DC: American Sociological Association
113. Levitas, R. (1998) *The Inclusive Society? Social Exclusion and the New Labour*. London: Macmillan
114. Lipman, P. (2004). *High stakes education: Inequality, globalization, and urban school reform*. New York: Routledge
115. Lorenz, K. (1970) *O agresivnosti*. Beograd: Vuk Karadžić.
116. Lunde, D.T. (1976) *Murder and Madness*. San Francisco: Book Co.
117. Lury, C. (1996) *Consumer Culture*. USA: Rutgers University Press

118. MacDonald, R. (2008) Disconnected Youth ?Social Exclusion,the‘Underclass’ & Economic Marginality. *Social Work and Society International Online Journal*, Vol. 2 (6)
119. MacDonald, R. Ed. (1997) *Youth, the "Underclass" and Social Exclusion*. London: Routledge.
120. MacGhail, M. (1996) *Understanding masculinities: Social relations and cultural arenas*. Open University Press
121. Mateju, P., & Vitaskova, A. (2005) *Trust and Mutually Beneficial Exchanges: Two Distinct Dimensions of Social Capital in Post-Communist Societies*, Paper presented at the meeting of the Research Committee on Social Stratification and Mobility of the International Sociological Association ;Los Angeles, August 18-21.
122. Matza, D., & Sykes, G. (1961) Juvenile delinquency and subterranean values. *American Sociological Review*. 28: 712-720.
123. McCarthy, Bill., Hagan, J., & Woodward, T. (1999) In the company of women: Structure and agency in a revised power-control theory of gender and delinquency. *Criminology* 37, 761–88
124. McDowell, L. (2003) Masculine identities and low-paid work: young men in urban labour market. *International Journal of Urban and Regional Research*, 27 (4): 828-848.
125. Mcguire, J. (2004) *Understanding Psychology and Crime: Perspectives on Theory and Action*. London: Open University Press.

126. Messerschmidt, J. W. (1993) *Masculinities and Crime*. Lanham, MD: Rowman and Little
127. Messerschmidt, J. W. (1997) *Crime as structured action: gender, race, class and crime in the making*. London: Sage Publications
128. Messerschmidt, J. W. (2000) *Nine Lives: Adolescent Masculinities, the Body, and Violence*. Boulder, CO: Westview Press.
129. Miedzian, M. (1991) *Boys will be boys: breaking the link between masculinity and violence*. New York: Doubleday.
130. Mihajlović, S. Ed. (2004) Mladi izgubljeni u tranziciji. U: *Oduzimanje budućnosti - Omladina Srbije u vodama tranzicije*, str. 17-39 Beograd: Gora graf
131. Milošević, N. (1972) *Negativni junak Ideologija, psihologija i stvaralaštvo*, Beograd: Novinsko izdavačko preduzeće Duga
132. Morgan, D.H.G. (1992) *Discovering Men*. London: Routledge.
133. Mrđa, S. (2004) Mladi izgubljeni u tranziciji. U: Srećko Mihajlović (ed). *Kulturni habitus omladine*, pp. 157-177. Beograd: Gora graf
134. Mujkic, A. (2000) Neopragmatizam Richarda Rortiya. *Uvod u demokratizirano mišljenje*, Tuzla: Bosnia Print
135. Naffine, N. (1987) *Female Crime - the construction of women in criminology* Sydney: Allen and Unwin

136. Nagel, J. (1998). Masculinity and nationalism: gender and sexuality in the making of nations. *Ethnic and Racial Studies*. Vol. (2): 243-269
137. Nedeljković, S. (2010) Maskulinitet kao alternativni parametar etničkog identiteta: Crnogorci u Lovćencu, *Etnoantropološki problemi* Vol. 5. (1): 34-56
138. Newburn, T., & Stanko, E. Eds. (1994) *Just Boys Doing Business? Men, Masculinities and Crime*. London: Routledge
139. Nickson, D., & Korczyunski, M. (2009) Editorial: Aesthetic Labour, Emotional Labour and Masculinity. *Gender, Work and Organization*, 16 (3): 291-299.
140. Nickson, D. et al. (2001) The importance of being aesthetic: work, employment and service organisation. In Sturdy, A., Grugulis, I. and Willmot, H. (Eds) *Customer Service Empowerment and Entrapment*, pp. 170–90. Basingstoke: Palgrave.
141. Nixon, D. (2009) 'I Can't Put a Smiley Face On': Working-Class Masculinity, Emotional Labour and Service Work in the 'New Economy' *Gender, Work & Organization*, Vol.16 (3), p: 300-322
142. Owen, T. (2012) Theorising Masculinities and Crime: A Generic-Social Approach, *International Journal of Criminology and Sociological Theory*, 5 (3): 972-984.
143. Pachter, H. (1975) *The fall and rise of Europe: A political, social, and cultural history of the twentieth century*. Newton Abot: David and Charles

144. Pateman, C. (1988) *The Sexual Contract*. Stanford, California: Stanford University Press
145. Pavićević, O., & Simeunović-Patić, B. (2011). *O negativnom društvenom junaku*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
146. Pavićević, O., & Uljanov, S. (2012) Fenomeni potrošačke kulture i njihov uticaj na maloletnički kriminal, *Maloletničko pravosuđe u Republici Srbiji*, Beograd: UNICEF
147. Peterson, D. (1991) Physically violent husbands of the 1890s and their resources. *Journal of Family Violence*. 6: 1-15.
148. Pickhardt, C, E. (2010) *Why good kids act cruel: the hidden truth about the pre-teen years*. USA: Amazon.com
149. Pickhardt, C. E. (2012) Surviving (Your Child's) Adolescence. *Psychological Today*: January 9, p.27-29
150. Richard, R. (1998) *Getting Things Done in an Antimodern Society: Social Capital Networks in Russia*, Social Capital Initiative Working Paper, No. 6, World Bank,.
151. Robbins, C. (2008) *Expelling Hope: The Assault on Youth and Militarization of Schooling*. Albany: State University of New York Press.
152. Robinson, W. (2004) *A theory of global capitalism: Production, class, and state in a transnational world*. Baltimore: Johns Hopkins University Press
153. Rosse, N. (1996). The death of the social? Refiguring the territory of government, *Economy and Society*, 25, 3: 327-356

154. Saraceno, C. (2001) Social Exclusion: Cultural Roots and Diversities of a Popular Concept, paper presented at the conference on "*Social Exclusion and Children*", Columbia University, 3-4 May, 2001.
155. Savran, D. (1998) *Taking it Like Man: Wight Masculinity, Masochism, and Contemporary Amerikan Culture*. Princenton: Princenton University Press
156. Schwartz, S. (1994) Are there universal aspects in the structure and contents of human values? *Journal of Social Issues* 50: 19-45.
157. Sennett, R. (1998) *The Corrosion of Character*. New York: Norton & Co
158. Sennett, R. (1998) *The corrosion of character: the personal consequences of work in the new capitalism*. New York: Norton.
159. Sewell, T. (1997) *How Black boys survive modern schooling*. London: Threntam Books Limited.
160. Shildrick, T. (2006) *Youth culture, subculture and the importance of neighbourhood*. Downloaded from <http://you.sagepub.com> at Ebsco Host temp on June 14, 2007
161. Simpson, R. (2005) Men in non-traditional occupations: career entry, career orientation and experience of role strain. *Gender, Work & Organization* 12 (4), 363–80.
162. Steele, C. (1988) The psychology of self-affirmation: Sustaining the integrity of the self. In L. Berkowitz (Ed.),

- Advances in experimental socialpsychology* pp. 261-302.
New York: Academic Press.
163. Stepanović, I., Videnović, M., & Plut, D. (2009) Obrasci ponašanja mladih tokom slobodnog vremena. *Sociologija*, Vol. LI (3):.248-261
164. Stor, E. (1989) *Ljudska agresivnost*. Beograd: Nolit.
165. Sztompka, P. (1991) Dilemmas of the Great Transition: A Tentative Catalogue, Paper was prepared for the conference on *Theories and Research on Transition: Eastern Europe in a Comparative Perspective, held at Radziejowice*, November 29-30, 1991.
166. Sztompka, P. (1994) *The sociology of social change*. Cambirdge: Blackwell.
167. Šćepanović, V. (2009) Uloga fotografije u promovisanju društva spektakla, *Časopis za upravljanje komuniciranjem*, Vol IV br.13: str.43-55
168. Šram, Z. (2004) *Mladi izgubljeni u tranziciji: Vrednosti i devijantno ponašanje mladih*. Beograd: Gora graf
169. Šućur, Z. (2004) Socijalna isključenost: pojam, pristupi i operacionalizacija. *Revija za sociologiju*. Vol 35, (1-2): 45-60.
170. Tatlić, Š., & Dokuzović, L. (2011) *Izgubljeno u tranziciji: Kriička analiza procesa društvene transformacije*. Beograd: Akademija

171. Taylor, S., & Brown, J. (1988) Illusion and well-being: A social psychological perspective on mental health. *Psychological Bulletin*, 103, 193-210.
172. Tereškinas, A., & Magnus, V. (2010) *Anthropology of East Europe Review* 28(1):56 -58
173. Thornton, T. N., Craft, C. A., Dahlberg, L. L., Lynch, B. S., and Baer, K. (2000) *Best Practices of Youth Violence Prevention: A Source book for Community Action*. Atlanta, GA: Centers for Disease Control and Prevention, National Center for Injury Prevention and Control.
174. Tierny, J. (2010) *Criminology: Theory and Context* (3rd ed). Harlow, England: Pearson Education Limited.
175. Toch, H. (1993) *Violent men: An inquiry into the psychology of violence*. Washington, DC: *American Psychological Association*.
176. Todorović, J. (2004) Vaspitini stilovi u porodici i samopoštovanje adolescenata, *Psihologija*, 2004, Vol. 37 (2), 183-193
177. Touraine, A. (2007) *New Paradigm for Understanding Today's World*. New York: Polity Press
178. Twenge, J. (2006) *Generation Me*. New York: Free Press
179. U.S. Department of Health and Human Services (2001) *Youth Violence: A Report of the Surgeon General*. Rockville, MD: U.S. Department of Health and Human Services.

180. Valić-Nedeljković, D. (2009) Tabloidizacija medija u Srbiji, *Medijski dijalozi*, Vol. 2, no.3: 15-25
181. Volin, Š. (2006) *Politika i vizija*. Beograd: Filip Višnjić
182. Wacquant, L. (2009) *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Duke University Press
183. Walklate, S. (1995) *Gender and Crime*: Prentice Hall.
184. Wertham, F. (1949) *The Show of Violence*. New York: Doubleday & Company.
185. Williams III, F.P., McShane, M.D. (2004) *Criminological Theory* (fourth ed.). New Jersey: Pearson.
186. Willis, P. (1977) *Learning to Labour: How Working Class Kids Get Working Class Jobs*. Farnborough: Saxon House
187. Wilson, C. (1990) *Psihologija ubistva*. Niš: Gradina.
188. Wolfgang, M., Ferracuti, F. (1967) *The Subculture of Violence: Towards an Integrated Theory in Criminology*. London: Social Science Paperbacks.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.624

ПАВИЋЕВИЋ, Оливера, 1964-
Nasilje kao odgovor : socijalne i
psihološke implikacije krize / Olivera
Pavićević, Leposava Kron, Biljana
Simeunović-Patić. - Beograd : Institut za
kriminološka i sociološka istraživanja, 2013
(Beograd : Zuhra). - 238 str. ; 21 cm

Tiraž 500. - Napomene uz tekst. -
Bibliografija: str. 217-238.

ISBN 978-86-83287-64-2

1. Крон, Лепосава, 1958- [аутор] 2.
Симеуновић-Патић, Биљана, 1970- [аутор]
а) Насиље - Социолошки аспект
COBISS.SR-ID 197252364